

Два Колоски

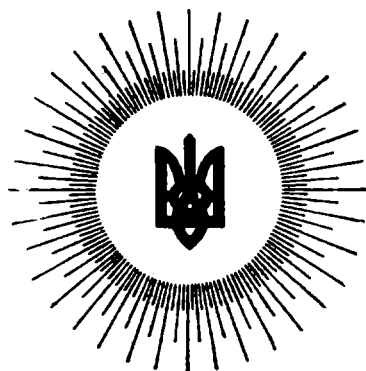
-1973-

ДВА КОЛОСКИ

ТАУГЕНКО
50 РИЗ (1910)

Мій друже, що вмієш цінити непокору:
Коли ти шепочеш молитви слова,
Як вечора тільк запада яснозора,
Чи рано встаєш, памятай же шо ворог,
Найбільший твій ворог – МОСКВА!

Петро Карпенко-Криниця

ДВА КОЛОСКИ

"І виникло так, як ВІН переходив ланами
в суботу, ЙОГО учні *ЗРИВАЛИ* колоски і
їли, розтираючи руками" (Мат.12:1)

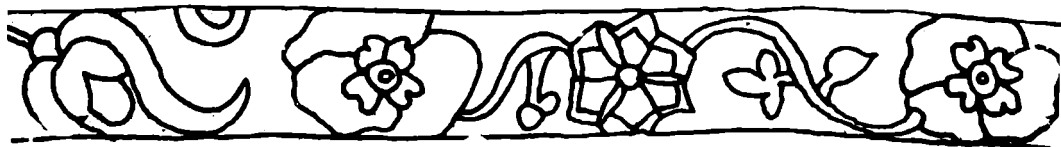
" Та не дарма, не дарма весь степ кіст-
ками засіян,
І на кожному хресті придорожнім –
розіп'ято біль"...
Євг. Маланюк – "Молитва"

У СОРОКОВУ РІЧНИЦЮ
ТРАГЕДІЇ

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ

7.000.000 трагичних ЖЕРТВ
НЕСКОРЕНОЇ УКРАЇНИ

ЖЕРТВИ МОСКОВСЬКОГО ГОЛОДОМОРУ в УКРАЇНІ
1932 – 1933 рр.

*Авторова матір Йовдоха Трохимовна ЛАВРЕНКО
померла в голодовому 1946-47 році.*

*Старшина Козачих Військ – Теодор ЛАВРЕНКО
авторів Батько – погиб у 1933 р. з голоду*

ІЗ СИВОЇ ДАВНИНИ

"... Коли третій рік надійшов...
Збунтувалися люде в містах своїх...
Коли ж четвертий рік надійшов,
Спорожніли хлібнії сховища...

"... Люде, як тіні никають по вулицях...
Косо дочка поглядає на матір проходячу,
Матір дверей не прочиняє донечці...
Люде людей пожирають од голоду...
Матір дитя своє зготувала на трапезу..."

З Ніпурського клинопису, що оповідає про лихоліття допотопного
с в і т у.

(Cuneiform texts from Babylon tabl.
in the British Muzeum – XV.49)

Але ж то було стихійне нешастє, а не штучний голод!

Мих. ЛАВРЕНКО

THE TWO EAR'S

A Short Storie's

Famine in U K R A I N E

1932 — 1933

by

MICHAEL LAWRENKO

Published „Ridnyj Kraj“
New 1972-73 **York**

МИХАЙЛО ЛАВРЕНКО

ДВА КОЛОСКИ

збірка оповідань

із років великої Трагедії

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ —

1932-1933

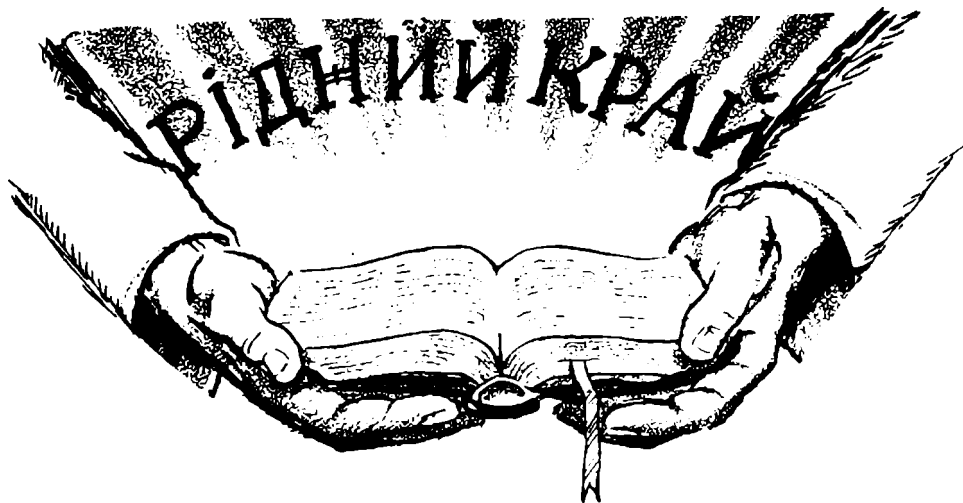

НОВИЙ ЙОРК

1972-1973

Авторське право застережене
All rights reserved

Cover and ILLUSTRATIONS

by

Michael LA WRENKO

Обкладинка й оздоба книги належить авторові

PRINTING

SAPHROGRAPH CORP

---

194 ELIZABETH STREET
NEW YORK, N. Y. 10012

МЕЦЕНАТКА КНИГИ

ОЛЕНА ГРИН(ЧЕНКО)

МИХАЙЛО ЛАВРЕНКО

СЛОВО ВІД АВТОРА

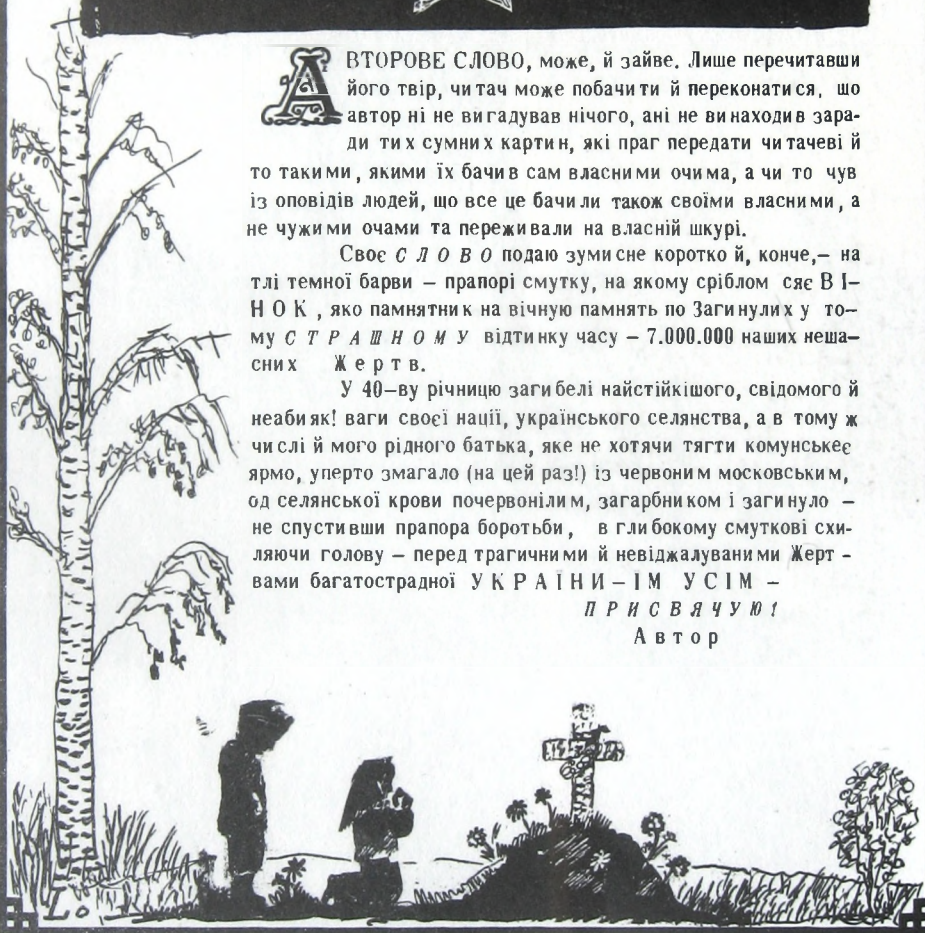
АВТОРОВЕ СЛОВО, може, й зайве. Лише перечитавши його твір, чи тач може побачити й переконатися, що автор ні не вигадував нічого, ані не ви находив заради тих сумних картин, які праг передати чи тачеві й то такими, якими їх бачив сам власними очима, а чи то чув із оповідів людей, що все це бачили також своїми власними, а не чужими очима та переживали на власній шкурі.

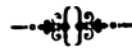
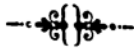
Своє С Л О В О подаю зумисне коротко й, кнче, — на тлі темної барви — прапорі смутку, на якому сріблом сяє В І Н О К, яко памнятник на вічну памнять по Загинутих у то-му С Т Р А Ш Н О М У відтинку часу — 7.000.000 наших неша-сних Ж е р т в.

У 40-ву річницю заги белі найстійкішого, свідомого й неабияк! ваги своєї нації, українського селянства, а в тому ж чи слі й мого рідного батька, яке не хочачи тягти комунськеє ярмо, уперто змагало (на цей раз!) із червоним московським, од селянської крові почервонілим, загарбником і заги нуло — не спустивши прапора боротьби, в гли бокому смуткові схи-ляючи голову — перед трагичними й невіджалуваними Жерт-вами багатострадної У К Р А І Н И — І М У С І М —

П Р И С В Я Ч У Ю !

А в т о р

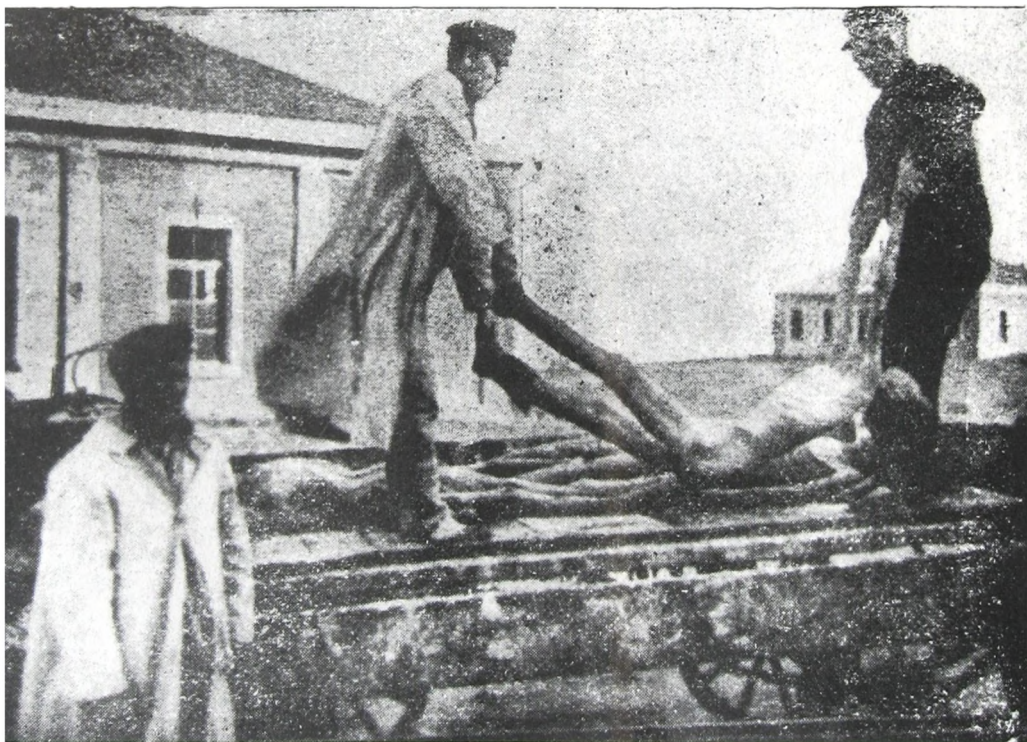

Е П І Г Р А Ф

Трое століть шаліє в нас тюрма...
Нас порива, однак, шолня до герця.
Мовчать Історики, сміливих ще нема –
Записуєм події кровю серця.

Читайте ці правдивії рядки –
Ідіть і у бій – нехай це все минеться...
Вже досить падати з катівської руки –
Історію писати кровю серця!...

В ОБІЙМАХ ГОЛОДУ

Тиждень терпівши я з голоду муки:
Плакав, ходив, простягаючи руки;
Линули дні... Я й ходить вже не міг—
Переступаючи — впав на поріг.

Встав би на ноги... та зрадили сили.
Плакали дітки: хлібця всі просили;
Федір, мій сиң, на лежанці лежав
Висох на тріску — терпів і мовчав.

Рачки надвечір поліз я по двору,
Ледве досяг, щоб улізти в комору;
Наче уже перемиг я й біду:
Хліб не кортить, бо вже смерти я жду.

Вранці наступного дня в мої руки,
Хтось мені всунув кавалок макухи.
Хто ж це?... Це ти, мій сусіде, Петро...
Бог хай оддячить тобі за добро!...

Бризула слина. Дрижать мені руки...
Божеьку милий!... Кавалок макухи!...
Де ти? Вже вийшов... Та нагло із рук —
Смик! — той кавалок макухи онук.

Встати хотів я. Побігти, догнати;
Вирвати з рота!... А чи вколішки стати...
Пружусь я встати та... падаю й знов.
Впав непритомний...

Прокинувся — кров...
Може я вдаривсь... Вже — швидко до краю...
Темно в очах... Оце й я — помираю...
В кого ж спитати: чи ззів, хоч онук,
Може й йому її вирвано з рук.

О. Олесь.

ПЕРЕДМОВУ до літературного твору пишуть, щоб ознайомити читача із письменниковою працею, охарактеризувати його творчість та стисло подати з його твору те, із чого б читачі могли би зразу ж бачити, про що саме в творі мова та, як упорався письменник зі своїм завданням.

Ми ж, крім вищезгаданого, уважаємо за наш обов'язок підкреслити в авторових творах ще й деякі подробиці з того страшного й трагічного відтинку часу. Дотого, подробиці, яких ми, на наш великий жаль, чомусь таки – не здибаємо майже ніде порушеними й досі.

Адже ж недарма один із наших шановних земляків, п. Суслик, посилаючи нам аж із далекої Англії, свою та його побратимів, пожертву на видання "Двох колосків" писав нам що: "Ця тема досі в нас лежала облогодом, бож ті принагідні, сливе, випадкові згадки, що бувають інколи в часописах, і підіймали та й підіймають, лише незначний краєчок із тієї

завіси, яка, нам таки на біду, висить ще й досі над от тими бувшими, жахливими подіями". Заувага – цілком слухна!

Та вже, порушивши цю справу в передмові, – ми хочемо ще дещо додати таке, що читачам, не тільки що майбутнім, але й теперішнім – і то багатьом! – є та й надалі може бути та й зостати – цілком таки невідомим. А це аж ніяк небажано, щоб усе те та потонуло в забуттє.

Отже, про ті страшні голодові події в Україні, що були в роках 1932-1933, як на нашу думку, то світ і знав та й, навіть, знає – лише "через п'яте в десяте". І це, незважаючи на 40 років часу, за який би мусив цю справу таки добре дослідити, щоб самому не потрапити в таке нещастє, а ні на наявність нас посеред цього світу, вже понад четвертину віку.

Та це й зрозуміло. Бож, з одного боку, ми таки й досі, майже що, не маємо сливе, нічогоісінько, що переконливо доводило б ту нашу трагедію в злочасних тих роках голоду, заподіяного нашим одвічним ворогом – М о с к в о ю, хоча ми вже й постаріли житлячи в цьому таки світі, а наші діти стали вже дорослі, а проте, ані ми з вами, старші читачі, а ні наші діти, ще й досі не змогли дати світові числові докази, яко незбитні матеріяли з минулого нашого лихоліття, щоб воно більше вже ніколи й ні під будьяким виглядом до нас не вертало!

З другого боку, "залізна заслона", яку червона московсько-комуністична згряя була спорудила, засівши в Кремлі а до того, ще й зміцнивши її, з початком опромисловлення, т.зв. три СС С Р у та колективізації сільського господарства не давали змоги, не лише "щасливим" громадянам "першої в світі пролетарської" держави, винести, так би мовити, за пороги "сміттє", але й чужинецьких спостерегачів не допускали, щоб ніхто не знав, що го там за "рай" будують комуністи, поховавшись, мов щурі в норі, у тому затаємнено-

му три СРСР, як це Москва робить споконвіку.

Шоправда, уславлена "багнетна заслона" була непрохідна не всім чужинцям. Були бо й такі люде, що мали деяку змогу: одні – більше заглянути за ту заслону, як хоч би й підбрехувач московським комуністам мусю Еріо, тодішній французький перший міністер, а інші – дещо менше. Але ж ті, що мало що бачили, зрозуміло, вони ще менше могли будьщо писати чи розповідати про все те наше лихо, що 40 років тому зазнавав у своєму рідному краю наш український народ, якого вони "ті" інші, зовсім не знали.

Ті ж, що могли і, можливо, бачили, хоча далеко-далеко не все (бо більшовики добре знали, що їм показати), будучи або ж підкуплені кремлівськими верховодами, або ж просто – їхніми одностумцями, як той таки мусю Еріо. (Цей бо він, після подорожі по нашій Україні в 1933 році, вернувшись до Європи, нахабно оббрівував мучеництво українського селянства та, не менше нахабно, вихваляв комуністичний з дозволу сказати "рай"!). Саме оці світові брехуни й збивали світову громадську думку з пантелику. А московським народовбивцям це й потрібно булѳ.

І, хоча декільком сотням наших людей, що наражаючи своє життя на певну погибіль од кулі в потилицю, таки пощастило було втекти через Дністер до Європи і, таки насторожити багатьох людей провідних цього світу, що події в пекельному три СРСРі прибрали найжахливішої форми народовбивства, але тривожний голос наших збігців потонував у безсоромних брехнях "панів" Еріоїстів, яких кремлівські верховоди ще й підтримували своїми брехнями – виправдуваннями перед усім світом, що, мовляв, ніякого голоду в СРСРі нема й, навіть, відмовили були американцям прийняти їхню, до того ж цілком безкоштовну допомогу українському, голодаючому населенню.

Чому? доречно було б поспитати їх. Але вони не відпо

вілюб ні тоді, а ні тепера. Але відповіді й не потрібно. Усім, і то добре, зрозуміло, як споконвічна Москва ненавиділа на шу людність за те, що ми, а не вони сидимо над Дніпром та лише ми маємо невідкличне права на наш святий КИЇВ, якого нам ніхто не має права забрати, як і Дніпра. Москви-ни ж червоні од людської крові їми в Україні пролитої ще й у сотню разів більше ненавидять "хохла", якого важко було заганяти в колгоспи. Тож і наважилися не лише зламати нашому селянству хребта народнього, але винародовити його і то так, щоб і памнять навіки зчезла з лиця землі! Але московські горлорізи прорахувались, бо не так то вже й легко, не то щоб знищити але й хребет зламати: лозина міцна тим, що вона – гнучка. І волелюбний народ український ламаний, битий, але нескорени й, хоч і в "калхозе"!

А що не могли винищити, то воліли хоча би знешкодити. І Карло Альбрехт, свого часу, в своїй книжці "Зраджений Соціалізм" писав, як то один із кремлівських горлорізів а сама "таварщ" Орджонікідзе казав: "Селяни (читай – українці – М.Н.) – це наші найзапекліші класові вороги. Тож незашкодить, якщо якихось 10 мільйонів їх буде знищено. Перед тим як селянин, наш смертельний ворог, нападе на нас, ми його мусимо загнудати. Ми не можемо бути спокійні доти, доки останній селянин не буде загнани й у наші колгоспи, а чи не буде на завжди з н е ш к о д ж е н и й" (підкрес мій – М.Н.).

Вичерпно ясно й зрозуміло!...

І от це саме "знешкодження" було скероване виключно на українське селянство, бо ж жодна інша т.зв. союзна республіка три ССРії, за винятко, хіба, української, в московських межах, Кубані, таки не зазнали ніякого голоду, як його був штучно запровадив московський "уряд" у нашій Москвою поневоленій Україні.

Тож і не диво, що Західній світ, не знаючи достоту, а ще більше не маючи змоги перевірити ту справу, таки дуже

кволо відгукнувся на нашу трагедію – не вжив у тому випадку більше рішучіших заходів, а нашу тодішню трагедію, як і теперішню, і по цей день не вважає ні за надто гостру, ні за болючу. Але ж хай цьому заходовому маловірству послужить доказом, хоча б один-одним голос українського комуніста – секретара Баришпільського райвиконкому – "товарища" Якова Плетеня, який у тому ж таки 1933 р. (довірено!) казав: "Ми виразно побачили, що гине з голоду не лише селянство, але й нам, – районній парт-верхівці, приходе край, уже хотіли писати листа самому Сталинові. Але секретар районного парткомітету Сичов – цього нам зробити не дозволив." (Сичов – москаль з національності – М.Н.). А щоб їх усе ж таки "приборкати" – їм почали видавати з каси райфінвідділу гроші за... статті, ніби, яких вони ніколи не писали й не думали писати до районного часопису.

Доречі, вважаємо за вказане, хоча би заради історії, сказати дещо про московського держиморду "товарища" Сичова. Бож це він, разом з головою того ж Баришпольського райвиконкому Цицаревим та завідувачем заготпункту Укрзаготзерно – Кудашкіним (і все – москалі!... і все – комуністи) приймаючи хлібоздачу од селян району у 1932 р, обманним і злочинним способом узяли з селян зерна пшениці й ячменю – 11 вагонів понад належне до здачі державі!...

І от, із тих ото 11 вагончиків, кримінально здертих із селян, декілько вагонів "поїхало" до... Москви; дещо потрапило в наші – нестоличний ще тоді Київ і до столичного тоді – Харкова. І за це "товарища" Цицарева було підвищено по щаблях партійного руху вгору: переведено з суто сільського й, зрозуміло, нудного в... культурний Київ, на посаду голови.... РКІ – робітничо-селянської інспекції, яка... контролювала дії, зрозуміло, місцевої влади.

Вичерпно ясно й зрозуміло! Пояснення тут зайві!

Коли ж цей злочин – і не випадковий! – у році 1934 та-

ки був вийшов на денне світло, "таваріща" Кудишкіна покликали до суду, судили й... засудили його на 5 років ув'язнення. Але Кудашкін, із подивугідним спокоєм і навіть посміхом!, заявив: "Засудили?... Але спробуйте посадовити!...То, може й ще хтось зі мною сяде..." Хто саме з їм мав би "сісти" він, зрозуміло не сказав. Та й, як же сказати, як у цій банді – частинили і Сичов, і Цицарев? Не лише як комуністи, але й, як москалі! І справу ту так і "затерли", як це бувало, і то безліку разів! у комуністичному "раю", де крадуть разом – начальники комуністи з підлеглими комуністами; останні й не мають, саме тому, ніякого страху за свою шкуру, бо вона захищена "великим тузом".

І то був не єдиний випадок грабунку владою саме от у такий спосіб, крім звичайного "законного" грабунку, тобто з наказу червоного Кремля, який (грабунок) був прибрав зимою 1932–33 р. – поголовного вимітання всього зерна з селянських, уцілілих ще, засіків і витрушування з лантухів та вишкрібання з попід печів. Чи внаслідок такої "роботи" самої тієї "народної" влади, міг не бути голод?

Хтось міг би й тепера заперечувати чи не позгодувати з нашими висновками, що голод ув Україні 1932–1933 рр. був ш т у ч н и й, зумисне заподіяний хижою комуністичною Москвою, але, якщо не згадувати вже вищеподаного вислову сталинового поплічника Орджонікідзе, то ось ще один, із тих "великих тузів", тодішніх ревних виконавців московських наказів, які (тузи) працювали в Україні – це секретар Дніпропетрівського обласного парткомітету Мендель Хатаєвич, виразно був сказав: "Між селянством (читай–*українським!* –М.Н.) і владою відбуває запекла боротьба не на житте, а на смерть. Цього року була спроба їхньої сили й нашої сили та витривалости. І треба було аж *Г О Л О Д У*, щоб їм показати, ХТО тут над КИМ П А Н У Є! Це коштувало наміліони людських життів, але колективний спосіб господа-

рити нами *закріплено!* Війну виграли МИ!" ... *) Отже, комуністична Москва. Додати тут ніби нема що: все ясно й кінцево виразно.

Але ж додати таки треба! Виразним бо потвердженням зізнанню жида Хатаевича править оповідь бувшого молодого комсомольця (із оповідання "За що?"), який не лише що загнав свого рідного батька аж на Соловки; не лише особисто частинив у витрушуванні зерна з ворочків та лантухів, позаховуваних селянами, але – більше! Він, післаний комуністичною владою... топить у Чорному морі борошно заражене кліщами до такої міри, що зберегати його вже ніяк. Але ж їсти його – те борошно, ще можна було.

Одначе, такого борошна голодному селянству не дано. Але не дано не тому, що отруються споживачі тим закліщеним хлібом, але, навпаки, лише з бажання, щоби людність – додихала без, навіть, зіпсованого борошна. І це й була виразна і нічим не прикрита війна хижої Москви з Україною, способом голоду, до якого, зрозуміло, доклали рук, частково й наші доморослі українські комуністи, в бажанні, якнайповніше знищити українського "курк'юля", як класу, хоч той таки "куркуль", може, сусід чи кум, а чи й так родич.

А про що свідкує оповідання "Глибинні заходи", де комуніст, навчач Кукурудз, на вказівку з Кремля, зрозуміло по партлінії, за ковзани й червінця, купує свого учня. Учня – навчає продавати свій народ, а учень, же, спокушений царським ковзаном, продає не лише своїх рідних, – виявивши родинну таємницю – закопаний хлібець (зерно), але й усе село. Під чий же це проказ? – тільки проклятої Москви!

Зайвий цьому доказ і нова історія КПСС, що була видана в 1959р. Там на боківці 388 згадано про голод лютувальний над Волгою в роках 1921–1922 такими словами: "Партія й Уряд ужили надзвичайних (?–М.Н.) заходів на боротьбу з
*) В.Кравченко "Я вибрав волю", біж 124, Канада 1948р.

голодом. І, хоча з великими труднощами, але ж дали раду з цим великим лихом". І, якщо ті "історики" аж так завзято брешуть, не моргнувши й оком, що то саме вони, тобто, їхній – уряд і партія дали собі раду з голодом – замовчуючи, що ту *раду*, слухніше *допомогу* – дала була капіталістична, тими комуністами проклинана, А м е р и к а, під проводом – Герберта Гувера, бо "уряд" Леніна, в осени 1921 року був уклав умову з АРА про допомогу... голодаючим над Волгою, то за голод ув Україні, саме в тих роках охопили мільйони осіб, було не лише промовчано, але – більш! Протягом аж П Я Т И місяців не допускали в Україну членів допомогового американського органу АРА!... Яка була мета цього ганебного, злочинного зволікання?

Більше цього! Професор Фішер*) свого часу писав – що харчі з Америки вивантажували в українській О Д Е С І й інших Чорноморських *українських* пристанях. І саме тут і запаковували вантажі та везли *через* УКРАЇНУ... на Московщину, хоч на півдні України шалів неменших голод, як і в Надволжі. І той таки проф. Фішер писав, що комуністичний, з дозволу сказати "уряд" України, наказував ще забирати... збіжжя в охоплених голодом областях України та вивозити у московське Надволжжє!

Отже, ленинські комуністичні посіпаки, за природного тоді нещастя, рятуючи впершу чергу своїх Волжан, таки зумисне, не лише не рятували Україну, але ще й грабували, і то – голодну! нашу людність. Проф. Фішер, небезпідставно гадаємо, брехати таки – жодної потреби не мав.

Навпаки тепера, в роках 1932–1933, Україну – зумисне заганяли живцем у сиру землю, в той час, як на Волзі – жодного голоду не було. Чом же то за цим другим страшним голодом, наколи б він не був зумисне створений, партія та й уряд проклятої триСССРії та не подбали, щоб урятувати на-

*) Н. Н. Fisher "The Famine in Soviet Russia" 1927.

шу українську людність, як рятували колись Поволже?

Ба!...Той "уряд" і та партія не лише не подбали про голодних України, але й пропонувану Америккою б е з к о ш т о в н у допомогу... на цей раз – цілком відкинули московські комуністичні горлорізи! З якою метою? Тут і питати – нема потреби: щоб якомога більше знищити, знешкодити тих українців, яких ув інший спосіб винищити й знешкідливити – не мала Москва ні сили, а ні змоги.

І справді, війна комуністичної Москви з нашим селянством принесла була дуже "переколиві" наслідки. В часі перепису населення кремлівські горлорізи, на чолі зі – Сталиним, виразно побачили "роботу" своїх каїнівських рук і рук – *їхніх* поплічників Постишових, Хатаєвичів, Мусульбасів, а в тому – так саме й Хрущових, Кагановичів і інших кровопивців народніх з українського, як і особливо з не-українського роду, що кублились ув Україні.

Наслідків того голоду – загибелі 7.000.000 людности, лише в одній Україні, уже не вчислюючи кілька мільйонів населення Кубані, також ненависних "хохлів" переважно, заховати вони вже не могли. Тоді знову почали вони брехати – пояснювати, мовляв, якщо хто й помер із голоду, то лише... з власного лінивства! Уже не заперечували голоду, але пояснювали його, з властивою лише їм нахабністю... селянським "лінивством"! От до чого добрехались!

Але ж голод був не внаслідок лінивства якогось, лінивства українського, споконвіку працьовитого села, що сотні років, і то не лише осоружну Московщину годувало своєю важущою працею, але – більше! – Московія ще й продавала наш хліб за свій – Європі!... Ні! той голод був – один зі способів запеклої боротьби, як ото Жид Хатаєвич визнав, – північного на червоно побарвленого загарбника з нашим найсвідомішим, найстійкішим селянством, з якого хижка Москва прагла вибити дух спротиву та упокорити раз і на завжди.

Проклята комуністична Москва всіх сил докладала, бажаючи зламати нашого селянина й зламати так і на те лише, щоб не тільки-но забув про свою власну, хоч короткотивалую, а все ж таки державу, — днів української революції! — яку так віддано захищав у часі визвольних змагань, бідняк із бідняків — У Л А С К О Р О Л Ь Ч У К — (чоловік розстріляної — Корольчук Йовдохи "Два колоски") та йому подібні, за що їх і позаганяно на Сибіряку, але ще й щоб працювали наші селяни не розгинаючи спин, як чорні воли, на хижу Московію, в москальських "абщінах" — колгоспах житлячи

Голод ув Україні був жахливим наслідком ще жахливішого, безсердечно-дикого грабунку Москвою українського і кубанського селянства, яке мимоволі було змушене загарбником шукати якогось виходу, як шукала його й Корольчука Йовдоха, яка, безсумніву, ні за що не пішла б зрізувати й ті колоски, які їй уже не належали, наколи б колгосп (а колгоспом керувала не вільна громада людей, але — комуніст — двадцятипяти тисячник, надісланий Москвою!) не забрав їй ту землю, що правила їй за пуповину, до і якою український селянин природою привязаний чи не навіки!

...З власного лінивства! Таж це вона — Корольчук Йовдоха — зовсім не з лінощів, будучи зроду, звіку біднячкою і не маючи власного тягла, самотужки возила возиком чи, мо, носила на плечах добриво за кілька верст од села, щоби той ґрунтик поліпшити, щоб її нивка — бож вона була в еї одна-однісінька! — краще родила б і харчувала її родину. І тоді би вона обходила чуже, як і ввесь свій вік обходила доти.

Еге, обходила б, це — безсумніву. Але ж Уласа Корольчука, як "петлюрівця", як ворога червоного комуністичного загарбника — Москви, загнали на Сибір, а його родину, по грабувавши, викинули, зрозуміло — на певну погибель, із колгоспу, хоч і в тому колгоспі жити було неমেдяно.

Тої ж самої долі зазнавали безлічні тисячі родин, і то

саме тих, що не з лінивства, а з працьовитости, упертою й важкою працею ("Голодовий триптих"), ще перед революцією, придбавали собі земельку, споруджували кращі будівлі, розплоджували кращу, породистішу худобу, полішували господарство й господарили. І їх було вигнано, не лише з їхніх власних хат, але, навіть, із села рідного вивезено в далекі й невідомі краї ("Глибинні заходи"), які доти нікому з їх незнані були – Сибір, Казахстан, Туркестан, Колима тощо.

Але не в силі була, навіть, жорстока Москва повивозити всіх українців до Сибіру чи інших далеких країв, як це був потвердив і сам Хрущов – другий кат України, розвінчуючи першого ката – Джугашвілі-Сталина. І вона (Московія!), підлабузнюючися до "середняка", щоб заохотити служити їй умовляла, що він, разом таки з бідняком-опера "радянської влади", тож йому треба бути їй прихильним.

І ось, та "опера" – середняки, один – Максим Давиденко, з оповідання "Допомогли" – маючи сина в червонім війську, якого годують... Ні! напихають, не лише хлібом і м'ясом, але й шоколадом, – гине разом із родиною, бо "влада", якій син служить, хоч і підневільно, вимела мітлю всі запаси, навіть, засівне зерно, та так "чепурно", що й Давиденків синок не хоче вірити батькові, що в Україні голод і, навчає батька не "агітувати" проти "радянської влади".

Другий середняк – Микола Стеценко ("Смачний хліб") залишає попухлу родину в хаті й, старістю, будучи й сам немічний уже, їде в Київ придбати... "кумерційного" хліба за... крижмо!... Чуєте, читачу? – за КРИЖМО! де й гине, призведений миліціонером – москалем (аж ніяк не з жалю до страдальця!) до перевантаги, виснаженого голодом, шлунку, накритий, на знак трагедії, тим самим крижмом, хоч не своїм

А хто пограбував цього ж таки Стеценка на виїзді? Хто його турнув із гальмівки потягу? Хто доконав Давиденка під селянською "радою"? Хто судив Корольчук Йовдоху?...

Хто взяв, а головне – за що? Мирона, а Марту довів до поїдання своїх дітей? Яку й од кого одержала відповідь стара бабуся Омельченчиха, просячи хліба? а чи, хто Антона Гукуна ("Голодовий триптих"), аж кілька разів вивозив з під хлібниці на чисте поле, де він і міг погібти так, як безлічі невідомих Антонів гинули... таки на бруках наших змоскалених міст?

Насамкрай, чому нещасна матір двоїх діток (з оповідання "Троячка"), вигнана з власної хати, не маючи ні праці, а ні жодних засобів до існування, мусить, із болем у душі, посилати донечку-підлітка в...пові? Або, хоч би й, через кого й чому, українські діти – девятирічний Миколка ("Перша заповідь"), а чи маленький, навчачів Кріпаченків синокучень ("Бабусині лебеді") – мусять сушити собі голову хлібом та хлібними картками, чого ми колись – не знали?

Так от же – ні! Сміливо й по-дитячому одверто, але, як старий – перший – висловлює затаєну батьком–матіррю (бо ж – боронь Боже!– щоб не почув який сексот-підслуху – вач!) протимосковську, протикомунську думку:

"Молотимо, але то – не наш хліб. Бо мусимо виконувати "першу заповідь" і хліб здавати в першу чергу державі! А в нас од початку весни хліба й нема. А в інших, то й ще гірше!"

А другого хлопчика мучить питання про незрозумілий йому "колгосп" та наслідки – хліб на картки.

І все це з лінивства українського селянства? Та якщо комуністи тепелять, що український селянин ледачий, то – чому ж він такий став? І, чи був наш селянин завжди такий? Хто зі старших вигнанців знає наші давні села, – не скаже, і не подумає винуватити, що наші хлібороби – лайдаки! Бож, хто з нас бачив у Європі, а чи в Америці, такі чарівні села, як то було до революції в нашій Україні, про які наш Пророк писав у своїм "Кобзарі":

" Село і серце відпочине,
Село у нашій Україні...
Неначе писанка село –
Довкола гаєм поросло..."

А що ж то за гай"? а то ж – "Сади вишнеї біля хати", де "Хрущі над вишнями гудуть". Чи подібні села бачив хтось тут? Ні! Ми бо не лише не бачили подібних сіл у світі, але не поталанило нам і подвіррив та окремих хатів бачити таких і чепурних, і привабливих, як ми і бачили й мали власні – в своїй рідній країні – Україні! І все оте було наслідком аж ні як не лінивства, а працювитости нашого поневоленого, закріпаченого тепера, але нескореного українського селянства.

Але все те тепера знищено лапотним червоним москалем напару з жидом! Бож, хто не знає, що вони в триСССРі до недавна були та ще й є! – найзавзятішими комуністами... НКВДистами, великими "партійними шишками", керівниками, директорами й узагалі – патентованими верховодами, які – вірно служили, не за страх, а за совість червоній Москві, хоча та їхня "совість" була підмочена кровю.

І цьому, як яскравий доказ, аж ніяк не випадковий... збіг обставин, що нещасну Корольчук Йовдоху, за лише **ДВА КОЛОСКИ** судять її... пятеро жидів і один москаль. А якщо взяти до уваги, хто саме був виконавцем присуду, то й стане зрозуміло: хто й чому довів Україну до того стану, що тепера, наколи б чужинець глянув на ті обдерті села, поруйновані хати, брудних, голих та голодних селян, не впізнав би в їх тих, що були за відтинку часу НЕПу, не кажучи вже про час із передреволюції. А треба правду сказати, що й за того НЕПу не солодко було. Не було солодко й за царського ж відтинку часу, коли був соціально-національний гніт у повному ході з боку московської, царської деспотії, але не було, хоча такого жахливого грабунку, який запровадили в тому страхітливому триСССРі червоні московські сатрапи після

захвату влади, найбільше ж – із запровадженням колективізації.

І до того страшного безвихідного стану, доведа українське селянство, московсько-комуністична зграя, очолювана найбільшим у світі катом Джугашвілі-Сталином. Даремно його донечка Світлана "Алилуєва" тепера захищає того, стотисяч раз проклятого, людьми й Богом, "батька народів." Це ж бо він, проклятий, у дні нашого нещастя, до якого сам довів, разом зі своїми "майстрами залечних дел" – слухніш, – катами! – коли помирили з голоду, не кажучи вже про старих, але – діти, немовлята, які нікому й нічого не завинили – він кинув був, повне мерзенного й цинічного глуму з людно-сти України, шибеницьке гасло: "Жіть стало лучше, жіть стало веселе!"... Чом же не весело...поїдаючи, навіть нечужих, але власних діточок!

Справді, житуха тоді була дуже "весела", бо наші нещасні матері, доведені голодом до відчаю, таки поїдали своїх власних дітей ("Головоньки мої"), щоб рятувати своє власне житте. Та ж чи тільки своїх власних дітей? Читайте хоч і "Добре вгодований кабан" і ви побачите, що "ковбасами" з, чоловічини, а не свинини, мусили жититися багато тих, хто, накопи б знав, краще помер би з голоду, а їсти б не їв. Чи ж може Західній світ, культурний світ, уявити собі подібний, а слухніше – безподібний – жах? А сталинські пятолизи, підхалими ще й горлали на весь проклятий триСССР подяку.... Сталинові, од імени нещасних дітей, нещасної України: "Спасібо, товарищ Сталін, за счастліває і радастнає детство!"...

Де бачено в світі, де чувано подібний цинізм!? Бачучи тепера світ і знаючи, як то житить людноість Заходу, навіть самому собі важко йняти віри, що все те було; навіть переживши все те чорне страхітте... Але все те було на яву та і роблено його на шкурі українського селянина. Але московські сатрапи замилювали очі й обдурювали довірливу думку За-

ходу, який ще й поцьогодня не може зрозуміти: чому ті українці так уперто стоять проти тої Москви?

Демократичний Захід, а ні не бачив, а ні не чув, щоби за два, не золоті в прямому значенні, а звичайнісінькі собі колосочки збіжжя, можна було б розстріляти жінку, матір голодних діточок! Захід не переживав і не може зрозуміти, щоб жінка, працююча замолоду, а тепера стара бабуся, шо не здібна працювати, Омельченчиха ("Перша заповідь"), та в "щасливому" сороковому році простягала старечу руку, просила б: **"ДАЙТЕ, ЛЮДОНЬКИ ДОБРІ, БАБІ ХЛІБЦЯ!.. Вслухайся світе!** ось у цю страшну, несамовиту просьбу! Вслухайся в оце трагічно страшне слово *х л і б ц я!* Як воно й справді несамовито страшно звучить! А тим більше – з вуст селянки, яка колись сама не пропускала нагоди, і вважалася щасливою, коли могла нагодувати якогось жебрака, а то ще й на дорогу дати, щоб людина й у дорозі не голодала!...

Це ж бо з життя взяте, шо свого часу поетка Ганна Черінь була написала:

"Тільки щож, як українське серце
Не злостиве зроду і мняке.
Вже тепер, хоч сердься, хоч не сердься,
А у нас заведено таке:

Чи бува у хаті хліба досить,
Чи бува, що і собі замало, –
Та ніколи старцеві, що просить,
Українці ще не відмовляли."

Це дуже влучний і характерний опис події з другої (чи ж останньої?) світової війни, коли покаліченець – німецький вояк, вояк, шо може лише вчора грабував і вбивав нашу людиність, як і тіж Сталинові "синочки" робили перед війною. Але наша жінка–матір, не може відмовити покласти в простянуту руку кусень хліба, навіть тоді, коли й сама напівголодна. А шо ж то бувало до революції, до першої світової війни, ко-

ли кожна селянська родина мала величезні достатки!

І Захід не лише не знав, але й не знає жодного випадку зі свого багатотисячного вільного життя, щоб якийсь західний науковець, сівши зверху на потяга, тобто зверху на залізничного воза, їхав би за сотні кілометрів, десь купувати і собі й діточкам... *х л і б а!* Того *х л і б а насущного*, без якого ми щодня не можемо прожити. Але в більшовії це, не лише можливо було, але конче бо потрібно, навіть уже в 1932 році. І науковець одного з, тоді ще нестоличних Київських Науково-Дослідних Інститутів – конкретно – Всесоюзного Науково-Дослідного Інст-ту Цукрової Промисловости, що сидів на Батієвій Горі (вкінці Протасового Яру!), сівши на воза їздецького потягу, між димарами (бо тоді так їздили, хто умів! хоча на виїзднях по 2-3 тижні чекали люде на купівлю квитка, а з возів залізничне НКВД скидало таких їздців, що не мали квитків і їхали між димарами, та садовило в так названу "каталашку"). І отже, цей от науковець мусив їхати під Вороніж (зупинка Шігри, на межі між Україною й Московією, щоб купити на цілком вільному ринку, аж *П Я Т Ь* пудів борошна по 30 карбованців за пуд, якого в Україні не знайти було й по 100 карб. за пуд, бо його ніде в продажу не було! І уважний читач і сам зрозуміє: чому саме.

Нехай ніхто не подумає, що хліб у Вороніжчині (поруч таки з Україною) був лише тому, що вона належала до чорноземної смуги чи тому, що москалі вороніжчини працюватиші за українського селянина. Хліба, в роки голоду в Україні, було повно навіть у найпівнічніших, піскуватих і болотуватих районах три СРСРії. І саме тому й був такий випадок: коли поїхала одна наша українка (дурна матір, ще дурнішої дочки, одруженої з москвином) до своїх "сватів" – у Нижній Новгород, то сваток розповідь про голод ув Україні, сприйняв як брехню і заявив: "Ти, радная уш черес-чур брешеш-то на нашу-то савецкую – народну властюшку! І я магу аб еф

том кудой следуїт данести! Вошто дарагая сватушка! Хочеш у нас то гастїть, то – гастї, а нет, то прастї! А клеветатьто на народную нашу то властїюшку, я не пазволю!" – і наступного дня таки вигнав зі своєї хати сваху. Не вірили нашим і своїм, москалям, у Петроградї, що в Україні, такїй хлїбородній та завївся ще й такїй страшний голод. Росїя бо не знала жодного голоду, хоч по останній вїйні й почали були брехати про голод у...Сибїру! Але ж брехня має короткі ноги.

Усе це виразно свїдкує, що Москва зумисне "скручувала роги" саме українському населенню за спротив її забанкам у справї колективїзацїї. І це Орджонїкїдзе виразно й потвердив, як вище було згадано його вислів. За цей спротив і мстила жорстоким голодом і саме проти українського селянства й було створено, й то швидкоруч, катївський "закон" так званої "восьмої сїмки"*), а ще швидче запроваджено його в виконанне на нещасній жїнцї України – Корольчук Йовдосї, нї в чому невинній!...

На наших майбутніх істориках, як і на теперїшніх зокрема, лежить і лежатиме велетенської ваги обовязок: найсумлїннїше вишукати всї можливі матерїяли про той страшний відтинок часу, як також і про голод у роках 1946-47 і потїм правдиво показати сатанинсько-московсько-комунїстичну руку на трагедїї *С Е М И М І Л І Й О Н І В* виключно нашого селянства!

Але ту нашу трагедїю ми мусимо вже тепера робити вже тепера наочною наукою не лише нашим нащадкам у далекому майбутньому, але й усьому демократичному свїтовї, вже – цьогодня. Хай усї знають, яким чином відплачує зрадлива, забрехана комуно-їмперїялістична Москва за спротив її пануванню підбитому єю народовї чи народам, звязаному з єю "союзництвом".

Автор цїєї цїнної книги зробив її не лише мистецьким

*) "Закон" з дня 7.8.1932р.про охорону"соцїяліст. власности"

твором, але й одним із дуже потрібних нашим історикам—документом *У К Р А Ї Н С Ь К О Ї П Р А В Д И!* Ця бо книга це — *Н Е З Б И Т Н Е С В І Д О Т С Т В О* у майбутньому великому судочинстві, яке повинне буде раз і на завжди — покласти суворий кінець визискові озвірілою, захланною Москвою України, а також зобов'язати Московію сплатити й нашого рахунка за понад тристарічне знущання, грабунок та винародовленне України!

Проф. Микола НЕЩИМЕНКО.

Со мной в те годы работала де-вушка Варя. В 1934 году она решила поехать проведать свою семью, которую из-за голода она оставила в 1932 г. Когда она вернулась, я ее не узнала, она была как бы окаменевшая. Пригласив к себе, я спросила ее, в чем дело, Варя? Она мне ответила. Уезжая из дому два года назад, она оставила семью из шести человек, а приехав теперь, нашла одну сестру; сестру, которая ела отца, мать, братьев и сестру. Когда умер отец они его съели, потом мать, потом двух братьев и сестру.

Витинка з "Нового Русского Слова" з дня
17-го Січня 1973 року.

I.

МАЛЕСЕНЬКИЙ Остапко, якому щойно пішло два місяці на п'ятий рочок, і старшенька його сестричка Марійка, якій від самого Петра стало вже шість років віку, вийшовши з господи Григора Артелемейчука... Ні! слушніше, вилетівши, як ото вилітає затичка з горілчаної шклиці, ішли прибиті, з похиленими до землі голівками, як ото осінні квіти

схилиють свої голівки, коли раповим, ранне-осіннім морозцем, бува, прибе їх несподівано.

По блідих щічках їм тихо спливали бійні, як виписний горох, гіркі слізки. Діти їх дбайливо витирали брудними й геть вихудлими кулачками й саме тому – вони на обличчях понамазували великі, брудні плями.

Не репетували вони, ні не кричали, ніби їм, раптово, – розв'язався пуп, як ото кричать інші, вередливі дітиська, що маючи в усьому задоволення, невгамовним криком ще вимагають чогось ліпшого. Ні! ці двойко діточок, залякані оточуючим їх життем, пригноблені лихом, якого вони так рано, в дитячі вже роки, зазнали, не вміли плакати голосно, щоби їх чули – всі-всі! Вони плакали тихенько, лише-но схлипуючи; плакали, слушніше, серденьками, а слізки – сами горошіли нестримно. Щиміли їм їхні маленьки сердечка, з кривди та несправедливості людської. А порожні шлуночки, стиснуті голодом, підсилювали болі серцець ще дужче. І це ще більше додавало жалю й образи дітям.

Увесь ранок гралися вони з малим, головатим Артелемейченком, якого батько, як комуніст, був головою сільради, тож тепера був там десь на праці в управі села, а мати головатого, зоставивши його на сусідчиних голодранців, як вони називали Марійку й Остапика, порала собі спокійно на городі різну городину, сапуючи й підгортаючи давно збуявілі рослини. Граючися собі в ката й мишки; бавлячи Артелемейченка, щоб не плакав, Марійка й Остапик, хоча й голодні були вийшли зі своєї господи, але не вчули вони, як непомітно збіг час та й настав полудень.

Прийшов із сільради Артелемейчук; увійшла згороду Артелемейчучка; прибіг і старший їхній син – пастух із пастівника та й посідали вони за стола обідати. Але ж – ніхто й словечка не мовив до Марійки чи Остапика. Ні насправді, а ні жартома, не запросили вони до столу сусідчиних дітей.

А вони, горепашні, так дбайливо бавили їхнього синка! І не дали господарі дітям ані крихти страви, ані хоча б облизати забруднені ложки, знаючи добре, що в їхньої матери нема що дати їм їсти.

Седіли Артелемейчуки за столом, їли собі спроквола, досить таки тлустий борщ із якимось м'ясом, од якого линули неземні пахощі по всій хаті. Обідаючи, вони мляво розмовляли, про те, про се, а малі сусідчині дітки, як нібито приковані страхом, маючи побоюванне зрушитися з місця, стояли біля полу, мов їх там прицвяховано на смерть. Їм лоскотало в ніздрях од пахощів борщу й, особливо, од м'яса. І похилені вділ голівки, як магнетом тягло їм догори. І тоді мимоволі глипали оченята на стіл, де лежав розкішний хліб і так звабливо парувала смачна страва. Але з побоювання, щоб ще, не дай Боже, хтось із обідачів не помітив та не висміяв, глипнувши з підлоба, ще нижче опускали вони свої голівки вділ; ще дужче вони завмирили, оці дві маленькі істоти, біля полу чужої господи.

Котячим шкреботом дряпали ці пахощі зо страв у порожніх дитячих шлуночках. Несвітським смаком видавалася їм ув уяві свинятина, що так голосно чавкала на зубах похмуро зосередженим людям седілим навколо столу. І діткам так кортіло скоштувати того м'яся. Хоча б лиш кришечку, хоча б тільки покоштувати, яке воно на смак; не наїстися... боронь Боже! – лише б покоштувати!... Так-так! не наїстися, як ото наїдаються оті вередливі Артелемейченята. Діткам подобало, що, лише покоштувавши м'яса, вони нараз підросли б зразу ж, подужчали б, повеселішали б. А їхні обличчячка й такі блідні рученята – виповнила б сила; шлуночки ж – назавше перестали б їм так боляче воркотати й у грудцях, напевне, більше б уже не смоктало їм, як тепера так настирливо смокче.

Але стоячи, не в сподіванні, що по обіді їм таки ки-

нуть, як тим цуценятам, крихти зі столу, а швидче, в за-каменінні, швидче зі страху поворухнутися, щоб їх навіть і не помічено, що вони й досі тут. Діти з подивугідною стійкістю та гідністю, не промовивши жодного слова; не сказавши, отим пожирачам смачних страв: "Дайте ж і нам, хоча б покоштувати!" Чи могли вони насміліти, не то щоб попросити, а й подумати про це, знаючи гаразд, що ніхто їм того ні борщу, а ні тим більше м'яса, не дасть? Та ж це із їхнього боку було б таким зухвальством, такою непростеною нахабністю, що тільки би більшу та ще сильнішу ненависть, мо, породило б до їх та їхньої мами; а, мо, швидче, і то напевне, вигнали б їх із хати, вже таки як тих справжніх цуценят поганих.

Переступаючи з ноги на ногу, сьорбаючи потихеньку носиками, стояли дітки мовчечки собі, як ніби-то води в роті понабіривши. Наверталися їм слізки на очах із тої гіркоти, що виникала дітям у сердечках, з того, що нема в мами м'яса, що вони, як мамуня, дуже часто й слушно, каже, — безмежно бідні. Але ж діти — дітьми. Не скаже ж бо дорослий того ніколи, що може виявити дитяча простота й одвертість.

—А в нас і хліба нема...— нараз випорснуло, цілком таки несподівано, Остапикові з посинілих усточок мов би докір от тим, що їли не лише хліб, але й борщ із м'ясом.

Ця несподівана, сливе несамовита, братикова сміливість та його, майже, плаксивий голосок, Марійку аж струснули, як пропасниця. Вона, що є сили шарпнула його зі зла, а сама ще дужче знитилася, почервонівши з сорому. Маючи побоювання, що аж тепера їх таки виженуть зараз із хати, і то з ганьбою за таку зухвалість, Марійка радніша була б згорнутися в клубочка, перетворитися на невидну цяточку, нікому непомітну порошинку й бути ніким не завваженою, щоб ніхто не міг її й бачити. А гірко скрив-

джений Остапко, лише надув губки, бажаючи гірко заплакати з того, що ще й сестричка його так глумить, штовхає, ні-би то він учинив якесь страшне злочинство.

Але ж тих вимовлених Остапком, кілька слів, смак їди при столі ні-би ніхто й нічого не чули. Усі сопли далі, сьорбали несамовито з ложок, плямкали ротами, доїдаючи з м'ясом борщик і – цілком німуючи, як глухонімі.

Шойно закінчивши першу страву, Артелемейчучка поставила на стола велику миску з молошною кашею.

– Не хочу я касі! – нараз зарепетував менший Артелемейченко. – Вона мені взе наблидла! – репетував і далі щосили, на всеньку хату.

– Не вередуй! – гукнула Артелемейчучка. – Що я всім даю, те й ти їж! А – ні, то он Остапкові все оддам і – той геть усе поїсть, ще й оближеться.

Як жаром-приском обсіпало маленького Остапика з цього Артелейчуччиного, буцім-то, жарту; Остапика отой, ні-би наполох малому Артелемейченкові, як гарячим окропом обілляв нараз. Бризнули йому вмить гарячі слізки з очиць, які незрозумілою силою досі були стримувані в віях хлопчикові. Чмихнув він голосним плачем і, немов опарений киплячем, нестримним бігцем, викотився маленьким і ледь помітним клубочком за двері, в корчах гіркого плачу. А за їм, мов би його власна тінь, тихою, непомітною ходою, винувато схиливши пригноблену горем голівку, вийшла із хати й Марійка.

Коли ввійшли Марійка й Остапик до своєї хати, то в Корольчучки вже сиділи всі за столом. Матір сиділа при столі, насамкінці, схиливши зажурену голову, підперши її рукою. Найстарша донька Пріська, саме витягала з печі величезного чавуна борщу, звареного з позиченого бурякового квасу, лободи та крапиви. Микола, пасучи чужу худобу, а обідати мусив у своїй хаті, саме розповідав, як Артеле -

мейчуків Василь їв цього дня на пасовиську білу, як сніг, булку та ще й із молодю свинятиною.

— Не йнакше, як хтось хабаря дав голові сільради, — мовила Галька.

— Авже ж ти там знаєш! — заперечила їй Пріська. — У їх і самих — бодні сала та м'яса не переводяться. А проте, мо хто й підхабарив. Треба ж догоджати голові, бож — голова! Це тобі не жук щось наробив!

— Напевне й хліба не мало, що щонеділі білі булки, а то й — розкішні пироги підпікають, — мовив і Микола, щоб і собі висловити свою думку.

— Не заздрить, дітки! — сумно мовила Корольчук Йовдоха. — То все — чужі сльози, діти... Але ви про це все нічого не знаєте. Бог із їми!

— Як же ж не заздрити? — з гірким жалем промовила й Пріська. — Вони запихаються булками, пирогами та ще й із салом, молодятиною, а ми — мусимо: лободою, крапивою, конюшиною та макухою й іншими пакидьками давитися... Та ще й — щоденно! Мов би за якусь страшну провину.

Як щербатим ножем, краяли наболілу душу Корольчучці такі, мало не щоденні розмови. Гірким болем лягали вони на вистраданім її серці. Ось більше вже, як чо тири місяці, житлять вони — без найменшої крихти хліба. Зранньої весни, ще поки де-хто мав сяку таку зайвину висівок чи борошна, то, бувало: чи одроблять діти, чи то купити ще можна було, коли було за що. Та от: висівки, замішані із макухою чи — з домішкою картопляних лушпин тай правили за сяку-таку поживу. Але ж забракло не лише борошна, а висівок, як і макухи людям; давно вже нема й картопляних лушпин. І ось, що хоч, те собі й роби. Хоч живий лягай у домовину, ніхто й не пошкодує.

— Коли ж ми вже матимемо хліб той, мамо? — зненацька запитав, нараз, Микола. — Вже так кортить скоштува-

ти того хліба, як немов передсмертю... Все – голодуй і голодуй!... Щоб йогq й чорт уже взяв за давній борг! Як це все мені вже настобісіло!... Хоч би було де заробити хліба. Я б, либонь, і ніч би не спав та заробляв...

–Еге, синку! Тоді матимемо хліб свій, як насіємо.І ще й на тій землі, що колгосп забрав! – відповіла Корольчучка, а з очей їй бризнули сльози, за тих от нещасних діток, що й – справді, як ні-би за якусь страшну покуту мусять так от голодувати, мов би вони комусь завинили.

Марійка, що сиділа з Остапиком за своїм столом і, сьорбала собі, нічим не засмачений борщ і, навіть, без хліба, заспокійнівши з образи й жалю на людей, влучивши зручну мить, і собі розповіла, як то обідають у голови сільради. Не забула вона згадати й про те, що Остапко з необережності був ляпнув, що не мають хліба. І, неначе доросла людина, мудро вивершила свою розповідь:

–А всі сиділи мовчки, як ні-би води в лоти понабілали... Ні-би ніхто й нічого з їх і не цули, сцо був сказав нас Остапко.

–Не ходіть, дітки, туди! Не туманіть людей. Бо наш ворог нам не співчує, нашого лиха не бажаючи розуміти, а лише радітиме з того, що ми гинемо, – простогнала з нестерпного болю Корольчучка. А самій у голові снували гіркі думки. Плутались, чіплялись одна за другу, як той тягучий глей. Кортіло знайти якийсь вихід. Але ж, куди ж не кинь – усе випадає лише клин. Як не метикувала Корольчучка, однак із думок, як муха з павутиння, ніяк не могла – виплутатися.

Пообідали, що було й порозбігалися, як ті руді миші. Хто – до чужої худоби, хто на поле, до чужої роботи. Марійка з Остапиком посідали на призьбі – в ляльок гратися. Корольчучка ж почала намочувати брудну білизну в воді, наважуючися прати. Нараз, несподівано, надійшла, давно

не гостювала кума Килина Павличенчиха.

—Добридень, кумо Йовдохо! — гукнула ще здаля.

—Здорові будьте й ви, кумо Килино!

—Так думка б то прати, чи що? — питала Килина підходячи вже ближче.

—Та ж — мушу! — відповіла Корольчучка. — Вже ж бо геть усі брудні, як ті шмаровози. То треба хоча б на зміну дещо випрати. Але й милива того, а ні тобі в зуб. Не знаю вже з чим я й пратиму... Хіба-що випаде, з попелом.

—Оце й я своє — поволожила, поволожила в тепленькій дощовій воді, та так — і повісила, хай собі сохне. Де то його набрати, того милива? І так на світі жити неміло.

—Уже ж і живемо! — гірко зітхнула Корольчучка. — Не живемо, а за якусь покуту одживаємо. У людей, то хоч жнива — ось-ось розпочнуть, то все таки щось там та матимуть. А тут — не знаю, що вже з того й буде: ні не маємо що жувати, а ні нема що жнивувати. Хоч випрягай!...

—Ой, кумонько моя! Та, де ж бо ви бачили те добро, в світочку білому!... в світочку Божому! Ми ось — і нібито в колгоспі ж, а гинемо — аж-аж-аж гинемо! Ви ж лише візьміть, хоч і мій — день-деньський на косовиці. Попома хає тією косищею, попомахає й за день так утанажіє, що-ледве-ледве до хати присуне. А сяде ж за стіл — їсти то бі дасть Біг!... У тому колгоспі нічого не дають. І ось, що хочеш, те й роби собі.

—А то, чому ж це так?... Де ж те, що торік намолотили? — питала здивована, неясною їй справою, Корольчучка, хоч і не колгоспниця, але була цікава й це знати.

—Чорт їхнього батька нехай знає! — зо зла малошо — мало не викрикнула кума Килина. — Кажуть, державі чи щоб то, — все здали. А, мо й сами порозбирали. Їх не перевірити; схочуть, то замантачать.

—Недарма ж голови обжираються білими, як первіс-

ний сніг, і булками й пирогами, як ось кажуть мої діти, – мовила Корольчучка, похитуючи з гіркоти головою.

– А, хто саме? – зацікавлено запитала Килина враз.

– Та ось, щойно діти поприбігали од Артелемейчуків. Оповідують: і на пастівнику й у господі та все жеруть – і біле й тлусте... – мовила Корольчучка.

– Отож, бачите, кумонько Йовдохо!... А так, і то – напевне й голова колгоспу розкошує собі на здоровячко, живучи, як у Бога за пазухою. А по селу – люде пухнуть та й додихають з голоду; як ті мухи в-осени: летить-летить та, нараз, упала й задубіла.

– Незабаром і мені з дітьми те саме буде! – сумовито мовила Корольчучка, похитуючи головою.

– Не дай Боже!... Люде, ви знаєте, так запопадливо і завзято взялися за молоде ще збіжже... Зрізують колоски та й виминають зерно. А воно ж так гарно понабрякало, ніби то воском поналиване. Еге, варять і їдять. Що мають і ще люде робити? Треба ж якось рятуватися.

– А я, дякувати колгоспові, що забрав мою земельку то не маю тепера ніякого засіву. Тож – не маю де й колосу того нарізати, хоч би й хотіла хоч так рятуватися.

– А на колгоспному! – сливе злорадно, але тихо мовила кума Килина, наблизивши уста до Корольчуччиного вуха. – Забрали земельку?... Забирайте й їм те, що лише може те взяти! Мій учора, – ще тихіше, вже аж над самісіньке вуха зашепотіла кума Килина, – по правді сказати, приніс-повного лантуха колосся. Іду, каже, зі Струкового – з косовиці, через жита та, як поглянув на досягаюче зерно, то мені, каже, аж запахло печеним хлібом. А докошував – як раз сам і тому ніхто вже не міг стати не заваді. Еге, так я, каже, заліз до пшениці та, тільки-но шарпнув косою та й почав натоптувати в лантуха, аж чую, каже, гримить копитами якийсь вершник, мабуть що охорона. Я, каже, вмить

упав на землю й духа затаїв. Еге. Поїздив він, каже, поїздив той вершник, посвистав-посвистав і, мабуть, не хотючи злазити з коня, загнув крутого матюка та й поїхав геть. А мій Петро мусив седіти в пшениці, аж доки не стемніло. Приніс пізно, вимняли колоссе, так цьогодня із цілого зер на наварила каші. Наїлись оце так, що справді, аж буцім би поздоровшали. От так-то, кумонько!...Тільки ж, борони вас Боже! Ні словечка, кумонько, нікому! Тепера, кажуть, вийшов такий закон чи то наказ, хай там їх диявол знає, що за сіцилістичеське майно чи власність, каратимуть на смерть.

–Та нехай їх усіх покажить, щоб я, та ще й їм, будь що сказала! – мовила Корольчучка мов би із-за камняної стіни. А самій – на думці – пшениця! Ще позавчора проходила вона повз, колись то, свою нивку. Така випасиста росте наїй колгоспна пшениця, ну – як тобі очерет. І напевне буде дуже добра навмолот.

–Еге ж! Загракалася я в вас, кумо,– урвала Килина думки Корольчучці. –Проганяла оце колгоспні телята випасати. Еге, і думаю собі: зайду, провідаю куму, як то там поживають вони, чи ще живі, чи здорові? Бож, чи далеко тепера до лиха? Коли смерть – упрост ходить слідком.

–Е-ех! – махнула Корольчучка рукою, – не жиємо, а живцем гниємо! Кажу ж вам – хоч жити, як люде колись-то жили, нам і не випадало. Не жили бо ми, а більше бідували обгонячи злидні. А коли ж забрали мого Власа та й земельку в колгосп закишенили, вигнавши мене з дітками з того колгоспу, то тепера й зовсім гинемо... Бо ж і корівчину ті катюги привласнили, не вернули мені. Хоч би якась та краплина молока заради дітей була, так і того нема. Ні землі, а ні корови тепера! Підсвинок був – забрали й, догодували до того, що здохло...Щоб уже вони й сами подохли! – простогнала Корольчучка, важко зітхнувши.

–Чи то їх візьме та погибіль, чи ні, кумо, але ж нас

із вами – бере вже... Ой, бере! Як неначе за якусь провину... Але, щастя вам Боже, кумонько! Піду я вже до господи.

– Нехай Бог і вам щастить! Ходіть собі здорові!

Ледь вийшла кума Килина з хати, як нараз зайшов у хату Остапко. Тихенько, благальним голосом дитя мовило:

– Мамцю! Я їстоцки взе хочу!...

– Ой, моя ти дитино, горепашна! Я б рада дати тобі, си ночок, мій дорогий, та ж коли не маю що тобі дати, моя люба, нещасна дитино!... Щоб уже їм і духу не було!... Гаспиди прокляті! Кровопивці народні! – мало-мало не плачучи мовила сердешна матір, якій біль шматував серце.

– Мені так болить от тут, – і показав хлопчик пальчиком на, майже, голого пупика. – Мабуть целвяки в зивоті хочуть також їсти, – теревеніло хлопятко, як старе. Матері ж ці невинні теревені невимовними болями стискали і так наболіле й страдаюче серце. Гіркі ж сльози застиляли зір, бійним горохом падали Корольчучці на схудлі руки.

2.

ЯК К О Л О С хлібний, виникши зі стебла, спочатку – квітує, потім – наливається й – аж ізгодом уже стигне й дає плід, так ото й – у здоровій голові їська думка мусить проходити такий самий шлях розвою: це закон природи. Але ж думка Корольчучці Йовдосі про колоски, не розквітала. Ніколи було їй і наливатися, бож діти й сама Корольчучка, з голоду, вже стояли на межі погибелі, часу – коли вже не до роздумувань. Тож, чи треба думати: дні, тижні чи й місяці, що завтра, як не цьогодня ще, вона – матір великої, з дрібними дітками, родини, упаде з ніг? А що ж тоді вони, – нещасні, мають діяти? Чи треба чекати й дочекати, аж поки – поодиноці почнуть, а чи й усі разом, пухти з голоду й – гинути? Тож у муках уже спалахнутого голоду й виринула

думка, не наливаючися їй — одразу ж і вистигла в блискавичне вирішення:

—Або — пан, або ж — пропав!...— рішуче мовила Корольчучка в голос. —Як так пропадати... То — мушу йти!...Це єдиний вихід, щоб живцем не пропасти, як собака на великій торговиці.

—Куди, мамуньо? — почувши останні материні слова запитав, раптом, Остапко.

—Та... до тьоті Килини. До твоєї хресної,— збрехала Корольчучка дитині, аж самій соромно стало, що ось — так мусить дитині брехати.

—І я з вами, мамцю, піду! — заскимлило хлопця.

—Ні, синку! Ви з Марійкою погуляєте при хаті. Я повернуся до вас швиденько. І вам нема чого мати страху.

Вирішення рятуватися з голоду колосками, викликало Корольчучці якусь протидію до щоденної нудьги і суму. Тож на душу їй спала ніби якась радість, не то незрозумілий якийсь шал. Корольчучка—ще не стара, але, раптом, буцім-то ще помолдчала, ожила, пожвавішала. Крутнула вона: сюди, туди; вхопила торбинку, запхнула в її серпа, що давно вже заїржавів з неживаности. Зготувавшись вже до виходу, Корольчучка гукнула:

—Марійко! Ви тут, дітки,од хати далеко не відходьте й одчиненими двері не залишайте! Я швидко прийду.

—Мамцю! А насцо ви селпа взяли? — зацікавлено поспитав Остапко, завваживши це.

—Та... старий будеш, як усе знатимеш...Піду поросяті ботвини нарізати. А ви тут — бережіть хату,— докинула, перехрестившись, Корольчучка, й переступила перелаза, що біля давно вже забитих воріт.

—Мамцю! — знову гукнув Остапко, навздогін матері.

—А що їй ще тобі, синку? — оглянувшись запитала Корольчучка дитину.

—А, якому полюсяті буде ботвина?— знову запитав хлопчик, спостерігши, що матір щось чи не неправду сказала про якийсь поросся, якого в їх — давно вже нема.

Корольчучку — аж буцім у голову щось стукнуло: "І як їй прийшло в голову — сказати таке дитині, таку виразну брехню, що аж упіймала дитина матір на брехні?!" Але думати та ще й довго над цим не випадало. Тож, щоб виправдатися з брехні находу, вже оглядь, кинула дитині:

—Таж поросятко, мо, десь купимо...От і буде готова йому ботвинка, щоб не було голодне...Ну, глядіть же хати. Я — не забаруся; швиденько прийду.

Не плакав Остапко, що мамуня не взяла його з собою, як ото інші діти буває плачуть, а то й упрост таки рева ревають, у таких випадках. Але його маленьке, дуже чутливе й так уже осирочене серденько, як голка до магнету, потягло Остапка за рідною матусею до перелазу.

Підійшовши до перелазу, хлопчик сів на його тай почав пильно-пильно глядіти матері навздогін, і глядів так довго, аж поки вона не зайшла за останню хату край села. І аж коли матір була йому зникла з очей, хлопчикові стало нараз так сумно-сумно, так боляче на серденьку, що на очах йому аж виступили біїні слізки й важким, циновим миливським шротом, упали на гарячий, ще сонцем нагрітий, пісок і перелаз. Тоді хлопя встало із перелазу й пішло зажурене до самітньої хати.

Чи відчувало воно сердешне, що то воно бачило свою рідну неньку ув останній раз? Чи чуло його серденько, що через кілька лише днів, воно на віки втратить дорогу, милу й безмежно люблену, рідну матусю, як уже втратило й рідного батька? Бог святий знає. Але досвідчені люде кажуть, що серце дитини, хоча й не вміє сказати, — воно вгадує й чує ту лиху годину, що негадано й непередбачано, але спроквола й потихці, впевнено наближає. І ті дитячі

гіркі сльози впали недаремно... Трагедія й ще – одна таки дитину не минула.

Ті ж сльози жалю й серцем відчуваного болю, що були впали на перелаз і розпечений сонцем пісок, то були – лише перші сльози самотності й сирітства, які віщували, незабаром безпритульність. І тих сліз виллято потім ріки.

3.

І ШЛА Корольчучка зруйнованим, ожебраченим, до невпізнання знищеним селом – тепера заколгоспненим і, мимоволі палала з сорому. Вона ж бо виріши в бідній родині, працюючи завше в наймах, ніколи в світі, в своїм житті не крала ні в кого й нічого, якщо не вважати за крадіж того, що пасучи, ще бувши маленькою, гуси чи худобу, бувало, разом таки з іншими пастухами, ходили рвати стрілки на чужій цибулі, а чи зелених ще горох або ж зірве, було колись, спілу маківку в чужому маку. Але ж, хіба те вважали за крадіж? Та ж те робили завжди й усі ж з діда й прадіда. Та ж на те й діти, щоб поласувати чужою дрібничкою, якої в себе нема. Але більшого – а ні вона собі не дозволяла, а ні її батьки, які завше бувало суворо наказували своїм дітям:

– Не зачіпайте, діти, чужого! Бог за те вас покарає. Чуже – нехай буде чужим. Споживайте своє, що маєте.

А це ж вона йшла, хоч і на свою, колись, нивку, але в чужий, не її хліб. Вона знала, як її нанавидять оті сільські верховоди за її чоловіка, який колись змагався з во-рогати за Україну. Знає вона й як можуть помстити, коли, не дай Боже, спіймали б її в шкоді! Тож ідучи селом, усі ці думки почали були Корольчучку бентежити, непокоїти... Йй, що ніколи не крала, насправжки, й не зазіхала на чуже хоча й свого небагато мала, тепера, йдучи таки красти, а, властиво, не красти, лише відбирати своє, як кума Килина

казала, щоб рятуватися од голодової смерти, подобало, що з усіх хатів і їхніх вікон, глядять на її стільки людей, що всі вони достеменно знають — куди й чого вона оце йде.

Поливана власним холодним потом, Корольчучка ще й ушвидчувала ходу. На вулиці в такий гарячий час, бо роботи було чимало й полуках і по городах, — не видніло, майже що, — нікого. Тож, не зустрівши, на щасте, нікого, вона швидко наблизіла до кінця села.

Коли вийшла Корольчучка з Винникової вулиці, поминувши Лузанову садибу, що була останньою на край села, перед ею розлігся зеленим килимом обліг, з невеличкими, мов ті струпи на хворому тілі, свіжими копичками — пахущого румового сіна. На свіжині, після щойно згребеного сіна, — вже, де-не-де, попасали худобу. А біля Грущиного окопища, видно було, як колгоспники клали сіно на вози. Забайдужена ж тяглова худоба, замість пастися, їла собі спокійно готовеньке сінце з копички. Але ніхто з усіх колгоспних возіїв сіна, а ні не поглядав у той бік, ані не думав, тим більше, проганяти худобу од копички.

Щоб не здибати кого по дорозі, що лежала довгою і покрученою поворозкою вздовж облога в напрямку села Омбиша, Корольчучка, поминувши Савущині верби, звернула на путивець, що вів у недалекі жита. Цей путивець, підіймаючися з низини облогової, простував до урочища, що так і зостало з назвою "Гамазей", з чого виразно було видно, що ця назва, народньою вмілістю принатурювати чужі слова на собі властиві, була перероблена по нашому таки із чужого "магазина".

Посеред густого, як справжній ліс, жита та пшениці, скрекотали коники, бриніли залізні бабки, десь пишала, може, миша полівка. В синій далені й поблизу — хававкали й підпідьомкали перепілки. Високо вгорі, в сонячному сяєві дня, на золотих струнах, — били жайворонки, під-

носячися, яко Бог-Дух, у блакитних просторах, хвалячи Бога-ВІТЦЯ за тепле літечко, за погожі дні та за те багачтво, що росло на широких і просторих ланах.

Оточуюча близькість природи, оте піднесле дзвенінне вгорі золотої арфи, бринінне ледь-ледь чутної сопілки з посеред житів і пшениців; шелест золотого колосу, куванне зозулі в недалекому гаю й одудове гуканне в Собаколуповому саду, так заколисали були Корольчучку, як та гарна чарівна казка малу дитину перед сном. А, глядячи, на волошки в золотім житі, вона нараз ізгадала, як то колись давно-давно, ще пастушкою, бувало, нарвавши їх величезний жмут, сплітала собі вінки. Згадала й те, як вінки на Івана Купала, вже дівуючи, кидала в воду. Часто, майже що щороку вона це робила. І її вінки, чомусь, сливе-що завше, одпливаючи од дівчачих вінків, неодмінно тонули — на дно, мов би з привязаним каменем.

Ще тоді дівчата, сумно похитуючи головами, пророкували їй, що вона, мабуть, колись чи не потоне часом. Але ж те було давно. Однак, вона слава Богові, жива ще й тепера. Ідучи лутивцем, Корольчучка, як то колись, зривала сині волошки та кукілевий квіт і берізку. І, як то тоді виплітала вінка, впітаючи й свої думки з давномилулого. Та так і не вчула й не збагнула Корольчучка, як на думку їй спливла давня-давня дівоча сумна пісня; як дзвінке сопрано її чарівного голосу, в який усі давніше заслуховувалися, залебеділо понад широкими золотавими ланами, линувши далеко-далеко, аж попід синіючий у далені гай:

"Пливи мій віночку, пливи, лінь,
Гірка моя доля, як полинь.
Пливи в чистих водах, поринай,
Яка буде моя доля, угадай..."

Ще не вщухла пісня, котячися понад золотим, безмежним морем ледь хвилюючого колосу; ще не втонули в пшеницях останні слова пісні, як Корольчучка, нараз, кинулась зо страху:

—Боже милий!... Чи не перед нещастем яким оце виспівую я, як навіженна? От це то! Дома дітки з голоду при-

пухають; самій — аж кишки до самого габелка підтягло, а я, — мов божевільна виспіваю...ТЬфу! на твою голову, дурна матір! Люде б засміяли.

Глянула Корольчучка на закінченого вже вінка, із добірних волошок та кукілю й, хотіла була надіти на голову, щоб принести його Марійці, а потім — шалено вимахнула вінком над головою та й пошпурила його у хвилі густого колосу колгоспної пшениці.

— Не вінка діти чекають од тебе, дурна матір! — вилаяла ще раз сама себе Корольчучка. — Істи...їсти горепашні́ї чекають, щоб не погибти з голоду! А ти — вінка хочеш нести їм, голодним, на втіху...ТЬфу!

Збудженне, навіяне оточенням природи, мов би живцем, нараз, їй ізнято. На серці Корольчучці стало млосно й гірко-гірко, як од полиню. І вона знову згадала, що іде — таки красти чуже. Хоча це чуже й на її землі росте, а проте — не її добро. І, що за це — не її добро, може бути дуже погано. Чула ж вона од куми Килини, як по інших селах карають за крадіж колгоспного майна, власности — на грабованої в людей. І в серце зимовим холодом, непомітно, почав затихцьовувати їй страх, немов злодюга.

— Не дай Боже чого, що тоді мають робити мої горепашні діти? — думала собі Корольчучка. — Але ж, що й так робити? Чи ж можна й так далі жити? Таж завтра вже нема з чого, навіть бурянового борщу зварити. Бож: ні квасу, ні соли — й удень із вогнем не знайти ніде.

Невимовно важко зітхнувши, вона далі марила:

— Будьте ви стоти сяч раз прокляті, з вашою комуністською владою, з вашим комунським "раєм"!...Пропав нещасний народ! Пропала страстнотерпиця Україна, в руках гитцелів цих червоних! Одних на Сибіряку гонять, а інших, то у й власних хатах гноять, морячи голодом. Але, брешете, гади!... Зубами чіплятимусь, за що попало, але — не дамся знищити нас!... Мусимо жити, щоб довести таки вам, нашу здібність змагати з нашими ворогами. Гине чоловік десь у тому проклятому вашому Сибіру, а я — годуватиму дітей, щоб хоча вони колись оддячили вам, гади комуністські!

Міркуючи в такий спосіб, щоб колись хоча діти мали

змогу таки віддячити своїм кривдникам; поринувши в гіркі думки, ішла Корольчучка не глядячи поперед себе. Раптом, несподівано, об щось спіткнулась. Глянула довкола й, спостерегла, що перед ею – стоїть свидовим очеретом розкішна пшениця, на її колишній землі, в урочищі, здавна називаному "Пасіка", але пшениця – не її...

– Ось вона моя годівниця!... Самотужки я на еї колись возила й носила добриво; вгноювала, плекала, як рідну дитину... Забрали нехристи!... Юди прокляті!... Але ж, наколи так, то й так! Братиму ж і я, – скільки лише зможу! – закінчила Корольчучка свою думку в повний уже голос. І глянувши довкола, чи нема, часом, поблизу когось – ступила в золоту стіну розкішної пшениці.

Глядячи рукою по золотому волоттю пшениці, Корольчучка взяла в жменю пару добірних, вусатих колосків, і ледь зірвала їх, щоб спершу лише побачити, чи ж добре вистигає зерно, як, несподівано, гримнув голос:

– Ні, брешеш, стара суко! – злорадно вигукнув вартовий об'їздчик Кондраш Пилип, несучи поперед себе мисливську рушницю. – Брешеш, гадино, більше вже не стригтимеш чужого врожаю! Досить уже й так наплюндрувала, по злодійському, чужої пшенички. По всьому лану – тільки й видно – що стрижини... А ну, повертай-но голоблі!

Не зі страху, не з переляку, не з несподіванки, але стояла Корольчучка, сливе, стовпом укопаним у землю, а ні – не руш! Затиснуті до болю уста. як і все обличчя – було бліде, як полотно, мов би його охопила смертельна блідість. У грудях, виснажених тривалим недоїданням та злиднями, – вирувала їй зненависть і такий шал гніву, що Корольчучка ледве-ледве стримувалася, щоб не кинутися – на цього гицля й, у незмозі, але гризти йому горло.

Але проти Корольчучки стояв розюшений, як той дикий кабан, озброєний її ворог. Це ж бо він, ще будши чер

воногвардійцем, то, разом із калужськими лапатошниками забрав їй, з вилученими лишками хліба, ще й останню дівочу козушанку, буцім-то в рахунок недохвату, під вилуку, належного з їх зерна.

Це він, цей самий рябомордий Кондраш, у дні НЕПу, всю родину бідняка Власа Корольчука, хотів був спровадити, як родину бувшого "петлюрівця", "буржуазно-націоналістичного недобитка", який нещодавно повернувся з Польщі, — у Сибіряку, на виселенне. І це цей таки Кондраш, за днів колективізації, намагався не пустити Власа, як ворога радянської влади, в члени колгоспу. І ніхто інший, як не він, таки був спровадив, пізніше, Власа до Сибіру, а потім і її з дітками вигнав із колгоспу, але не повернувши їй а ні землі, а ні корови та свині.

Як розшалілій левиці — стукало серце Корольчучців грудній клітці. Тигром би лютим упала б на цього Христо продавця всесвітнього. У висках їй, як молотки ковальські, гупала збурена кров. Ув очах їй темніло з унутрішньої боротьби між знемогою й жаданням упасти на цього антихриста, ката й упястись зубами в його погану горлянку, щоб не кров його нікчемну, брудну пити, а — знищити цю гидь, щоб і світу не паскудив.

Але ж, що вона, квона й слаба, знесилена майже до повного занепаду сил, жінка, могла вдіяти з озброєним та розюшеним гицлем? Тож, хоча серце й прагло помсти, але здоровий розсудок їй підказував: — Здай позиції!... Вони бо тобі — не вигідні! Ти не завоюєш на їх нічого. Хіба-що — смерть собі здобудеш.

Било ще серце ковальським молотком у наболілих і без цього грудях, колотилося, як сполохана пташка в залізній клітці; тисло ще в виски з надмірного кровотиску, але... Але враз розвільніли м'язи, ослабли нерви й усе тіло, раптом, охляло, обвисло, як мокра хвантина, повішене

на кілку, просохати на вільному вітрі.

—Що ж ти хочеш од мене, Пилипе? — з благаннем у голосі, ледве мовила—вистогнала Корольчучка. —Невже ж ти, за ці два колосочки, в миліцію поведеш іще?

—Два колосочки?! — ревноу люто осатанілий, нараз, Кондраш, мов би його нестерпно гедзь укусив.—А чиї то — стодвацятьпять стрижин на лану щойно налічив?

—Та звідки ж я знаю, чоловіче?... Та клянусь тобі великим Богом, що я оце перший раз у своїм житті зірвала от ці-о два колоски! Та й то, тільки тому, що на коли — шній моїй землі росте така випестиста пшеничка. Хотіла лише побачити, яке зерно, чи добра буде навмолот,—виправ дувалася Корольчучка, як уміла.

—Брешеш, суко!— невгамовувався Кондраш лютувати знічевя. —Чого це з лантушком тут ходиш?...А-ну, покажи-но, що це в тебе під пахвою?— присікався до Корольчучки Кондраш.

—На! гляди!— подала Корольчучка торбинку й серпа.

—О, бач, який гад!...Лантушок, ще й із серпиком! І ти ще замилюватимеш мені очі?— гукнув люто Кондраш.

—Так. Торбинка й серп, бо йшла нарізати ботвини бурякової поросяті. Щож тут такого злочинного?—мусила таки вже свідомо брехати Кондрашеві, не вірячи в те, що він повірить їй на це.

—Кому ти брешеш?! Не будь мене тут — ти колосочків би напатрошила пудиків зо два, а не ботвини!...Але —не маю чого тут із тобою розп'ятювати. Хай-но миліція розбирає цю справу....Марш уперед, до району!—гукнув несамо вито Кондраш, і— замахнув рушницею.

—Пилипе!...Бога бійся! Та ж і в тебе малі діти є! А мої ж діти — тако ж не цуценята. Вони не лише їсти хочуть, але й захисту та догляду потрібують. А ти їх хоче осиротити... За що?

—Марш уперед, я тобі сказав, мати твою так і так!— скипівши нараз викрикнув на все горло розюшений Кондраш. І, турнувши Корольчучку в плечі, ще й по крижах угрів прикладом так, що та нещасна аж на путивець упала.

—Щоб тебе Господь Бог побив наглою смертю, як ти ні за що мене беш! — встаючи й проклинаючи мовила Корольчучка до свого ката. —Щоб тобі руки покорчило!...Щоб вони тобі повсохали, як ти ще здіймаєш їх бити мене, беззахисну та — ще й цілком нізащо!

—Йди-йди, гадино! Не сичи тут, бо отут убу, як поганого пса й правий буду!...Я тобі покажу, як красти чуже! — гаркнув украй розлючений Кондраш і, загорнувши в торбинку серпа та два колоски, зірвані в лану Корольчучкою, поклавши їх собі під пахву зрушницю — рушив слідом за збитою Корольчучкою.

А вона, сердешна, знедолена жінка, стогнучи з болю, в крижах, плачучи, як мале дитя з кривди й образи та нестерпного болю, спотикаючися, йшла поперед свого ворога, виснажена, як тріска й бліда-бліда, як із хреста знята.

4.

ОПЯНІВШИ в цілоденній млості хилило тепера свою голову сонце над обрій, що побіг у безмежну далечінь, як простоволосе дитинча.

Дзвінко лунали в передвечірній прохолоді голосні й нетерпеливі перепелячі: ха-вав!...ха-вав!...ха-вав!...А ще дзвінчіше, мов би мантачкою по косі, весело видзвонювало, захоплюючи й закликливе: Під-пі-дьом!... Під-пі-дьом!...Під-пі-дьом!...Під-пі-дьом!...

Запізніла житня кузка, летаючи понад, уже налитими колосками, шелестіла, шаруділа крильцями, хоча зернові вже не могла нічого вдіяти, бо воно вже твердло. Десь гули товсточереві джмелі та шершні. А жайворонки, що ще

недавно таку чудову мелодію ляли з блакитної височини тепера, камінчиком упавши на землю, пригрівали вони сво їх маляток. Коли ж із далеких лісів повіяло було густою, як невидний туман, вохкістю, що непомічена оком, заливала житні простори й широкі луки Дьогтярини своєю хви – лею прохолоди – люде, напрацювавшись, кидали свою працю та й рушали до своїх дворів і хатів. Тоді в повітрі виразно ставало чутно, крім вечірньої вохкості, ще й запахи полиню й так улюбленого чебрецю. А з пасовиська йдучи – ревла-мукала худоба, скурготали свині; а по, майже, порозгороджуваних дворах, горланили маленькі телята, хто ще не здав своєї корови до колгоспного двору на заги – біль. Та таких уже мало було. Тож більшість теляток, як і людей, горювало в колгоспних муках, не знаючи такої і милої й безмежно дорогої матірньої ласки...

Люде, вертаючися: з поля, з лісу, з луків, хто – із колгоспної панщини, а хто – із своєї "індуської" ще, чи й так кидаючи надвірню роботу, починали готувати вечеру. Із димарів, де-не-де, линув у тихім вечірнім повітрі стовпом ріденький, прозорий, як чиста вода, димок. Але ж бо варили вечеру не всі, а лише ті, в кого ще було що варити. Більшість же населення здебільшого вечерали тим, що й обідали, якщо зоставало ще щось од обіду. Якщо ж ні, то й так лягали спати, якомога швидче, щоб не кортілось їсти, та ще й тому, що й світити вечорами не було чим.

Вернувши з поля до господи, Корольчуччині дітки – не застали своєї матери в хаті. Зголодніла, на чужій роботі, Галька, шукаючи по хаті чимось поживитися, поспитала Марійку про матір.

–Хто їх зна. Після сце десь по обіді та й досі нема їх, – відповіла мала, немов доросла.

–А, куди ж вони пішли? – поспитала й Пріська.

–Казали, сцо підуть ботвини полюсяті налізати, до-

повідала їм Марійка, як сама чула з маминих вуст.

Позад усіх надійшов із пастівника й Микола. Йому в цей звичайний, але трагічний у сумні події, вечір дуже бо пощастило. Він бо пас корову голови кооперації. Отож, за ганяючи корову до двору головиного, він, цілком таки несподівано, одержав великого кукурудзяного малая. Вхопив він того малая й, як ошалілий з безмежної радості, мчав до хати, бажаючи похвалитися цим щастем матері.

Набігавшись по полю за худобою, вимерхавшись, як той пес, будучи цілком голодний, Микола, однак, не насмілів, навіть крихти одломити, щоби ззісти самому. О, ні-ні! В їхній родині не було бо в заведенції, щоби ховати, один од одного будьщо. А ще більше – ззісти самому, хоча б і найсмачнішу якусь річ. Радість завжди була в їх – радістю всіх, як і смуток та злидні – вони ділили гуртом, без жодного спротиву й найменшого ремства.

Убігши, задиханий од шаленого, радісного бігу, до хати, упершу ж чергу Микола спитав:

– А, деж це наша матуся?

– Та – хто ж їх знає, – мовили старші. – Пішли, – каже Марійка, якусь ботвину чи що, ще й якомусь поросяті наризати та й нема чомусь і досі.

– А я – малая маю! – не втерпів сказати Микола, хоч і думав затримати цю радість, поки аж надійде матір. – І такий малай, що аж тобі пахне!... – радісно гукнув Микола. – Яка шкода, що матусі нема!... Де ж вони є?!

– Вони пішли до моєї хлесної, – оголосив мудро Остапко, – і взяли з собою толбинку й селпа, – додав він. Але ніхто на його мову не звернув ніякої уваги.

Коли ж останні блідо-золотаві промені сонця прощалися з землею, зголоднілі й знуджені діти довгим очікуванням матери, вони рішили розрізати малая на шість рівних часток і, залишивши кусника матері, повечерали з

зеленою цибулею, що Галька принесла з поля.

Остапко не схотів їсти цибулі, кажучи, що вона "ду-зе гілка, як той хлін". Він, узявши кусень малая, вийшов із хати й сівши на перелазі, почав виглядати матір. Зівши малая, він пригорнувся до стовпчика, обнявши його обома ручками, як рідну маму, з незрозумілим дитині болем у дитячій душі, сумував сидячи собі самотньо. Ніхто зі старших не звернув уваги, куди й чого вийшов Остапко. А ледве повечерали – всі зразу полягали спати, бо в хаті вже було темно, а світит не було чим та й потреби не було на те, щоб марно те світло витратити.

Довго предовго чекав Остапко на свою матусю осиротіло на нічному перелазі та так у своїм чеканні й заснув. І, мабуть, так би й проспав усю літню ніч там, як би не впав, але йшла пізно сусідка попри Корольчуччин двір, яка вже чула в сільраді про Корольчучку й її горепашню долю. Тож сусідка забрала сонного хлопчика з перелазу й занесла його в хату. Хатні ж двері, як і сінешні були не лише не замкнені, але й стояли роздзяплені навстіж. Усі спали мертвим сном праведників.

5.

І Д У Ч И шляхом поміж житами, в напрямку до району, Корольчучка пару разів пробувала просити Кондраша, подумати, що він робить і не чинити такого їй зла, яке він оце замірився вчинити.

– Не забувай, Пилипе, моя погибель – буде погибіллю тако ж і моїх дітей, ні в чому не винних. І, якщо зашлють – десь невідомо й куди, мене, то клястиму тебе й твоїх діток, хоч вони й не винні, до самої моєї смерті...

– Юринда!... – посміхнувши, мовив весело на це Кондраш. – Можеш собі клясти, хоч би й тріснула зо зла!... Це мені – а ні трохи не завадить... Подумаєш! Налякала мене!

Він уже дещо прохолов од своєї злости, спершу його так охопилої. Вже дещо злагіднів; він навіть узявся до гумору, хоч гумор той шибеничний, був аж занадто лихий, насичений давнім злом і помстою. Кондраш, у цю важку Корольчучці – до нестяму важку хвилину – не завагався й на нагад їй про своє минуле залицянне, коли то вона та була молодчою, а чоловік її, вийшовши за межі України з українським військом, мовляв відсиджувався в панській Польщі. А вона, бач, яку з себе недоторку вдала: не тільки що не прийняла його на ніч поспати, розважитися напару, а ще й на весіллі в Піддубного Телемея, коли він, Кондраш, обняв її, як щось путне, то вона привселюдно – плюнула йому в очі, як останньому покидькові.

– О, я тобі того не забуду тобі ніколи! – закінчив і злісно плюнув Кондраш, ставши на мить, щоб скрутити собі цигарку з самосаду.

– І ото ти, за те все давне, що було колись, от так мстиш мені, сливе, що весь час? – питала його Корольчучка. – І тільки-но за те хочеш здати мене в миліцію, щоб за судили мене цілком таки нізащо? – зі стримуваною, невдержно вируючою люттю, питала вона Кондраша.

– А ти ж, як гадала? – глумливо процідив крізь зуби Кондраш і сплюнув. – Такого – не прощають...

– А!... Так не діждеш же ти, гаде! – гукнула Корольчучка з розпачу, на весь голос. Вона блискавично вихопила Кондрашеві рушницю з під руки й хотіла, взявши її за цівку, – вдарити прикладом об тверду, як камінь дорогу. Та потім – майнути, щосили, навтікача. Неозброєний Кондраш до району не довів би, хоч би й наздогна її. Кусала б, гризла б його зубами, а таки не дала б себе зтягти в прокляті зуби миліції.

Але в ту ж мить, зблідлий, оскаженілий Кондрашка кинувши недокручену цигарку, тигром налетів на Корольчу

чку. Вхопивши за зброю, він так крутонув їй руки, що вони – аж затріщати в суглобах. Стусонувши ж у кульшу – ногою, аж Корольчучка носом заорала в землю, він удруге вдарив її вже рушницею по спині.

Лежала тепера Корольчучка, на дорозі простягнена. Заходила голосним плачем і не могла встати на ноги. Так боляче й так гірко було терпіти їй це ворогове знущання Богу духа винній. Але ще гірчіше було, що її ворог – дужчий за єї й, – їй бракує сили змагатися з цим гицлем.

6.

ГОНЦЕ, сідаючи за обрій посилало своїй супутниці землі останні прощальні промені. Бажаючи їй – надобраніч!

На широкій веранді, колись панотцевого будинку, що тепера занятий Янушпільською районною міліцією, сиділи, палячи цигарки "Київ", два випестисті типи, по військовому зодягнені в новеньку "хакі"-ношу. Один із їх був районний начальник міліції, що зїхав так низько, хоч колись був – "грім і блискавка". Другий був – гість, уповно важени й обласного НКВД, що при був у "службових" справах, а насправді – до старого друга – гульнути.

Розповідаючи один-одному давні, може, вже в сотий раз розповідані, пригоди з відтинку часу революції та свої заслуги перед пролетаріятom, але – неодмінно, як особливо видатного лицаря революції, що своїми діями, – упрост перевершував усі можливі в широкому світі.

– Ти, знаєш, – казав поважним, самозадоволеним тоном уповноважений, у моїй практиці боротьби з буржуазією й контрреволюцією, був один такий випадок, якого я – ніяк не можу забути ще й тепера.

Щоби збільшити вплив дії своєї розповіді, він замовкши, глибоко втіг у себе диму пахущої, зумисне напахуще

ної цигаретки "Київ" і, випустивши його з рота й носа разом, мов би величезну хмару, продовжував розповідати:

—Це було на Полтавщині. Я зі своїм загonom мав дуже важливе оперативне завдання — знищити одного з ватажків "петлюрівських банд", які там нахабно розкошували в своїх селах. Отаман тієї банди, що іменував себе — "Сікачем", був якийсь місцевий дідич. а до того, ще й старшина царського війська. Але справа, зрозуміло, не в йому, — поспішив додати уповноважений, а в його сестрі.

Гість і знову на хвилину поринув у задуму, видно — охоплений видом минулого.

—Це було — щось упрост неопиcуєме! — вигукнув він, нараз із захопленням, мов би раптом проснувшись, одриваючися од видава. — Краса — ти не можеш собі уявити, навіть! А було це так. Мені було сповіщено нашими повідомлювачами, що оцей от отаманчик та має прийти до своєї хворої матери, що лежить присмерти. Еге. Коли я влетів у те село зі своїм загonom, він справді таки був у селі. І, як потім сказав мені голова "камбеду" — ніякого загону при йому не було. Ось, ледь я оточив його будинка своєю добірною чотою та вскочив у житло, як переді мною виникла — вона, його, значить, сестра.

Уповноважений НКВД знову пихнув кілька разів димом, як із паротягової труби, а потім продовжував:

—Еге. Питаю його сестричку: "Де брат?" — "Нема, каже вона, брата, я сама з хворою матіррю". Я, зрозуміло, до дверей, сусідньої кімнати, хотів одчинити, а вона, як — каменем упала на коліна, мені до ніг, із криком: "Не руш двері, там матір присмерти!" А це, видно, було в їх умовним знаком. Знаєш, глянув я на єї: Ну тобі — Микельанджелівська Мадонна та й годі! Але обов'язок, думаю собі, — передусім. Еге. Шарпнув я двері — замкнені. Аж чую, нараз: "Бах! .... Бах!..." та й знову "Бах!..." Еге! А за цими "бахами" — ще

й ще. А далі чую – розрив гранати. Еге-ге-ге! Думаю собі: чи не підвів мене, часом, комбідчик; тут вони всі свої? Спалахнула, нараз, така стрілянина навколо будинку, що, просто – справжній бій. Але поки я вибіг надвір, уже все було стихло. Оказалось, на його перші постріли, невідомо звідки раптом, упала його банда. Хлопці мої вже опісля розповідали: повилазили, кажуть, той із куща, той із буряну, а той із під стріхи і: Ну!...і: Ну!... по моїх сипати! Мої хлопці – розгубились, коли отаманчик кинув гранату. Скориставши з розгублености, він – таки втік клятий!

Уповноважений злісно сплюнув і замовк, бо в своїй розповіді показав себе, якраз із гіршого боку.

–Ну й, що ж далі було?–спитав начраймил.

–Відомо – що... Я, прогавивши отаманчика, кинувся з мавзером до його сестри. Хочу, зі злости, взяти її та й пообривати їй коси, волочити по землі, топтати її ногами, а рук – не можу здійняти... Ну, повір – жива Мадонна! Тай годі!... Все ж таки я вчився колись у першій московській, класичній гімназії; дещо на красі розумію, – це уповноважений й, щоб виправдати вживане слово "Мадонна". –Еге ж. А вона впала знову на коліна, перед дверми матиної кімнати, стоїть і глядить на мене, а по щоках слози їй течуть "Не руште дверей! Там моя матір помирає!" –Брат де? – кричу я їй зо злости. "Брата, каже, вже нема"...Тьфу!..... Еге. Узяв я її на допита. І, що ж ти думав – призналась?, а чи, мо, сказала щось?... Завзялась так, що й не підступити. "Убий, каже, не скажу – ні слова!" А коли вів у балку на розстрел, то вхопила мене за ноги, цілує в коліна мене, в халяви й носки моїх чобіт. Просить, благає:"Дай, просить дожити, поки матір поховаю, а тоді – стреляй!" Але, дурний би я дався їй на підмову. Коли її брат міг – щохвилини налетіти на мою брашку. А тоді б – ще краще було б.

–Ну й, що ж? – удруге запитав начраймил, смакую-

чи походеньки свого "побратима".

—Застрелив!... Не знаєш, що? — аж злючо вигукнув на це уповноважений НКВД.

— І не використав?— кинув цинічно блюзнірського, як і належить москалеві, запита начраймил.

—Зі злоти — не до того було,— буркнув гість.

—Тьфу!... Дурний же ти!— плюнув зо зла начраймил.

—Знаєш, —мовив позадумі уповноважений, —вона красою своєю ще й досі стоїть переді мною, як тобі жива! І по правді сказати, я часто шкодую, що стратив за того часу — нізащо її. Вона, фактично, ні в чому не винна... Але ж,—вона все всеодно зрадила б, каналія!— закінчив уповноважений і знову запалив пахущу сигаретку.

На мить обидва замовкли, поринувши в задуми. Аж по тривалій мовчанці, озвався начраймил:

—Бували й мені випадки,— розпочав свою розповідь, вмить пожвавівши, начраймил. —Одного разу я мав до діла з попом, не з Мадоннами, яких — страх не терплю!

—З попом, кажеш?— пожвавів раптом і вповноважений. —Цікаво, цікаво!... А ну ж, розповідай, розповідай! Послухаю, це щось має бути пікантне?

—То—то й о що і цікаве й пікантне! І то саме тому, що я, комисаром будиши — охристов...попа! От цимес,о-о-о!

—Та ну?!...Охристов?... І то — попа?

— Авже ж! — буддючно відповів начраймил.

—Так — охристов!...

—Охристов і...під лід пустив!— хіхікнув начраймил.

—Тьфу, ти чорт його візьми!...Це й справді таки винятковий "номер"!... Ну ж, ну, розповідай уже! — просив начальника раймиліції уповноважений НКВД, облизуючи собі губи з передсмаку.

—Так от же, слухай. Московським Губпродкомом, *) — почав начраймил,— я був відряджений ув Україну на "ви-

качку" хліба. Ну, а як ти й сам гаразд знаєш, тоді кожний пудик хліба, треба було поливати своєю й... конче буржуйською кровю, бо так було, без бою, хліба не візьмеш. А тому я мав собі загін, осіб із півсотні червоноармійців. Еге. Приїхав я в село... село-о... От, чорт! Забув, як-то його називали. Воно ось тут над Россю; зовсім таки недалеко, лише ніяк не пригадаю його назви... Але, гаразд: справа бо не в назві. Розгорнув я свого загона по кількох селах і – до праці. Так от – працюємо. Коли ж чую – біднота каже, що сільський піп та ширить серед селян думку, щоб москалям хліба не давати. Еге. Розузнаю більше од селянської бідноти, аж кажуть, що його, тобто попиків, син, гімназист, десь у Петлюри, а сам він за якусь там автокефалію, кожної неділі торочить у церкві людям, доводячи, що колись українська церква була самостійна, а московська – підбила її собі й закріпачила, як рабу Божу.

– Ага! – думаю собі. Пожди ж но, чоловіче добрий! До тебе я таки доберусь і ми тоді з тобою поговоримо, як на лежить. Отож, одного разу, я до його: "Що це ти, кажу, батюшка, тут проти радянської влади виступаєш?" – "Ні, каже він, – не виступав і не виступаю". – "А, чому ж ти, – питаю його, – проти того, щоб селяни хліб дали московському пролетаріатові? ... Та ж, кажу йому, сам товариш Ленин, дав такого наказу про це. Знаєш ти те? – питаю його. А він, не в голову бити, мені й – бах!

– А, яке – каже він, – ваш Ленин має право до хліба, і ще й українського селянина? ... Мо він, ваш Ленин, та допомагав селянину – сіяти, молотити чи віяти?

– Ах ти ж, кажу, – контра косматая! ... Так то такої ти співаєш! ... А, де твій синок? – питаю його. "Не знаю, де син, – відповідає. – Я за їм не стежу й не відповідаю. Він має свою голову на плечах". Еге. А перед цією розмовою я та

*) Губерніяльний харчовий комітет (при м. до боківки 65).

мав відомості, що попиків синок, із якимось особливим і важливим дорученням, прибігав із фронту до батька і, потім, знову зник у тому ж либонь напрямку. Еге. – Брехло ти, батюшка, а не свяченик! – кажу йому. Гидра – ти, космата та ще й запакована в чорну сутану... Яку ти таку – автокефалію церковну тут вигадуєш? "А це, каже, щоб наша Україна мала свою церкву, не залежну од Москви, як про це Директорія була видала закона". – Ах ти ж буржуйська, кажу йому, – гадино! Так ти от якої мені співаєш? За буржуазію ти, значить?...

Тут мене так заїло, що й не описати тобі. Бож ти й сам гаразд знаєш – я вчився в Московській духовній семінарії, поки не спалахнула була революція, – докинув начрай мил, щоб показати гостеві й ще в якийсь раз, хоча б і зайвий, що й він – не ликом шитий – і, духовні питання йому зовсім не чужі.

– Якийсь дурний попик був, що так одверто діяв? Чи не так? – запитав уповноважений, чвіркнувши слиною крізь зуби. – По моєму – таки дурний!

– Ні. Я б не сказав, що він дурний! Такий гадюка за ядлий! Як пізніше я був довідався, то він був – гімназійним навчачем, перед тим, як пошився – в попи. От така то з його гадина.

– Ну й, чим же закінчилося те все? – з цікавістю, а чи заради підтримки балачки, допитував уповноважений.

– А тим, що я за – його! Всукав йому гостру сокиру в руки, вивів із хлопцями на річку Рось, а лід держав ще досить добре, хоча вже й весніло. Ну, кажу йому: – Признавайся, де твій синок? "Не знаю, знову він мені, де він є" Гаразд! Вирубуй у льоду хреста твого розміру!... Ти мені на йому заприсягнеш. Еге. Вирубав він хреста. Я й знову питаю його про сина. Але й знову – та сама відповідь: "Не знаю". А проти радянської влади йтимеш? А за автокефа-

лію розголошуватимеш і далі? Чи й далі умовлятимеш селян, щоб не здавали хліб московському пролетаріатові?

—Ну й, що ж він на це?—питає уповноважений.

—О, цей контрик мені заспівав! Будь певний! "Я, каже, проти радянської влади не йду, бо вона мені не потрібна. Є в нас свій національний уряд, який поведе нас і до самостійности. А за автокефальну церкву — не лише стояв, а далі стоятиму...І, якщо ваша Московія намагатиме і знову нас під свою кормигу взяти, — вона буде нашим заклятим і на віки-вічні ворогом. А щодо хліба, то селяни не зобов'язані здавати його Ленинові — задарма"...Чи ти чув хочаб подібне щось? "Ви, каже, він далі, — мусите наш хліб купувати в нашого селянина. Повинні давати йому матерію або гроші. Вистачить уже, каже він далі, — грабувати нашу Україну, як колись і царі її безсердечно грабували"...

—Ахха-ха-ха-ха-ха! — заїржав на всеньку горлянку уповноважений, аж качаючися на седжі.

—Лягай на хреста! — гаркнув я до цього клятого попика, розлючени й, сливе, як тигр, його слезебами.

—І він ліг? — зацікавився уповноважений.

—Слухняно ліг! Зрікаєшся, питаю його, всього того, що ти щойно сказав? "Ні, каже, хоч убий отут — не зречуся ні за що". Ага! контра ти проклята! — вигукнув я розлючени й уже вкрай. А до хлопців:

—Товарі! А ну-ка: охристити цього святого контрика! Під лід його!...

—Ну й що ж, червоноармійці?

—А мої червоноармійці — раз! — багнети свої — сторч і — хрест, разом із космачем — під лід!... Так-то, друже!

—Та ну?...Ха-ха-ха-ха-ха-ха!... Ах-ха-ха-ха-ха! Ах-ха-ха-ха-ха-ха! — реготав уповноважений, як грім.

—От тобі й ну!... Кричить, верещить, виринає з води, а хлопці його прикладами — в воду, в воду! Вхопив він за

край льодини руками, а хлопці його – ногами й прикладами та й – знову в воду!...Хлопці були в мене, знаєш, пролетарі з Москви й Ленинграду. Особливо останні – добре знали про попа Гапона, що був продав робітників у 1905 році. Тож вони його: – ну й, ну – христити! Тричі впливав гад із під льоду. Міцний попище був. Але ж, за третім разом, забулькотівши – вже більше не показався.

– Так охристили?!

– А тож, як – глядіти на його?

– Ах-ха-ха-ха-ха!...Ах-ха-ха-ха-ха! – не стримуєчися іржав уповноважений. – Ну ти ж і штукар!...Ах-ха-ха-ха-ха-ха! – іржали вже несамовито й задоволено обидва московські хапуги.

Нареготавшись до схочу, уповноважений запитав:

– Ну, а щож селяни, не протестували?

– Де їм до того!...Ну та це й було пізнього вечора. І ніхто й нічого не бачив. А може й бачили, але мовчали.

– Так, кажеш, охристили?...Ха-ха-ха-ха-ха!... Ой, з тебе ж – умора!...Ха-ха-ха-ха-ха!...Ну ти, брат, переплюнув мене! Єй-же-ей! переплюнув!...Ха-ха-ха-ха-ха!...

– Я ще й не такі діла творив, ко... – не закінчивши й думки, урвав, нараз, начраймил, зиркнувши вбік і побачивши якогось дядька, ще й із мисливською рушницею та тіткою, що йшла поперед його, зігнута в дугу.

– Ей, товаришу мисливець! Ти, що ж, не качку з полювання несеш, а якусь бабу ведеш? – глузливо запитав начраймил "мисливця"

– Так, товаришу начмил!...Веду вам палікмахера!... – доповідав на ходу Кондраш, здійнявши подертото бриля із давно вилисілої голови. І вже, порівнявшись з началом, наказав Корольчучці стати.

– Що це за палікмахер, як ти кажеш? – спитав гість.

– Колоски стригла в колгоспі імени Сталина, – звин-

но зарепортував Кондраш, бачучи такого великого "пана".

— В якому це колгоспі...селі? — гарячково запитав у Кондраша начраймил, а сам зблід, як полотно, бо колгоспів із іменем Сталіна було так багато, сливе, в кожному селі, що важко було запам'ятати. Тож і розгубився начраймил, заплутавшись в здогадах, поблідши нараз.

— У селі Стетківці! — рапортував Кондраш, молощо не ставши наструнко. — Сто двадцятьпять стрижин налічив цього дня особисто я, — казав далі Кондраш начмилові.

— Ага-а!...Ну, гаразд! Веди до чергового!

— Щож це таке? — запитав раптом уповноважений, що зі звичайного гостя райначмилового, нараз став грізним — верховним слідчим. Він нервово схопився з м'якого крісла й почав ходити рвучкою ходою по веранді. — Тиж казав, що тут, у твоїм районі, власне — в тебе! — випадків кражі хліба нема? А це ж, що?

— Досі не було, — буркнув люто начмил, устаючи.

— Негайно ж допитати! — сливе крикнув уповноважений. — І, якщо справді крапа колоссе — негайний, при вселюдний суд! — мало не криком наказував уповноважений, і люто зімнявши недопалену сигаретку, швирнув її геть. — Стреляти! Таких гадів, за крадіж соціалістичної власності!...Шоб іншим не виникала охота їсти пролетарський хліб!... Ти вже маєш, — раптом запитав він начмила, — останні вказівки із області про застосування закону з 7-го серпня ц.р.?

— Так. Маю, — хмуро відповів начраймил.

— Все...Дій!...Пішли!

І вони зникли за шкляними дверима веранди, колись панотцевого будинку.

7.

КОЛИ ЧЕРГОВИЙ інспектор Янушпільського району міліції склав протокола, де дбайли-

во підкреслив записані, яко речеві докази: торбинку, серпа й два колосочки пшениці та дав Кондрашеві розписку в прийнятті затриманої громадянки Корольчук Йовдохи, викликаний вартовий міліціонер, забравши її з чергівні, штовхнув Корольчучку до камери затриманих. І дзвінко клацнувши засувом, почав, як і досі, ходити рівною ходою по ходівцеві, при дверях камери.

Кондраш, прощаючися на відході з райміліції, не забув шепнути інспекторові, що й було негайно записано до протоколу, що затримана, це – дружина петлюрівця, що лише вісім років тому вернув був із Польщі, а тепера – засланий на Сибір, як ворог народу.

Наступного дня все село Стетківці, як у дзвона калатало, почувши таку новину. Ті злидні й та біда, що панувала в селі й заїдала однаково всіх, не стала на заваді розколотися селу на два табори. Одни щиро таки співчувували Корольчучці, яка мала аж п'ятеро дітей, але ж не мала чим їх годувати, а ні одягати. Інші ж, не пошкодували найгустішої жовчі своєї, і виливали зайву пригорщу болота на голову нещасної матери.

– Собаці – собача й честь! – розумували розюшено, сливе, останні. – Краля, то й дістала! Хай знає, як то із чужого жити!...

– А то так!... Де ж: ні кола, а ні двора, а от така родинонька! Треба ж чимось годувати!

– З роду, з віку ледащо – жило чужим хлібом. Тож – урвався тепера. Хай і вона працює, як і ми всі працюємо.

Приголомшені діти такою трагичною новиною, майже весь день ревма ревли, ні не ївши нічого, ні не пивши. І вже аж перед самим вечором, старша донька, не бачучи за слізьми дороги, боса й обірвана, спотикаючися, кровавлячи ноги об нерівну, грудкувату дорогу шляху, бігла задихана до району міліції. Але ж там її, горепашну, до матери і

не дпустили. Ще з гіршим плачем мусила вона вертати до села. А сільрада й чути нічого не хотіла, щоби будь-чим, горепашним дітям допомогти, втяувати матір із наглої біди чи хоча заопікуватися дітьми.

Важко описати, що було в душі нещасної Корольчучки. Важко розповісти переживання її, почуття, цієї долею й людьми, битої жінки, що Бог відає кому й чим саме завинила, ця горепашна страдниця. Вкинута до камери, вона із криком розпачу й стогоном зраненої левиці, біла об німучу стіну головою й руками. Непритомніючи з утоми й втрати сил, вона – впадала в забутте. А притомніючи – ізнову споглянувши своє становище, наново клепала невинну стіну кулаками, ревла ревла. Але все це ніщо їй не лишешо – не допомагало, а й не полегшувало болю в душі.

Інспектори миліції, заняті іншими справами вдень, вони щонаочі, по кілька разів, викликали Корольчучку на допити, де вона твердо заперечувала, що не крала колосся; та, що з "речевими доказами": торбинкою, серпом, вона того нещасливого дня йшла по ботвину поросяті..

Ці її заперечування будьякої вини, ще дужче розлючували інспекторів. І вони, злуючи, ще більше мучили Корольчучку своїми допитами. Акт колгоспної комісії з обстеження збитків шкідництва Корольчук Йовдохи, якого було послано з колгоспу наступного дня та ще й наявність колосочків злощасних при справі, остаточно стверджували – хоча й вигадану крадіж колосся. Тому то, вже четвертого дня їй оголосили, що доходження – закінчене й сімнадцятого серпня вона має стати перед показовий суд виїзної сесії в селі Стетківцях.

8.

УЛА СУБОТА пам'ятного в селі Стетківці
дня – сімнадцятого серпня 1932 року.

Сільрада й колгосп "імени Сталіна", повідомлені з раймиліції, що в суботу, о 4-ій годині дня має бути судочинство над "крадієм соціалістичної власності" колгоспу – Корольчук Йовдохю, з самого ранку діяльно готувалися, щоб зустріти цю подію в належнім підготуванні. Отже, ще від самого ранку почали вимітати, давно не вимітану велику вчальняну залу, – "раздягалку". Зі вчальняних кімнат повиносили всі ослони й порозставляли по залі вряди, щоб було де сідати слухачам і глядачам показового суду.

Голова сільради, а з їм і голова колгоспу, ходили й порядкували, немов весільні батьки. Вони давали вказівки де, що та як саме ставляти. Вони розпорядили принести патрети Леніна – з сільради, а Сталіна – з колгоспу та й почіпляти їх на стіні, де має засідати суд. Сами ж патрети – понакривали вишиваними рушниками, обтикавши ще й зеленими вітками липи та вяза. Керуючи підготівлею залі, вони крутилися, як та сорока на лозині.

Тут таки, час-до-часу, несподівано виникав Кондраш, мов тінь. Він був похмурий. Його дружина Секлета, дізнавши, що він зробив таку нечувану підлість бідняцці Корольчучці, подрузі її дитячих років, цей тиждень – поїдом його їла, не даючи йому ніде проходу. Та він і сам, обміркувавши аж тепера свій вчинок, дійшов тої думки, що наколиб Корольчучка, навіть була нарізала колосся на колгоспному лану, то і то не варто були здавати її в миліцію, на напевний і неминучий суд. Але всі ті думки були марні: було – пізно шкодувати по тому, що з воза впало. бо ж воновже пропало, як каже приказка.

Було вже десь далеко за полудень, коли, – поклавши підвищеного помоста в залі, як виставовий кін і, порозставлявши ослони, ще раз усю залю підмели. Під вчальнею і далі по вулиці вже стояло возів понад десяток. Це поприїжджали вже післанці з довкільних сіл і колгоспів, яким

ще напередодні суду, було наказано з району – неодмінно вислати людей на показовий суд у Стетківці. І приїжджі, з нудьги, тиняли тепера навколо вчальні; лузали соняшникове насінне, гомоніли про свої справи; палили цигарки з цьогорічного самосаду, а деякі, розуміючи трагічне становище своєї участі в цій трагикомічній події, роздобувши "свяченої водички", ходили вже під градусами.

Сільські виконавці, які ще вчора з вечора оголошували по кутках села Стетківців, щоб геть усі конче були на суді, тепера й знову бігали по селу, нагадуючи населенню – негайно таки йти до вчальні. Але ж – непотрібно було навіть нагадувати: така подія, що здолала струснути всеньке село до самих його основ і ввесь тиждень трясе його мов би в лихоманці, не часто буває в селі, тож – сама тягла людей до вчальні, хоча й був ще робочий, бож – суботній день. Тому-то, коли на двох автовозах приїхав судовий склад і районове началство, людей було вже повнісінька вчальняна заля, а попід вчальнею, не було змоги навіть до дверей пройти.

Уже аж десь на початку п'ятої години дня підїхав до вчальні "чорний ворон". Це був цілком закритий, їздецького типу автовіз, пристосований перевозити арештованих. І три миліціонери та четвертий інспектор, озброєні рушницями й пістолями, оточені силою–силенною, що враз нахлинула, цікавого селянства, вивели Корольчучку з автовозу. Вона, запаленими очима, запалими в глибокі очні ямки, кинула свій змучений зір у натовп, у надії побачити діточок своїх. Але, завбачливе районове началство, заздалегідьки наказало – недопускати її дітей на суд.

Не бачучи своїх дітей межі натовпом людей, Корольчучка не вірила своїм очам. Витерши брудною, увесь тиждень немитою рукою очі, вона ще пильніше глянула навколо, по людях, аж дехто, з остраху, одступили назад. І при-

тишеним, як смертельним шепотом-стогоном, боляче кривлячи виснажене, згорьоване обличчя, мовила:

—Нема їх тута!...Не прийшли на матір, хоча б, поглянути...І діточки одцуралися од мене, своєї матери!...— похитала Корольчучка сумно головою, не знаючи нічого, з якої причини її діточок нема. Не діти бо були винні, що їх не пропущено, хоч глянути на рідну матір-страдницю

З очей, що зорили з глибоких нір, котили горошинки-сльози й падали на таку ж суху й знедолену землю, як і сама Корольчучка. Як із хреста знята, з висохлими жоками, які колись червоніли, як рожевий мак; бліда, як білеє полотно, похитуючися на нетривких ногах, пішла Корольчучка, підштовхувана вартовими, до судової залі.

Вчальняна зала, начинена вщерть людьми, шуміла й вирувала, як розворушений у вуликові бджоляний рій. Чути було голосні схлипування. По куточках чутніла лайка завигідніші місця. Корольчучку посадовили праворуч од судового помосту, боком до залі, щоб люде бачили її з-боку. І посадовлена вона на седжу, не мала тілесної сили піднятися, щоб хоча ще раз поглянути: чи нема, часом, її діток хоч тута. Та й не побачила б однак. Цілком знесилена й безвільна, вона седіла, як прицвяхована, з похиленою головою на знеможені груди.

Охоплена пекучим жалем, нестерпними душевними й муками, й болями безсилля, Корольчучка поринула в спогляданне свого життя. Ось вона сільська жінка; батьки її та діди не знали ніяких судів, а вона ось до чого дожила на цьому білому світі! Увесь свій вік коротала в правдивих злиднях, але ніколи не бідкалась нікому й нінащо, і на тягар життя не скаржувала. Тягла його мовчки, як віл — перевантаженого воза і, ніде не схибнула. Завше в праці, ще з малечих років; у наймах по чужих, працювала майже за трьох, а їла,— що господар дасть Але в праці — бувала

завжди перша. Напрацювавшись ж за день – устигала ще й на вулиці бути першою.

Пригадала вона дівочтво своє: не веселе воно було. Усі, бувало, зодягнені були в нове, хороше та красне, а вона – ледве що тіло закутане. Але не звертала вона на все те жодної уваги; тому й була – весела, жартівлива, здібна на різні вигадки й розваги. Такого й Уласа Корольчука – полюбила, як саму себе. Був і він бідний, сливе – голий і бездолій, бож – кругла сирота. Але за те – веселий завжди, чорнявий, ставний і стрункий. Недовго й водилися, побралися і, ледь були стяглися на власну хату та двоє діточок нажили, як заgrimіла війна. Пішов Улас воювати у той день, як Йовдоха народила третю дитину. Що було робити – війна не чекала.

Три роки воював Улас, а вона сама бідувала, поховавши двоє перших діточок. Потім прийшла революція, злетівши, як радість із неба; повернула була Власа до власної хати, але ж не надовго. Україна, яку він так неждано й негідано, не зчувшись й коли саме, полюбив, а з цією любов'ю й у Сибіряку пішов, покликала його на чату, на захист народньої волі й держави.

Але – впала в крові українська держава, хоч як сливе до нестяму билися з ворогами "лицарі абсурду". І Влас опинився за межами батьківщини. Скільки вона й знову знала тогс лиха! Сам Господь Бог тільки знає. Таж, коли вернувся Улас із чужини, подобало б – жити та Бога хвалити. Трохи було земельки, була своя власна хата та корівчина, була й свинка. Але сколективізували село, й – незабаром позабирали все до колгоспу. А згодом – Уласа на Сибір, а її з дітками – геть із колгоспу, без землі й без їхнього товару, важкою працею нажитого.

Голод, муки, безвихідна доля й... Д В А колосочки!... Лише – Д В А К О Л О С О Ч К И!!! ... Йй у висках, як мо-

лотком вистукувало: ДВА, ДВА, ДВА!... ДВА, ДВА, ДВА!... та й знову: ДВА, ДВА, ДВА!... ДВА, ДВА, ДВА!... Вона цілковито нічого не чула, що довкола єї вирувало, гула заля, як бджоли в перекинутому вуликові. Не чула вона й того, коли задзвенів був дзвоник, а хтось гукону на всю велику залю – "Суд іде!". Уся заля встала, як на помах чарівної палички. Лише одна Корольчучка Йовдоха седіла, як непритомна, втративши чутте до всього оточення що довкола єї нестримно вирувало. Вона собі безугавно твердила: Два колосочки!... Два колосочки!... Тільки Д В А колосочки!

І ці два колосочки довбали їй мозок, як два величезні цвяхи, аж над бровами почало їй нестерпно боліти.

9.

СІВ СУД ЗА стола, накритого червоною фантиною, привезеною з Бердичева. З лівого боку судового засідання седів державний обвинувачувач, а з правого – оборонець підсудної. Голова суду та адвокат із секретарем, з явними ознаками ізраїльського походження, рвучко встав. Гордовито випроставшися і дзеленькнувши на всю залю пронизливим дзвоником, звук якого, декому з незвички, мов би щербатим ножом чиргикнув по жилах, соковито вигукнув:

– Засідання виїздної сесії Бердичівського окружного суду в кримінальних справах – вважаю відчиненим. Суд має такий склад: Голова суду – Фарбштейн, члени с'уду – Ліпнер та Іванцов, секретар суду – Лівшиць. Обвинувачення підтримує державний обвинувачувач – прокурор Фрейліхер, захищає підсудну адвокат – Коган... Відвод судові, хто має?

– Нема! – гукнув хтось чи не з районного началства. що седіло в залі на передніх місцях.

—Відвод судові в кого є, питаю вдруге? — ще соковитіше гукнув голова суду.

—Нема!... Нема!... крикнули кілька голосів.

—Втретє питаю: хто має відвод складові суду?

—Нема!... Нема!... Нема!... залунали голоси з поміж-того ж таки районного верховодства, засілого в перших лавах залі.

—Судові приступити до праці!...— закінчив голова суду й ставши в позу чванливого переможця, пронизливим поглядом обводив залю. Зупинивши ж свій зір на зігнутий та згорблений, знівечений життем, що сиділа поміж вартовими миліонерами, незначній постаті Корольчучки, почав:

—Виїзна сесія Бердичівського суду в кримінальних справах має за завдання розглянути цьогодня Справу Чо 5, з дня 15 серпня 1932 року в обвинуваченні громадянки Корольчук Йовдохи Ониськівни в кримінальному злочині, вчиненім ею 9-го серпня цього ж року, а саме: крадіжі соціалістичної власности зі шкідницькою метою, способом зрізування колосся на лану, що належить колгоспові імени нашого улюбленого вождя Йосифа Сталина, села Стетківці, Янушпільського району, Бердичівської округи... Підсудна, встаньте!...— гукнув голова суду до Корольчучки. Але вона, втонувши в своїх гірких думках, не дочула, що ту мову та було звернуто саме до її.

Як забите, загнане в тісний куток звіря, з очима — повними страху й нерозуміння, встала вона лише тоді, коли один із вартових, стусонувши її попід бока, гаркнув їй над самим вухом:

—Встань, тібе гаварят!...Ня слишіш, штоль?

Уставши з седжі, Корольчучка обвела диким поглядом залю й суддів. І, нічого не розуміючи, стояла й далі стовпом, слухніше — зігнутою, бурєю побитою стеблиною, якій і сили, щоб стояти — бракує.

—Підсудна! Як ваше прізвище? — питає голова суду.
Але Корольчучка не відповідає. До її забитого мозку цей запит не дійшов. Вона стоячи, тепера шукала поміж людьми своїх дітей по залі.

—Фамілію гаварі!...Спрашіват тібе предсідатіль!..— знову гукнув вартовий над саме вухо. —Стаїшь, как мумія егіпетская!...— бурчить вартовий.

—Підсудна!...Ваше прізвище?— голосніше кричить ізнову голова суду.

—Корольчук.

—Ваше йменне?

—Иовдоха.

—По батькові?

—Они ськівна.

—Скільки вам років?

—Сорок пять.

—Якої ви національності?

—Українка.

—Письменна ви, чи ні?

—Малописьменна.

—Під судом і слідством були коли?

—Ні. Ніколи не була, бо немала за що.

—Ви одружена чи ні?

—Одружена.

—І де ваш чоловік тепера?

—Не знаю,— мовила Корольчучка, здвигнувши плечима, на знак того, що це дивний запит.

—Як це так? Ви — одружена й не знаєте, де ваш чоловік?... А чому ж я знаю, що моя дружина в своїй господі? — задеристо посміхнув голова суду зі свого дотепу.

Це глузливе ворогове питання, якого називають тепера суддею, як у вогонь кинуло Корольчучку. І вона з цілком вялої й до всього байдужої, блискавично оживши, як

громом ударила по всій залі по судові:

—Тому, що ваша Хая не воювала за вашу жидівську державу, яку завоювали вам інші. А мій чоловік мав щасте бути вояком Української Народньої Республіки...І ніхто інший, як ви саме, кати, запакували його на Сибіряку!. А тепера ще й глумитесь із мене! Ще питаєте, де, мовляв, він?...Хоч сами добре знаєте, не лише — де він, але й чому саме там опинився!

—Пгізи ваю к погядку!...— нараз закартавив зо зла, вже московською мовою, голова суду, забувши — де він. І, раптом схаменувшись, гукнув уже українською:—Підсудна! Я вас попереджую, що наколи ще так відповідатимете, то я позбавлю вас законної правної оборони й судитиму вас, як звичайну контрреволюціонерку!... Зрозуміло вам?...

—Не любя моя правда? То робіть сами по правді тай не скальте зуби там, де не треба,— кинула Корольчучка до кора голові суду.

—Ваша справа, підсудна, відповідати на запити суду, а не розумувати!— горлав голова суду. —Що ви маєте з майна, підсудна?

—Одну хату.

—А може ще є щось?

—Більше нічого, бо землю й усе останнє, пограбував ваш колгосп...

—Без зайвих слів, підсудна!...— знову гаркнув голова суду. —А дітей ви скільки маєте? — запитав, вицохлено зодягнени й, якийсь невідомий цивіліст, який сів у першому ряді лав. Це був один із тих, що сиділи були на веранді панотцевого будинку Янушпільської миліції, в той саме день, коли Корольчучку привів Кондраш до раймиліції.

—А вам, що до того?...— огризнулась Корольчучка — вбачаючи глузування в його запитові.—Скільки нажила, то стільки й маю... Ви їх не годували й не годуєте!— гаркну-

ла розлючено Корольчучка, щоб заціпити йому такий насмішливий писок.

—Підсудна Корольчук!...Ще раз попереджую, що ви — мусите тільки відповідати на запити! — підкреслив голова, слова "тільки на запити" й додав: —Сідайте!

Корольчучка сіла, а в грудях їй вирувало обурення і лють за всю ту неправду, ті кривди, що їй і чоловікові її чинять; за ті насміхи, яких ще й тут, на суді, вони вживають, щоб при низити й так знищену людину.

—Свідком у справі цього ганебного шкідництва, крадіжу колгоспного колосся громадянкою Корольчук,— оголошував голова суду,— виступить громадянин Кондраш Пилип, вартовий, колгоспний об'їздчик... Свідок Кондраш!

—Я тут,— мовив знехотя Кондраш, десь із найдалшого кутка залі, зумисне туди сховавшись.

—Вийдіть наперед! — наказав йому голова суду.

Пронизуваний недобррозичливими поглядами зібраної громади, просунувся Кондраш поміж натовпом, почувачи виразно осуд селян за його каїнівську роботу — вчинок не вигласа, запроданця. Він знав, що десь у передніх лавах — сидить його Секлета, яка також їсть його своїми розлюченими очима. Тож похнюпивши голову, стояв перед судом, бо цім не Корольчучку, але його самого оце має судити громадський суд.

—Свідок Кондраш!...Розкажіть судові, як те все було з покражею колосся?— запитав голова Кондраша.—Мусить, неодмінно, знати про все не лише суд, а й усі присутні.

—Та, що тут, товариш суддя, розказувати?— мовив запитом Кондраш.

—Тільки не "товариш", а громадянин суддя,— зауважив йому голова.—А розповідати вам є що. Ви піймали на місці злочину, контрреволюційного шкідника, Корольчук, в колгоспному хлібі... Еж, так?

—Та...так, — не охоче відповідав Кондраш, мнучися.

—І саме тоді, коли вона нищила соціалістичну, народню власність?... Ось ви й повинен розповісти все це докладно, од початку й до кінця,— наостричував голова суду похнюпеного Кондраша.

Але Кондраш, багато над цим поподумавши за останні дні, не почував у серці злости до Корольчучки, як і прихильности до єї чи якогось жалю. Тож, чи слушно буде, не знаючи напевне, що то саме вона нищила хліб, а він обвинувачуватиме саме її в цьому злочині. Його й справді почало було гнітити сумління.

—Скажіть, свідок Кондраш,— перервав голова суду за довгу мовчанку Кондрашеву,— до району миліції ви привели були підсудну Корольчук Йовдоху?...—почав голова робити наводні запити, щоб у цей спосіб утягти Кондраша в хід справи, хоч би він і не хотів.

—Я, — приголомшено відповів Кондраш, мимоволі, але здвигнувши плечима.

—Чому?— поспішив голова суду.—Де ви її взяли?

—У житах, на урочищі "Пасіка"...

—А, що ж вона там робила?— зумисне підкидав голова суду наводні питання, щоб таки Кондраш уже сам себе чим раз більше вплутував і не міг би вже піти на "відступни".—Чи зрізувала вона там колоски?— хитро поставив голова запита, як пастку на щура.

—Ні, цього... я не бачив,— щиро признався Кондраш.— Я її піймав...застав...ну, словом настиг, при самій дорозі, з двома колосками...

—Але ж із колосками таки?— знову поспішив голова.

—А чому ви, свідок, показали в протоколі, що підсудна зробила сто стрижин?— запитав оборонець Коган.

—Я... я...— замнявся Кондраш, не знаходячи, що відповісти. Він, буцім шукаючи підтримки в когось, глянув на

залю. Але звідти, справжній ліс очей, як колючою щотиною кололи його. Одвертаючи свої очі од залі, його зір ненароком упав на Корольчучку, яка зустріла його не менше лихим поглядом. Її зір був твердий, колючий. Вона гляділа в його плутуваті очі, як йому видалося, зухвало та з безмежним призирством до його.

Блискавично схрестившись їхні погляди, ще блискавичніше метнули в різні боки. І в одну мить Кондрашеві зродилася в серці, слухніше, поновіла, цими днями роздуму, за тамована помста, яка десь тліла, як іскра під попелом йому в лихому серці.

—Отже, свідку, ви таки її впіймали, коли вона зрізувала колоссе? Чи не так, кажіть, сміливіше!? — заохочував голова Кондраша брехати, не моргнувши навіть оком.

—Так, громадянине суддя...

—А, що вона в руках тримала, коли ви її впіймали? — запитав оборонець Коган, швидче заради так годиться.

—Колоски пшениці, — відповів Кондраш.

—А, де її серп був? — знову запитав оборонець.

—Серп?...серп?...Під рукою...в торбинці...Але те не важливо, — похопився нараз Кондраш, — у жита не ходять на прогулянку... з серпиками й торбинками, — тепер уже зухвало й дуже пашекувато вигукнув Кондраш.

—Значить ви, свідок, певні, — запитав і прокурор, — що підсудна Корольчук Йовдоха колоссе таки крала?

—Авжеж крала! — зухвало гукнув Кондраш.

—Брешеш, козушанкокраде!...Брешеш, душогубе!... — крикнула Корольчучка на всю залю, схопившись з місця. — Я по млинах не лазила, як ти свого часу лазив! Я чужі курі, не крала, як ти крав, парубкуючи ще!... — кидала Корольчучка обвинувачення за обвинуваченням Кондрашові в самісінькі очі та ще й привселюдно. Але Кондраша тепера мовби лихоманка вхопила: він ні не чуючи, а ні не слухаючи ні-

чого з того, що каже Корольчучка, з усією "докладністю", на яку лише був здібний його недалекий мозок, розповідав тепера, як він піймав Корольчучку, мало не за руку, на самому гарячому місці, додаючи навіть і те, чого й зовсім — не лише не було, але й бути не могло. Бож саме тоді він її впіймав, як вона, злочинниця, нарізала величезного снопа чудової колгоспної пшениці...

— А, чому ж ви, свідок, здали до раймиліції лише два колоски, якщо громадянка Корольчук, як ви кажете, нарізала була — аж цілого величезного снопа? — запитав оборонець Кондраша, який явно й остаточно був забрехався в своїх свідченнях.

— Для...ясности — замнем цю справу, — автори тетно й твердо мовив із перших лав, вицохлено зодягнени й цивіліст. — Не міг же він усього снопа нести в раймилицію, — відповів він за Кондраша.

— Підсудна! Зі свідчення колгоспного обіздчика громадянина Кондраша, виразно видно, що ви — таки зрізувала колоски на колгоспному лану, хоч увесь час доходження, ви настирливо заперечувала. Щож ви скажете нам цього дня, як усі факти — таки проти вас, підсудна? — хитро допитував і далі голова суду.

— Я не зрізувала колосся! — з розпачем у голосі викрикнула, вимучена цими безпідставними обвинуваченнями, Корольчучка. — Хоч убийте — не зрізувала ні одного колосочка! Богом святим вам присягаю!

— Гаразд! — згідливо, але яхидно, мовив голова суду, ніби й не чувши про, нелюбого йому, Бога. — А от цей лантушок ваш підсудна? — і підніс він у руці торбинку догори, що як речевий доказ, була разом із серпом і двома колосочками на суді та правили за предмети обвинувачення підсудної Корольчук Йовдохи.

— Мій... — схлипуючи, мовила Корольчучка, не розумі-

ючи того, що хитрий голова суду, хоче її на цьому піймати.

—А от цей серпик, також ваш?

—Також мій, добродушно відповідає Корольчучка, а сама мало-мало не плаче.

—Ага-а!... Дуже добре, — ще яхидніше загомонів голова суду. —А от ви, підсудна, казали, що не різали ні одного колоска...А от ці два колоски, також ваші? — хитро посміхнувся голова, помахуючи колосками. —А, де ви їх узяла, якщо не на колгоспному лану?

—Колоски я зірвала... Чуєте: з і р в а л а, на своїй — колись, ни ві в урочищі "Пасіка". Бажала лише побачити, яка вона буде навмолот, що виросла на моїй гноянці...

—А, чого там, підсудна, опинилася? — знову суддя.

—Ішла ботвини поросяті нарізати...

—А, де ж ви там ботвину маєте? — запитав прокурор. —Ви ж, далєбі, сказала, що землю вашу у с ю забрав колгосп? Чи не так?

—На куминому Павличенковому бурячищі.

—А Павличенко, член колгоспу? — питав голова суду, голову колгоспу.

—Так! — потвердив голова колгоспу.

—Отже, підсудна, ви йшла й чужу ботвину різати? — переможно й задоволено посміхаючи, допитував голова суду.

Але Корольчучка, заломивши руки з розпуки, з голо-сіннем упала на седжу, бо остаточно втратила сили, не лише одгризатися од своїх ворогів, доводячи правдивість своїх — щирих, але невмілих, зізнаннів, але й стояти на ногах, які й без тих тортур, їхніх допитів, боліли.

Заля ворухнулася, зашуміла: жіночі голоси кричали на все горло, що це — брєхня! Що це — ганєбний наклеп, побудований на чорній помсті. Доводили одні другим: Корольчучка не крапа в своїм житті нічого!... Але пронизливий голос дзвоника в руках голови суду настирливо закликав до-

спокою. І коли в залі все було стихло, голова суду бадьоро кашлянувши, мов би кажучи: "Ну, тепера мені належить і то поважне, слово!" — заявив:

— Як попереднім доходженням, так і допитом свідка, а також і перехресним допитом підсудної на суді, остаточно встановлено і стверджено, що громадянка Корольчук Йовдоха, дружина колишнього петлюрівця, Корольчук Уласа, яко го, як агента націоналістичної, буржуазної замежної зграї, щоб його унешкідливити, свого часу було вислано в... "Не-столь отдальонние места" СССР — Сибір, ця, з дозволу ска-зати, громадянка Корольчук, із метою помсти нашій радян-ській владі, з метою шкідництва її соціалістичному сільсь-кому господарству, девятого серпня цього року, наважила-ся плюндрувати соціалістичний урожай колгоспу імни то-вариша Сталина, де її й піймав на місці злочину — колгос-пний обїздчик, громадянин Кондраш, з речевими доказами: лантухом, серпом і двома колосками, — і голова суду знову почергово показав усій залі ці злочасні речі. — Ці от речі — виразно й незаперечно свідкують про діяльність Йовдохи з прізвищем Корольчук. А її злочин — доведений не лише попе-реднім доходженням, але й ходом цього судочинства.

Більше, надісланий до суду, колгоспною комісією, що була складена з: голови сільради, голови колгоспу та обїзд-чика, акт у справі вияву заподіяного колгоспу зла-збитків, каже, що підрахунками місць покражі колосся, а їх станом, на десяте серпня цього року, виявлено — сто двадцять вісь-меро!... Ці місця становлять загальну площу — понад десять соток гектара. Таким чи ном, за пересічного врожаю, збит-ки, заподіяні підсудною Корольчук Йовдохою, становлять — д в а центнери збіжжя, що й є цілком доведено й вичерпно-незаперечно.

З огляду на це все, виїзна сесія Бердичівського окруж-ного суду, ґрунтуючись на цих фактах, не вважає за потріб-

не, а отже й стримується од дальшого допиту, так самої – підсудної як і свідка, переходе до обвинувачення та захисту звинуваченої. Слово в справі обвинувачення надаю державному обвинувачувачеві – прокуророві Фрейліхерові.

10.

ШАНОВНИЙ СУДЕ й шановні судді! – голо- сом театрального артиста гукнув прокурор, і заради більшої поважності протіг п'ятірнею з лівої руки по своїй гривастій голові. – Вслухаючися в хід судового допиту, глядячи збоку в злочинні дії цієї, з дозволу сказати, громадянки підсудної Корольчук, я лише на мить поринувши, в порівнянне двох світів: буржуазно-капіталістичного з одного боку й пролетарсько-соціалістичного з другого боку, я думав оце над їхнім еством та існуванням. І ось, передо мною встала яскрава картина велетенської, надлюдської боротьби, боротьби запеклої, невгавючої – саме між цими двома світами.

Мені, як ві-сні змальовано, що я стою на високій ще й гранітовій скелі, оточеній величезними, безкраїми, скаженіючими хвилями моря... Ні, навіть, не моря, але – безмежного океяну... Океян той – такий неспокійний, і, такий шаліючи й, водяні громади якого, з навальним ревом і шаленим, лютим риком і невгавним брязкотом, день і ніч, і то безперестану... день і ніч – безперестану, бють об міцну кам'яну скелю... Чи не так воно й є, шановний суде й шановні судді? – питав прокурор, пророче піднісши праву руку догори, й на свого запита, сам собі й відповів:

– Так, шановний суде! Тільки – так! Ми з вами – не-заперечні й невідкличні свідки: були й є, всього того, що в наші дні, як і десять років тому, творилося й твореся в світі; творилося й твореся навколо нас, навколо нашої міц-

ної, непоборної батьківщини – ССРСР. Наш непереможний і непохитний ССРСР, стоїть і справді, як міцна, гранітова й незрушна скеля. Понад десять років б'ють грізні шквали і страшні бурі буржуазно-капіталістичного світу, справді, як океяну. Пятнацять років штурмують, зі шкреготом зубів ці лавини хвиль – найманців капіталізму й буржуазії нашу пролетарську державу – цитаделю світової революції І в тих чорно-пінястих хвилях, виразно видно покручені лютою злобою обличчя фашизму, капіталізму й буржуазії. Вони – день і ніч гризуть, ці огидні акули, гранітову скелю наш-славний ССРСР. Але кришаться їм їхні зуби, виламнюють, і не можуть не виламнювати, – на нашій моці! Непереможна, сяюча на весь трудящий світ, гранітова скеля – ССРСР, стоїть ось уже пятнацять років непорушно!

Але ворог не спить, він не хоче здати своїх позицій І саме тому-то світовий капіталізм, у своїй захланності й злобі, не можучи нам помстити, сам безпосередньо, за те, що ми без їхнього, буржуазного, капіталістичного дозволу не лише насмілили, але будуємо свою соціалістичну, першу в світі, пролетарську державу, батьківщину всього світового пролетаріату, цей ворог почав запроваджувати помсту іншими способами, з іншим підходом – "тихою сапою", як про це сказав геній людства – товариш Сталин. Він, наш ворог, посилає нам підривників, він засилає нам різноманітних шкідників, шпигунів, і то не лише в Донбас, не тільки що в Криворіжжє, не тільки в фабрики й заводи, але й на колгоспні й радгоспні поля...

Прокурор зупинився. Витіг сніжнобілу хусточку із кишені, повільно скинув собі зірці й так саме повільно почав витирати спітнілого лоба, немов би він аж он яку важливу-державну роботу виконує. Упоравшись з власним, та-рілчастим лобом, він так саме повільно протер ще й шкельця в зірцях. І лише посадовивши зірці знову на своє місце, а

хусточку заховавши в кишеню, прокурор продовжував:

—Перед нами небували у світі шкідницький випадок. А чи це випадок?— швидкомовно запитав сам себе прокурор. —А, чи не початок, якщо не повсякденне шкідництво соціалістичному господарству? Наші радянські часописи, в останні дні, впрост переповнені матеріялами про подібні ганебні шкідництва, як і шкідництво виявлене в колгоспі імени Сталіна в селі Стетківці. Отже, видно з усього, що буржуазно-капіталістичний світ, не можучи звалити нас, грізного моноліта — ССРСР, а ні втручанням, а ні господарчими і політичними заходами, скерованими проти ССРСР, він вирішує шкодити нам практично, внизу нашого господарства — в заводах, фабриках, радгоспах і колгоспах...

Адже ж плундрування недостиглих ще колосків, отої соціалістичної, всенародньої власности, шкодження колгоспові, а значить — колгоспному селянству в цілому, всьому народові, чи це не найгірше господарче шкідництво, скероване на підрив нашої моці з середини? Тільки і тільки — так! Тільки так можна й треба розцінювати такі й подібні вчинки — чиї б вони не були!...— тут прокурор ізнову поправив свої зірці, витерши носа й потім:

—І це господарче шкідництво, підшептане нашими зовнішніми ворогами, виконують...Хто? Наші внутрішні вороги, яких у нас, ще як на дубі жолуддя, урожайного року. Виконують ці підриви — наші ж, з дозволу сказати, пролетарі, які, замість дякувати пролетаріатові й радянській владі, яка — вирвала їх із пазурів доморослих капіталістів і буржуазії, відстояла також, тонучи у власній крові, зазнавши величезних утрат і жертв, і від навали світових акул. Ці от пролетарі повинні б грудьми захищати свою соціалістичну батьківщину — ССРСР, а вони — шкодять їй. Чому? Та тому, що в о н и, оці бідаки, запродалися темним силам капіталізму й буржуазії.

—Чи ж дивно, що Корольчук Йовдоха, яка завше жила, з малих років у наймах і, зостала й надалі в...тих таки наймах, з тою лише різницею, що тоді вона так робити була змушена життем — поневіряти ся по багатих дядюшках, а тепера — добровільно запродалася чужоземним акулам, ставши в лави — ворожі пролетаріятові? Чоловік її виступав проти пролетаріяту, в великі дні революції, зі зброєю в руках, убивав наших братів, за інтереси буржуазії. Вона, Корольчук Йовдоха, коли чоловік опинився в Сибіру й уже не може нам шкодити, то... його жіночка воє тепера з — пролетаріятом! Чим? — серпом, так саме за інтереси тої ж проклятої буржуазії! Вона бо, зумисне нищить соціалістичне багатство, щоб робітник, що потіє над варстатом у важкій праці щоденній, щоб ще й з голоду пух...

—Ні в одній країні, — продовжував прокурор, — ні в одній, навіть капіталістичній державі, не чуто й не бачено щоби селянка, а чи робітник та робітниця, яким і належало б, а не шкодять своїй державі, не підривають її міць із середини. Це можуть робити тільки в нас і, тільки ганебні покидьки суспільства, які запродалися світовому, хижому капіталізмові й буржуазії, що прагнуть таки зламати владу пролетаріяту, а на його місце, одірвавши Україну, цю навіки і віки невідемну частину великого й непереможного СРСР, — посадовити чи буржуазну українську Центральну Раду, а чи неменш буржуазну також українську Директорію з другим Петлюрою на чолі, щоби знову закувати українського робітника чи селянина в нестерпне путо рабства й неволі. І от цій от справі служила саме от ця підсудна громадянка. як що її можна так назвати, — Корольчук Йовдоха.

Довгих півтори годині виголошував прокурор обвинувачувальну промову. Довгих півтори годині відміняв він у різні способи її, Корольчучки. імня. Ганьбив, нівечив, обкидав болотом біду й суху, як із хреста зняту, винувату —

в зірванні лише тих злощасних двох колосків, нещасну жінку, матір голодних дітей, залишених уже тиждень на самих себе. Дітей покинутих на призволяще, отже, на голод і загибель, навіть не допустивши їх, бодай побачити свою страданицю, хоч на суді, щоб хоча попрощатися зєю навіки.

Насамкрай, коли вже всім набридло слухати безмірно довгу, важку й безбарвну обвинувачувальну промову та, коли прокурор уважав, що своєю красномовністю, він остаточно переконав усіх, що підсудна Корольчук, це ніщо інше як чистісінької води замежний підривник, запроданий капіталові та буржуазії, щоб шкодити соціялістичному будівництву, першої в світі соціялістичної держави і, що таким от ворогам мусить бути лише – кара на гарло, він захоплений виразом свого безмірного задоволення, закінчив тим, що – вимагав у суддів – найсуворіше покарати підсудну.

– Виходячи, – кінчав він промову, – з усього вищесказаного, а також ураховуючи, що провину підсудної, в шкідництву соціялістичному господарству судом цілком доведено, я вимагаю, щоб високошановний суд, захищаючи й охороняючи інтереси пролетарської, соціялістичної батьківщини, охороняючи робітників і селян од капіталістичних та буржуазних наймитів і запроданців, караючи – оце огидне охвісте, – показав прокурор випещеним пальцем на Корольчучку, – оскаженілої буржуазії й її прибічників, не пошкодувати застосувати до підсудної новий закон Верховної Ради СРСР, про охорону соціялістичної власности, від 7-го серпня 1932 року, чого вона цілком і заслужила...

Підкреслено чемно вклонившись судові, мов би кажучи: "Я своє – зробив, останнє – належить вам виконати", прокурор сів і почав розглядати людність у залі, мов би то досі тої людности він не бачив. Люде ж, скориставши з кінця промови, зашуміли, стукаючи дверима, входячи та виходячи з залі, то шкробаючи по підлозі, вщент подертими че-

ревіками й постолами.

Промовою захисту була промова оборонця підсудної, адвокат Коган мав виголосити її. На велике диво всіх, його промова була дуже коротка й занадто невиразна. Оборонець визнаючи, буцім то дрвдвену, провину підсудної, але ж зумисне чи то не вмючи, блідо й непереконливо, доводив безвихідне становище підсудної, як матери багатодітної родини, просив суда взяти до уваги її соціяльне походження та становище сучасне, її малописьменність і несвідомість, не застосовувати нового закону. Бо, мовляв, у такому от разі, діти підсудної мусять стати тягарем самій державі. Така, мало заважлива промова, а ні трохи ні не зворушила, а ні не вплинула навіть на слухачів, а суд вислухав її, як таку, що мусив же хтось і щось, заради годиться, сказати. І на цьому й кончилася справа. Захисник – чергу відбув. Але допомоги з його промови, як – кіт наплакав, бо висновки – всього судочинства – заздалегідь були зроблені: Корольчучка мусила бути, своєю незаслуженою смертю, пострахом усьому колгоспному населенню, щоб не простягало рук своїх до несвого хліба.

Коли оборонець закінчив свою промову, голова суду вдався до підсудної Кброльчучки:

– Підсудна! Вам належить останнє слово. В цім останнім своїм слові ви повинна не лише зізнатись у своїй, доречі страшній провині – крадійстві *соціялістичної власности* – хоч це вже достоту доведено судом, але й заплямувати свій ганебний шкідницький вчинок, що нелицить жінці великого Радянського Союзу. А разом із цим – закликати й інших – не робити цього. А собі ж – покірно просити суд про помилування.

– Я – не винна ні в чому! – розпучливо викрикнула, з гірким плачем, Корольчучка. – Я не маю в чому каятися перед судом ... Я не маю про що просити в суду помилування

бо не вчинила ніякого злочину...Людоньки мої добрі!... за-
волала вона, звернувшись до залі нараз. —Згляньтеся над
матіррю нещасних сиріт! Скажіть усю правду судові!...Не-
хай та правда буде найжорстокіша, нехай вона буде — най-
колючіша, але скажіть ви її їм!...Скажіть, чи я будьколи і
будьде крала коли, хоча б щось дрібне?... Скажіть, мої до-
рогі сусіди й односельці!...Скажіть усе одверто, бо ж вам
усім було й є відомим моє злиденне життє... Ви бо всі і
бачили й бачите, як я бідувала з малими дітьми. Але, хто
бачив або чув, що Корольчучка десь або щось будьколи та
будьщо вкрала чи нечесно зробила?... Я благаю вас усіх —
будьте мужні!...Будьте одверті й справедливі! Киньте всю
правду мені в очі! Коли я почую ваше, дорогі мої, обви-
нуваченнє, а чи ж виправданнє, мені легше буде терпіти і
витримувату, навіть незаслужену кару, якої я таки не зас-
лужила, якщо мене покарають... з вашої згоди. Але ж тим
дорожча й миліша буде мені воля, якщо судді виправдають
мене з вашого заступництва...Скажіть, людоньки добрі, ва-
ше слово в захист невинних нівчому моїх нещасних діток!

Заклик знедоленої матери, кинутий на сприятливий і
податливий ґрунт, не пропав марно. Громада в залі завору-
шилася;багатьом серце рвалося кричати — П Р О Б І!.. Чут-
но було в куточках залі суперечки. Але ж нікому так та-
ки йне вистачило мужности виступити; ніхто так і не нас-
мілів сказати слово протесту, слово в захист нещасної, і
так горем битої Корольчучки, як ніхто не мав висловити їй
докора чи в будьчому її обвинуватити.

—Мовчите, людоньки мої добрії!... Мовчите, мої милі
дорогі сусідоньки!...Мовчите дорогі односельці!... А ваше ж
мовчаннє скріплює суддів у їхніх несправедливих виснов-
ках, вони таки думають, що я таки й справді винувата так,
як безпідставно тут наклепано, що таки й справді—постри-
гла колгоспне збіжжє.... Добре, добре, громадяни судді!...

– мовила Корольчучка вже до суду. – Нехай буде так!... Хай я буду винувата!... Але винувата я не тому, що я нарізала, ніби, колгоспного колосся, якого я, повторюю – не різала, а тому, що й справді я таки мала намір нарізати. Мала намір рятувати своїх нещасних дітей од голоду зерном із колосу виростлого на тій земельці, що в мене беззаконно пограбував ваш колгосп. На ту свою рідну землю, я самотужки возила гній. Я її берегла, як малу, рідну дитину. Я не давала на їй бурянові вирости... Я її не давала сонцеві дарма сушити... Я її не давала дощам розмивати, ні вітрам – пісками засипати. То в мене був єдиний кусник земельки, в який я вклала всю свою силу й снагу й, який мене та моїх діточок мав держати на білому світі. Але ж забрали ви його, кати, до свого колгоспу, мов би вам землі мало.. Забрали корівчину й свиняку єдину, забрали й земельку!.. Шож я мала робити з малими дітьми? Таж у мене в хаті, з самого Різдва Христового, й крихти хліба не було... Таж перед тим нещасним днем, я не мала вже що дати дітям їсти, коли вони прибігають із чужої роботи. Я стояла обома ногами перед загибیلлю з голоду, або... перед злочинном. Я ніколи в своїм житті не крала – ні в кого й ні чого, але моє лихо примусило мене спробувати рятуватися... Я мусила йти по... колоссе, але за винятком тих двох нещасливих колосочків, не встигла я нічого взяти... Присягаю вам, судді, як перед великим Господом Богом на святій сповіді!.. ..

Тримаючись на ногах увесь час свого останнього і такого палкого слова; тримаючись у занадто великій напрузі; змучена тілесно й духово; втомившись понадміру Корольчучка сіла. Їй очі палахкотіли якимось страшним унутрішнім вогнем. Їй обличчя, що було перед цим бліде й вихудле, тепера його залляла червона хвороблива барва, що затихцювалих непомітно до залі сутінках, робили її облич

че червоним-червоним, аж чорним, як бабська запаска.

Тепера Корольчучка вже не мала ні сили, а ні найменшого бажання будьпро-що думати. Вона, горепашна, опустивши голову на груди, сиділа не ворухаючись жодним із нервів: без подуму, без бажаннів, без найменшої волі.

11.

ОГОЛОСИВШИ перерву, суд вийшов на свою нараду, щоб остаточно вирішити долю підсудної. А громада, знуджена тривалим розбором і так нудної справи, метнула чимдуж із задушливої залі на вільне повітря, щоб хоч трохи освіжитися.

Користаючи із залягалого присмерку надворі та й ще густішого, по куточках залі, а тако ж із безугавного й безладного вештання людського, мов потоку річкового, що нестримно сунув то з залі, то в залю, старша Корольчуччина донька Пріська, непомічено вартовому, що стояв при вхідних дверях, таки вскочила до середини залі, щоби передати матері кусень хліба та дві варені картоплині, які із неймовірними труднощами роздобули були десь діти. Але ж уздрівши вимучену, як з домовини витягнену матір, зойкнула голосним плачем горепашна донька. І не встигла вона й словечка сказати, ледь передала хліб і картоплини, як тут – інспектор миліції, вхопивши її за руку, витурив з залі, щоб, мовляв, не заважала "гасударственному делу".

Коли засвітили в залі світло, єдине на всю таки залю, роздираючи надвірні сутінки, вириваючись хвилями поза залеві вікна, нараз залунав дзвоник. Знову, як і на початку засідання суду, гукнув чийсь картавий голос:

– Суд іде!...

Усі, хто був у залі, повставали, як на поклика воякам – струнко! З надвору, на дзвоників заклик, сипнув до залі густий натовп: кожний хотів почути власними вухами

судовий вирок. Тож входячи – одни одних давили, одні одних лаяли, кричали, верещали, творили Содом і Гомору. На-самкрай, коли всі вже вместилися, але не заспокійнівши й ще шуміли, пролунав знову дзвоник в руках голови суду – закликаючи до спокою й уваги.

Голова суду, що стояв увесь час, тримаючи в руках судову справу, якимось весело-піднеслим, аж мов би урочистим голосом, оголосив:

– Засідання виїзної сесії суду працює. Після судового розбору справи число 5, підсудної громадянки Корольчук Йовдохи, обвинуваченої в зумисному шкідницькому нищенні колгоспного врожаю, посягаючи тим самим і на соціалістичну власність так колгоспу, як і всього народу Української Соціалістичної Радянської Республіки та всього СРСР, виїзна сесія суду, на закритому своєму засіданні, ухвалила такий вирок:

– *У С І М У С Т А Т И!* – гукнув хтось із районних верховодів, як батогом ударивши присутніх по нервах.

Затупотіли ногами, затарабаніли лавами і вмить, усі вже стояли, як очерет лісового болотця; лише шелестіли – шепочучи губами: одні – благаннями, а інші – прокляттями... Лише ті прокляття – ніхто не чув!...

Та коли втих був останній стукіт і невловний звук шепітного шелесту, слухачі почули те, що зостало в пам'яті багатьох-багатьох тоді бувших присутніми – багато й багато років, а може й буде передаване з покоління в – покоління, скільки й рід людський житиме... Бож не може бути, щоб та жахлива подія безслідно заглухла в народі.

"...В И Р О К :

"Іменем Української Соціалістичної Республіки, 1932 року, Місяця серпня 17-го дня. Виїздна Сесія Бердичівського Окріжного Суду по кримінальних справах, у складі:

Голови суду – Ф а р б ш т е й н а

Членів суду — Л і п н е р а,
І в а н ц о в а

При Секретарі — Л і ф ш и ц і

з участю Державного обвинувачувача — прокурора Фрейліхера та захисника підсудної — адвоката Когана, в селі Стетківці, Янушпільського району, Бердичівської Округи, в показовому порядку розглянули кримінальну справу Корольчук Йовдохи Ониськівни, яку обвинувачено, згідно закону з 7-го серпня 1932 року про охорону державної соціалістичної власності.

Вчиненим судовим доходженням установлено, що Корольчук Йовдоха Ониськівна, українка, 1888 року, народжена в селі Стетківці, Янушпільської району, Бердичівської округи УССР, позапартійна, не член колгоспу, малописьменна, зі слів-несуджена, майна крім хати не має ніякого, заміжня, 9-го Серпня 1932 року зривала колоски на колгоспному полі в урочищі "Пасіка", зривання колосків провадила з метою шкідництва колгоспним ланам та привласнення колгоспного хліба. Обвинувачена Корольчук Йовдоха Ониськівна, не визнаючи себе винною, висунула безмотивні пояснення.

Заслухавши пояснення обвинуваченої Корольчук Йовдохи Ониськівни, обвинувачувальну промову прокурора Фрейліхера та захисну промову захисника адвоката Когана, й переглянувши матеріяли в цій справі, Виїздна Сесія в законному складі знайшла, що закинений злочин Корольчук Йовдосі Ониськовій та предявлене їй обвинувачення на попереднім доходженні — цілком доведено, що її — Корольчук Йовдохи Ониськової заперечення — безпідставні, а тому керуючись артикулом 20-46, кримінально-процесуального кодексу УССР та на підставі закону від 7-го Серпня 1932 року про охорону соціалістичної власності, Виїздна Сесія Бер-

дичівського Окружного Суду по кримінальних справах —

У Х В А Л И Л А:

Корольчук Йовдоху Ониськову, українку, 1888 року на роджену в селі Стетківці, Янушпільського району, Бердичівської Округи УССР, позапартійну, не члена колгоспу, малописьменну, зі слів не судиму, з майна має одну хату, заміжню, обвинувачену в крадіжці соціалістичної власности — покарати смертною карою...

Р О З С Т Р Е Л Я Т И"...

—Боже милий!— несамовито скрикнула Корольчучка, сплеснувши руками, знявши їх догори й, як підкошена стеблина впала непритомна на підлогу.

Зойкнула диким голосом уся зала, мов би над головою тріснув неймовірної сили вибух грому. Заголосили перелякані жінки й метнулися до виходу, щоб лише якомога швидче вирватися з цього проклятого пекла.

—Кати!...— залунало десь у задніх рядах лав.

—Людоїди!...Прокляте на вашу голову!...

—Палачі!...— гче докинув хтось із заду.

У ту ж мить чийсь кілок, кинутий крізь прочинені вікна, влучив по лампі. Забрякотіло скло, погасло світло й затріщали двері. Ще більший тепера зчинили лемент. І забряжчали в шибках віконне скло по всій вчальні, розлітаючи на дрібні кусники.

Нараз розітнув повітре постріл. І, як на поклика, — всі три автовози, що стояли давно на поготові, вмить скерували свої світці на вікна навчальняної залі, ввімкнувши сильний струм, кинули величезні снопи світла в середину темної залі, освітивши її так ясно, що в залі стало враз видно, як серед білого тобі дня.

Лише мить і вартові вхопили знепритомнілу Корольчучку й чорним виходом витягли її надвір. Кинувши ж її в.

середину "чорного ворона", щільно замкнули дверчата, немов би вона ще й тепера може вискочити.

Члени суду, прокурор і адвокат та районове началство, поблискуючи на яскравому електричному світлі новенькими наганами й пістолями, шукали по залі, хто саме побив лампу. Але в залі були zostали лише старі та декількоро дітей, які не могли швидко вискочити на вулицю.

Виходячи чорним виходом зі вчальні, уповноважений ОблНКВД що приховався під одягом цивіліста, суворо буркнув до начраймила:

—Тут ще мусиш попрацювати!... За всяку ціну розшукай мені кілочника!...І допровадь до мене, а я вже зумію вставити належні зірці!... Більше вже не кілкуватиме!...

12.

КОЛИ СТИХ і гуркіт автоторів, і рипінне немашених коліс у возах післанців із сусідуючих колгоспів та порозходили всі люде, що ще довго, стоячи піді вчальнею гуторили про страшний вирок, сторож навчальні, позачинявши рями вікон, хоча й із повибиваним шклом, і поламані двері, йдучи по залі з невеличким блискунцем у руці, раптом, наступив на щось тверде ніби камінкич. І, аж здригнув зо страху та од нараз шибнutoї думки: "Чи не вбили, часом, кого?" Але присвітивши—"божою іскрою"—блискунчиком і піднявши з підлоги, побачив якогось вузлика: то був кусник хліба й дві картоплині, завязані в брудну, може сотню разів зрошувану гіркими сирітськими слізьми, хусточку: дар сирітського серця матері, якої їм уже не випаде бачити в живих.

Упоравшись, сторож вийшов надвір. На небі блимали зорі, ці німі, мовчазні свідки людського щастя й лиха...І він, піднісши сумне чоло до вічних світил, широким пома-

хом христяться, молитвував Великому і Всевишньому:

— Великий і милосердний Боже, Батьку наш дорогий! У Твоїх руках і сила й воля!... Ти милосердний і довготерпеливий!... Але коли Ти, Боже, скараєш уже наших одвічно мордючих нас наших ворогів і супостатів?"...

Село Стетківці, як і безліч років передніше, тонуло в нічній темряві, ніби нічого й не виникло: люд намучено спав і мимоволі зо сну кидався: проймав страх і в сні.

Десь вили собаки, як по покійникові.

А край села сумно пугукав пугач, віщуючи недобре.

Коли двацять четвертого серпня 1932 року, пізно аж десь по півночі, постукано в камеру смертників Бердичівської в'язниці НКВД, все наявне населення камери, як на помах чарівної палички, миттю скочило на ноги. Всі ж бо добре знали, що в цей пізній час, приходять їхні кати, щоб узяти когось із їхнього гурту й більше вже не вернути його назад... ніколи-ніколи!

— Корольчук Йовдоха! — почули всі виразно. — Забирайся з манатками!... — наказав той самий голос, присвічуючи по темній камері, кишеньковим світцем.

Не плакала вже, не стогнала; не біла вже головою вимотана вкрай із сили Корольчучка. Не було вже ні сили, ні волі. Вийшла, як тінь: згорблена, змучена, цілком знівечена страдниця в темну ніч, на зустріч невідомому: не знаючи, навіть, куди ведуть і чого. Навіть не видобула голосу, щоб хоч попрощатися з однокамерцями, такими ж нещасними, як і сама вона...

І коли заgrimів засув у дверях, а згодом ушухли й лункі по ходівцю кроки в напрямі глибокого заглибу попід в'язницею, що був кінцевим шляхом багатьом-багатьом поселенцям камери смертників, населення тої ж камери смертників, якнайщільніше прилипло вухами серцями до стін і

дверів. Нерви кожному з їх були напружені аж гуло їм у вухах, мов проводи на стовпах далекомову. І не довго випало їм чекати й наслухати. Бо незабаром вони почули, десь ніби то далеко-далеко пролунав глухий, могильний звук пострілу... Та й чи могли вони краще дочути?

У дворі вязниці ревом-ревли аж чотири мотори авто-возів, щоб заглушити звуки пострілу в...потилицю невинно потерпілої жертви комуністичного садизму.

За глухим пострілом, умить заглухли й мотори авто-возів, знак, що на небо відійшла й ще одна душа...Як один – усі камерники перехрестились.

Коли мотори заглухли й у протилежний напрямок по ходівцю прошкробали кілька осіб – усе затихло. Лише не на довго: за хвилину загув але вже один мотор... Усі дуже добре його знали – "чорний ворон"; його звук навіть примушував нерви дрижати. І коли форкнув мотор ув останне – забурчавши несамовито, звуки його, чимраз оддаляючися й оддаляючися, почали стихати, аж поки й зовсім не стихли.

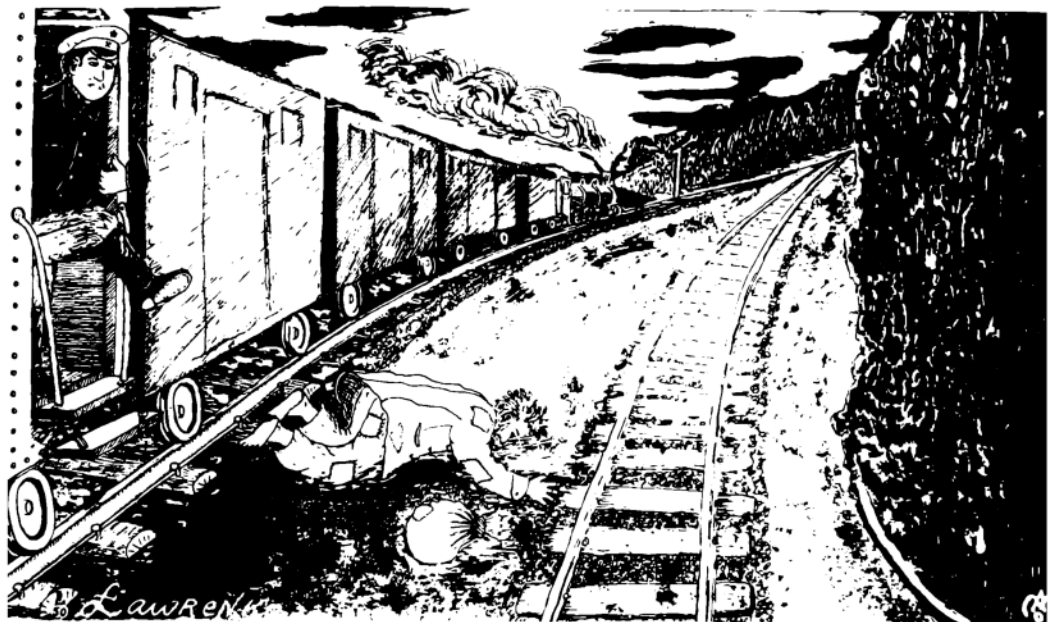
Корольчук Йовдоха більше до камери не вернула вже тої ночі, а ні згодом, а ні ніколи... Її тої ночі пущено в "расход"...

Так горепашна, бідна й голодна українська жінка заплатила життем за Д В А лише колосочки "соціалістичної власности"... бажаючи врятувати своїх діточок од голодової смерті, що невідхильно насувала на українське село...

То була перша жертва українського народу з рук проклятої комуністичної Москви, але жертва далеко-далеко не остання!.. Лише слідів не знайти їхніх!

Уміло катували, ще уміліше кінці ховали.

С М А Ч Н И Й Х Л І Б

1.

БУЯЛА чарівна весна...

Чадили випари землі й пахощі квітів. Укритися білими намітками, мов би молода злагодившись до вінця, стояли красунями яблуні й вишні. Перелітаючи з квітки на квітку – дзвеніли всюди бджілки. Весело щебетали в садах соловії. Срібними дзвониками розливали пісню жайворонки в полі та кувала зозуля в зелено-

сизих, замріяних гаях, що бованіли край веселого обрію.

Зелено-оксамітовими килимами стелилися морським простором безкраї лани колгоспної пшениці озимої й жита майбутні золоті наслідки пекельної людської праці, що росли скроплювані рясним потом колгоспного селянства. Але буряніла ярина пнучися до сонця. Болючими, чорними, як смола, лисинами бовваніло велике шматте невпораної рілі чомусь, кинуті знесиленими людьми на призволяще. Чорніли місцями ще зелені бурячища з бездоглядними буряками, які безборонно поїдала ненажерлива гусінь. І лани-радості й достатку, межували з ланами смутку й недолі.

Дивувало ясне сонце споглядаючи це все: ті ж люде що й колись були, але не ті стали. Комашнею давніше комашіли, одне поперед одного бігали колись на свої розкішні лани, працювали, сперечали, жили, квітли. А тепера, як тобі – зірване листе, зівяле під його, сонця, пекучими променями, стали вони кволі й малорухливі.

Руки поопускали, голови похнюпили; йдуть вони ні би й не йдуть; неначе й працюють, але далеко не так, як бувало давніше. Нема тепера поквалливості тії давньої, і нема швиду того задеристого, бадьорого, що колись був.. Де зникла та завзятість, де працьовитість людська поділася?!...

Дивуєся з цього всього сонце й ніяк не розгадає, що виникло на землі, що стало з людьми, яких обовязокжити й творити, а не хиріти туманіючи. Та, не розгадавши подій, і – скотесе воно десь за край обрію, в темну й важку стуму нічну.

Зійде тоді, на зміну сонцеві, срібний місяць. Звинно кине сріблявістю на сади й левади. Впаде променями й на храма Божого, що вже давненько-давненько замкнений стоїть, похиливши, зі смутку, свого хреста на бік, мов потонувши в глибокий задум. Та й, як же не сумувати, як не

хилити хрестові голови, коли так далеко... Ой, як далеко з рідного села заслано душпастиря його. Сквозне місяць по водяному люстерку ставу, що сонно дише посеред села. Потім прижмурить трохи своє око, піднявши голову вище, та й зорить і зорить.

Але зорить, вдивляється в картину села й ніяк не може впізнати його.

— Чи не старий я став? — міркує сам собі місяць.— І, чи не втрачаю я, часом свого зору?... Адже ж село в Україні було завше таке хороше, таке красне, що ліпшого, мо, чи й можна було десь знайти на всім світі. А це ось, не села, а пустка якась. Розкішні колись села, в яких хатки, мов ті печериці, ховалися колись по садах, тепера так обріднілих, неначе бурею їх десь потрошено, понівечено, помарновано. Садиби — порозгороджувані, оселі — порозкуйовджувані... Що за дивний знак?!

— Може це хмаровинне затуляє мені очі? — запитує в самого себе місяць та, візьме й покотися, випереджаючи бурунці хмарок. А викотившись, срібним яблуком, на чисту, поцятковану зорями, нічну блакить неба, знову й знову кидає своїм оком на українське село; слухом, як мацальця ми, ловить він кожний шелест, кїжний шерех села. Уявою, мрією — хоче домалювати картину, усунути хиби непривабливості села. Але, де вже там домалюеш!... Де вже там додаєси те, чого забракло нараз!... Що взято іншими безповоротно, — не направити того місяцеві, навіть уявою своєю.

Лише солові, ці вільні співаки природи, ще співають по українських селах. Лише жаби, до яких не досягла людська, хижа ненависть і чорна пімста, спокійно кумкають в тихому ставі, не зважаючи ні на що. Але не чути дівочих і парубочих пісень і сміху радощів. Не чути висвисту парубоцького, того молодецького, громовитого:

— Ого-го-го-го-го-го-го-оооооо!!! — що виривалося

було з дужого парубоцького горла, морською хвилею-луною котило через усе село й ляснувши, як пастуська пуга кінцем-відлунком, утоне десь у просторах ланів чи в гаях, що за селом ген-ген стіною-муром стоїть понуро й непорушно-насуплено.

Не дзвенять молодечі пісні, не грає скрипка, не чути цимбалів, як ото колись бувало. І бубон чомсь мовчить, не кличе до танцю. Не будить молодь своєю юністю й снагою спокою природи. Не доливає вона своєї юности природі, не кипить, не вирує... Бо ж, мертва, моторозна німота скувала молодь українського села.

—Та ж, хіба тільки молодь?!

—Колись і старі, бувало, — пригадує собі місяць, — часенько сиділи мало не до півночі на колодді, по під дворами. Гомоніли, радилися, розповідали одне-одному давню-давнину, бувальщину свою козацьку, а то й так химерну й дотепну вигадщину. Палили люльки, лузали соняшникове чи й гарбузове насіння, а на завтра, рано встаючи, ще завзятіше працювали. І радість буяла в усіх закутках українського села, села веселого, волелюбного.

—Гай-гай! — сумує ясний місяць. — Нема тепера з того всього — нічого. Ні того колоддя попід дворами, а ні тинів із загатами, а ні, навіть, дворів самих не стало. І село й справді таки пусткою стало: ні тобі садиби, а ні — дво ра обгородженого. Замість височезних загат, що оточували, бувало, давніше кожну садибу, бачить місяць лише де-не-де стоїть хирява, ще остаточно не доламана на паливо, старесенька ліска. Хиріє собі, як її господарі, а то й без їх гине сама-самотня.

Хлівчаки, що ще zostали попри деяких хатах, як гіркі свідки минулого достатку й теперішньої вбогости, світли як і хати та їхні господорі, ребрами проти місяця. Що ж до клунь і комор-гамазеїв... Гай-гай! Як давно їх забрак

ло!...Пішли вони всі на усупільнення. Тож і голе тепера стало українське село. Невпізнаваним воно тепера стало – навіть місяцеві, який ніколи не спускав його зі свого такого пильного, спостережливого ока.

І похмурніє на чолі місяць, хилить сумно свою голову на захід. Ті ж пісні природи він чує, але – не ту картину він бачить. Не ті достатки села, що панували тут колись. Запанувало тута лихо та злидні тепера. Не бачить і не чує місяць людської радості. Лише стогони більше чути довкола, скарги на долю-мачуху та тиху, покірну молитву до, давно забороненого Бога, шле скорботне село мовчки, слізно ридаючи без найменшого звуку...

2.

ГТЕЦЕНКО Микола ось уже, сливе, півгодини стоїть попухлими коліньми перед Пречистою Матіррю Божою. Її ще покійна Вігдя, в часі колективізації, переховала була під скринєю. І от теперечки, як лише стемніє, – Микола витягає ікону з під подушки, бо скриню давно вже спродала сільрада за не сплату податків, та й починає собі молитвувати. В такий бо час – не лише не міг ніхто завважити, ба – й побачити не легко було, як Микола щиросердно бив свої поклони.

Світла в хаті бракувало. Хвора невістка, яка мало що не присмерти лежала на полу та двоє діток синових Петрових, тільки стогнали в гарячці й маренні. Сам Петро ж ще не повернувся з колгоспу. Він, навіть, уже набрякши – ніби покусаний бджолами, все ще ходив на колгоспну працю. Треба ж було заробляти ті горепашніі трудодні, можеж щось та припаде на їх. Та, хоч би й не хотів на ту прокляту панщину йти, яка куди гірше панщини була, то ж ганяють примусово, як ні-би ти раб із останніх рабів.

Під варистою піччю раз-по-раз деренчав цвіркун. У

вікно падало місячне світло. Десь у березі заливався соловей піснею. В прочинену квартиру вікна лягло свіже й цілюще, як бальзам, повітря. І вся ця обстановка: соловейків спів, хатня темрява, зі срібними променями місяця на долівці та стогін хворих, що давно вже не бачили того святого хліба, без якого годі жити, створювали старому Миколі побожно-молитовний настрій.

— Боже всеправедний і всемилосердний!.. — сливе глухим воляннем-стогоном линула молитва в темряві. Ти, Боже, карав мене в житті безліч разів! Мерли мої дітки й гинула мені худоба; двічі поглинала горитва будівлі мого господарства з чужої вини, господарства Тобою, мені грішному, Боже, даного!... Під дощем куль і набоїв я був і на війні, милосердний наш Боже. Але живого, Ти, Боже, повернув мене до мого двору; утратив лише два пальці на лівій руці... Була в мене земелька й худоба, нажита моїми дідами й батьком, Боже. Але взяли мені це все того страшного часу революції... І все це — з твоєї, Боже, ласки й попусту. Не шкодую, Боже, по тому всьому! Бо працею своєю й Твоею, Боже ласкою та допомогою, я й знову був розжився. Ти, Боже, послав мені кару в вигляді комунізації й усупільнення: забрали мені знову все, що Ти, посилає нам грішним за нашу невсипущу працьовитість. Насамкрай, забрав Ти, Боже, й мою супутницю Вівдю, царство їй там небесне хай буде!... Важкого, ми з єю, моєю Вівдечко, несли все життє хреста, але — не стогнали. Ми бо а ні не нарікали, а ні не стогнали, лише дякували Тобі, Господи, за все те, що спало на наші плечі, як чи то наука чи як кара... Благослови ж, Боже, Своєю ласкою її в — Твоїх зоресяйних небесах!... Така бо доля наша й Твоя, Господи наш, воля й не уникти її нам грішним Твоїм дітям.

. . . Але всі карі, милосердний Боже, — ще голосніше залунав стогін-молитва в темряві хати, були лише невели-

ким випробунком нашого терпцю, нашої віри в Тебе, Сина Божого, Христе – Спасе наш, Сина Єдинородного. Але ж ця кара, яку Ти нам, Боже, послав еси, це – кара понад усі – всі кари, можливі в світі, Боже! Прогнівили ми Тебе Спа се наш і послав Ти нам на науку покуту, щоб ми каялись і молитвували, щоб зрозуміли, що ми перед лицем Твоїм, все сильний Боже, такі нікчемні, такі немічні, як і кожна дрібна комаха Твоя!...

–Та, якщо, милосердний Боже, провинуватилися ми, дорослі Твої діти, перед Твоїм Святим Іменем, Світе наш ясний і негасаючий, то змилуйся хоч над тими маленькими дітками Твоїми й нашими!... Не карай хоча їх такою страшною карою!... Вони ж – янголятка Твої! Вони ж, Боже, і гріхів наших ще не мають... Помилуй їх, Боже, й урятуй заради нації й краю нашого!... Загибель бо їхня...

Нараз рипнули двері. Увійшов Петро до хати, ледве волочачи важкі, мов би дубові оклецьки, ноги.

–А ви, тату, все молитвуете? – сливе глузливо спитав син батька, утративши всяку віру в молитву з нестерпним горем.

–Молитвую, синашу... за діток твоїх... і чужих, що – так жорстоко страдають зовсім невинно, – відповів старий Микола синові.

–Не допоможе, тату, молитва, якщо хліба нема!... – гірко мовив Петро, важко зітхнувши.

–Не гніви, сину, Бога! – не встаючи з долівки, голосом повним покори, мовив батько синові. – Ми не знаємо й не можемо знати, що Він, наш усесильний Господь, нам і готував і, мо, готує, що нам пошле, мо, ще цього дня чи то завтра, – відповів Микола синові, сливе вистогнавши.

–Уже послав, тату!... – ще з більшою гіркотою в голосі мовив сприкрений Петро, аж головою крутонув.

–Важка, сину, кара... Бачимо це всі...

—А — за що?— спалахнув Петро раптом.—Більше того: чому ж не всім ця от кара? Чому в нас, ув Україні — най-вистачальнішій країні, де хліба вистачало не лише нам,але й чужим землям, а тепера тут його, того хліба — нема?.. Мусимо з ласки проклятої Москви їсти макуху торішню, як що хтось ще її має, або ж ... добувати липового чи конюшинового листа, крапиви чи іншої зелени, щоб варити бурду якусь, з якої — лише животи бубнить та й годі...І це в той час, коли Москва переповнена достатками! А чиїми?!

Микола лише слухав і мовчав.

—Чому це там, у Москві, нема голоду?— питав Петро далі. —Звідки це там аж такі от достатки, як не од нас, із наших широких, але нещасливих ланів, із наших несвоїх за сіків?..— майже криком кричав із болю Петро, розумючи і соціяльну й національну всю ту несправедливість червоних тиранів, які вирішили мовчки, але уперто провадячи свою, московсько-загарбницьку політику, остаточно зруйнувати — всю Україну й її народ, щоб легше було прибрати її в їхні грабіжницькі руки.

Тихо пролунало важке Миколине зітхання. Він не міг устати з закостенілих ніг, тож сів тепера на долівці й, у місячному промінні, погойдуючи сивою головою, ніби стверджував Петрові слова. Микола й сам почував гіркуправду в синових словах. І не раз він задумувався над тим, — що над людьми десь творять велику несправедливість. Але ж віра в усесильного Бога, закріплена боговірними прикладами покійних батьків його, не хотіла здаватися перед ясною й виразною правдою.

Микола який ось уже мав відійти туди, звідки нема вже жодного вороття, стоячи одною ногою майже в могилі, не хотів руйнувати все те, що було збудовано не їм самим, не одними його батьками, а багатьма-багатьма поколіннями. Він міцно вірив, що навіть за тих умов, за яких так

страшно терпить од голоду саме українське населення, воно, все таки, терпить за якусь провину перед Богом, і то напевне – за гріхи якісь, яких люде не знають, а ні не розуміють, що вони таки провинуватилися чимось.

– Не од Бога, тату, ця от кара, – вже спокійніше й поміркованіше мовив Петро. – Люде людам роблять кару!.. Лише – за що?... Щоб їх уже каліками поробило!.. От нерозв'язне питанне!

– Не клени, синашу! Не бери на свою душу гріха!... – мовив старий Микола, погойдуючись у місячному світлі.

– Гріха не брати, кажете?... Ні, тату, клястиму, доки і житиму на цім світі!... Щоб вони кати сами діждали того, що створили нам! Щоб їм серця й прокляті їхні нутрощі так попухли, як оце попухнемо ми з вами, мої дітки, моя дружина, як попухлі ходять усі наші люде нещасні.

Запала нараз тривала мовчанка. По хаті притишено, але нестерпно, лунав лише стогін хворих, які не прислухалися до розмов у хаті – їм бо було не до розмов, хто винен їхній трагедії.

– Вік-вічний добуваємо, – продовжував за якусь хвилину Петро, – той нещасний кусень хліба, кровавим потом і неврядигоди й кровю обливаємося заробляючи його, а знайдеш якийсь кат і забере тобі всю твою працю... А за що? – питаю я ще раз! Од самого рота тобі видере... Гинь! Йому цілком байдуже, чи хочеш їсти, чи ні. А ви, тату, кажете – не клени. Та не клясти треба, а бити, бити гадів! Але біда – нема бо кому їх бити... Ех-хе-хе! – з сумом закінчив Петро тираду невідільно вибухлого гніву. – Довоювали ми українці – до самого краю! – Замість битися з проклятою й осоружною Москвою, до останньої краплини крові, – здалися на ласку новим катом, на цей раз перебарвленим... на – червоно. Ось маємо тепера.

На полу заплакало нараз дитя. Застогнала нестерпно

болючим стогонм Ганна, Петрова дружина. Петро метнувся до полу. Але чим він міг потішити нещасних своїх страдників?... Він бо й сам, пропрацювавши весь день біля тої худоби, лише один єдиний раз за весь день, посьорбав був якоїсь бовтанини, яку називали борщем. А там, у тім борщі, ні капусти, ні картоплини, а ні бурячини – крапива, дика лобода та ще – жменя висівок, одняті, видно, коням. А щоб засмачити – кинули до казана торішньої макухи конопляної. Ось і – їжте люде, та ще й працюйте, норми праці неодмінно виконуйте.

Досі в колгоспі давали хоча по сто грамів хліба, по дібного швидче на звичайну макуху. І Петро дбайливо загортав, щоразу, кусень тої макухи, в брудну, бо давним-давно не прату, з браку милива, хусточку; як свяченії дари бувало приносив він своїм хворим, хоч самому, аж слина з рта текла, так ото кортіло хоч раз того хліба вкусити... Але він не мав права на це: в господі бо чекали на його хворі... Однак, Петрове старання йшло намарне: Ганна вже понад місяць часу не брала того хліба й крихти; все відмовлялася, оддаючи свою пайку діткам. А цьогодня вже навіть такої – макухи не дали в колгоспі. Щож він, батько дрібних діток мав діяти? Яке слово втіхи він мав сказати їм? Чим мав і саме тепера, потішити хвору, жовту, як ярий віск, од якої вже землю тхнуло?

– О, будьте прокляті кати роду людського! – вибух у розпачі Петрові крик наболілої душі з грудини. – Щоб ваші достатки так важко вам у горлянку лізли, як мені важко глядіти на цих нещасних трупів, які гинуть із вашої ласки!...

Гірка сльоза, як вогнем пекла Петрові шоку. Метером осяяла вона темряву ночі й, ніби дзвінком металом – упала на долівку.

Утомлений, вимучений муками голоду й болю ніг, сів

Петро на піл у ногах діток. Пекучий біль стискав йому серце, коли дитячі дихальця харчали стиснені опухом. Їхній бо хрипіт, немов би терпугом по пилці чиргикав, лунаючи в цій моторошній і німій темряві. Ганнин стогін мов би великим калатайлом, бив Петра по голові, як кий власні болі ставали чимдалі тупіші, але чимраз більше нестерпні.

3.

Б И Д В А Стеценки, збиті долею з пантелику, — сиділи тепера безпомічні й безвільні, як ті малі діти й не знали що ж робити.

Микола, мов би проходячи своїми широкими колишніми ланами, оглядаючи їх, так споглядав роки свого минулого, гіркого, що тонуло в безпросвітній праці й боротьбі за життє й кусень хліба. Покинутий силами, сидів на долівці, посеред місячної плями світла, що променем подало в передстільне вікно. І якби час-до-часу та не погойдувався, то нагадував би старого, давно обгорілого, залишеного бознаким напризволяще, пня серед долівки.

Петро охоплений шалом обурення, внаслідок нервового збудження, не міг заспокоїнити одразу. Стискаючи в міцного вузла кулаки, шепотом посилав прокляття за прокляттям тому далекому кату, що ошчасливив дитинство нестерпними муками.

— Вирощують зміну! — гримів він подумки. — Голодом, прокляті морять!... О, харцизи!... О, кати!... Де ж їхнє прокляття людське сумлінне!? Та чи ж у таких умовах ми колись росли? — німим запитом питав Петро невідомого ката. — Гай... Гай!... Сала того — повні бодні було; молока, сиру, масла, а оселедці, риби чи свіжої чи й солоної — скільки хочеш!... Та їси бувало, ще й вередуєш: дайте, мамо, сала без прорости, а чи дайте масла ще й свіжого; паляниці — неодмінно пше-нишної, мнякої... Боронь Боже — черствої!... Тьфу!... аж — но

сплюнув Петро з досади, набіглу в роті слину .-А тепера то макуху б їли, так і тієї нема... Живися чим хочеш. Не довпо доби крапива? То обдирай листе з липи, щипай листе з коню шини – його не бракує!...Можеш і кисіль із вересу варити і хоч він гіркий, як полинь, але їж!... Ось тобі харчі! Ось то бі роскоші комуністичної радянщини.

–О, витривала буде зміна!..Якщо ще виживе. Щоб ви сами подошли й не діждали її, цю зміну бачити! Де та погибіль не вас, гади, забарилася!? Чом вона не приходить на вас? Де на вас кара Господня?– волав Петро мовчки й ятрив собі душу болем. Забивав себе думками в безвихідь і вже, як спійманий у тенета звір, не міг знайти жодного, найменшого виходу.

–Щож робити, тату? – розпучливо, сливе, вигукнув до мовчазного батька Петро.–Невже ж їм так оце й гинути?– Таж помруть вони, на очах нам помруть, з усього ж видно! А за їми й ми, на черзі. Бо й на нас чигає та сама доля,з якої годі викрутитися.

–А так, сину...Чигає! Це я й сам виразно вже бачу!- мовив згідливо Микола погойдуючися й далі,седячи як турецький святий посеред долівки.

Рипнули сінешні двері. Хтось об щось стукнув у сінешній темряві. Потім прочинено хатні двері й на порозі,в осяяному саме місячним променем місці стала жіноча постать, голова якої була схована в темряві.

–Добри вечір!– мовила постать.– Чи спите вже, чи ще бо щось і двері не позамикані? – запитала жінка, що звала ся Харитиною і була Миколі старому небогою. Про світло й не питаючи, бо й сама гаразд знала, що ні в кого його тепера нема.

–Нема, дочко, що замикати,– мовив Микола, ойкаючи й крекчучи, встаючи з долівки, впізнавши Харитинин голос.

—Таких багатіїв поробили з нас наші "старші брати", москалики, що не маємо страху, що нас, чого доброго, покрадуть із хати!...— глузливо-насміхом промовив Петро. — А, якщо надумують узяти, то всеодно: замикай чи на замикай нічого не допоможе. Од їх не втечеш нікуди, хоч би ти того аж ось як хотів.

—О, беруть...Хоч би вже їх і за їхні печінки взяло! — прошепотіла притишено Харитина, маючи страху, щоб бува хтось не почув. — Моя Пріся приїхала оце, шойно з Києва. Боже, що там твореся!...Розповідає дівчина: куди, каже, не глянь,— повно голодних по місту; на вулицях, просто, мруть та так трупи й лежать не прибрані.

Усі глибоко й важко зітхнули.

—Тьфу, на мою голову! — вигукнула раптом Харитина урвавши мовчанку.—Яка дурна голова мені стала! Чого завітала, а стою та теревені справляю...Нате вам, дядечку, хлібину! Привезла моя Пріся — це вам. Каже, хоч як важко було його везти, а дідові гостинця треба дати.

—Дякую, дочко!...Хай їй Бог здорове дасть, за цей її дарунок.— врадувано мовив Микола, цілуючи хлібину,узавши її Харитині з рук.

—Вона, дядечку, ще й тепера часто згадує, як ото ви колись їй кренделя з торговиці були привезли. А їй же тоді було всього пятий рочок, а памнятає, бачте, й досі.

—Дорбо довго тримає людська памнять,—мовив Микола.—А зло — ще довше. Дитяча ж памнять — тим більше.

Петрові раптом закаменіло серце. Ні-би обценьками його хтось стис. На очі йому враз накрапли сльози, а чи жалю чи образи, він би не міг сказати й сам.

—Сестра!...Що-правда, двоюрідна... Але ж, хіба ж мої діти — не діти?— подумки питав себе Петро.—Батькові — хлібина, а ви — помирайте!...

Петро з лиха вже нездатній був розумувати в той

бік, що з даної Харитиною хлібини його батькові, краще та ки припаде дещо й на його долю та його діточок. Голод до того ожорсточував серця людські, що людина, навіть, у доброду вчинкові, ладна була вбачати лише ворожу зловмисність. Та, подумавши лише, Петро все таки не сказав жодного слова нікому. Йому в очах лише блиснула іскорка нічим і ніким не викликаної злости, але він, міцно закусивши спідню губу зубами, седів, як очманілий і мовчав.

А Харитина тимчасом вернулася до розпочатої й урваної розмови.

—Еге ж. Так лиха такого, каже Прися, набралася, що приїхала ледве-що жива та тепла. Геть усі потяги, що виходять із Києва. перешукує залізнична охорона НКВД та міліція...До шириночки перетрусять, геть усе! І хто б то не був і, щоб то не віз!...Більше, як одну хлібину не дають провозити нікому...з Києва!

—А, де ж там хліб? — несміливо запитав Петро. Але Харитина недочула та й вела своє далі.

—Забирають не лише хліб людям, але й самих людей, особливо, хто везе більше як дві-три хлібини. Мовляв—це спекулянти або ж свиней годувати пролетарським хлібцем, вивозячи його з міста. Еге. Зразу, каже, за їх, тай—згадайте, як їх звали! Прися моя, то вже ледве в провідницькому переділі проїхала, заплативши по обух провідників...От таке то лихо, на світі білому.

—Боже, Боже, що на світі Твоєму творять! — важко, сливе зі стогоном, мовив Микола. — А, де ж там люде хліб той беруть, у тім Києві?...Невже ж там його так багато й вільно можна купувати?

—Та повідчиняли ж, каже Прися, кумерційні хлібниці, то люду там того так багато, чи не з усього світу понаїздило...По тисячі осіб у черзі стоять цілонічно та й цілоденно, аж поки не випродають хліба.

—От, бац, Петре! — мовив докірливо Микола. — А ми — при господі седимо. І байдуже, що є змога врятуватися од видимої смерти.

—А що там твореся,— вела далі Харитина,— у тих от чергах, як каже Пріся, то не доведи Господи! Миліція й бо сячня то так розперезалися, що й ну! Оце, каже Пріся, ста не черга опівночі осіб п'ятсот, а то й більше, а миліція, як налетить: геть усіх порозгонить. І люде, як руді миші або щурі з горитви, повтікають — хто куди потрапив, поховаються по ближчих дворах та й седять. Лець миліція відійшла, а люде — поодинці, поодинці та й знову постануть у чергу, хоч уже й не в тому ладу, як передніше. І так за ніч по три й чотири рази гонять їх. І стоять бідні люде на ногах — до восьмої години ранку.

Еге. Але не встигли, каже, хлібницю одчинити, як де непадуть блатні, осіб із десять. Повідпихають перших із черги, що стояли од півночі, а сами постають спереду та біля себе ще й своїх любовниць поставлять, осіб по пятеро за кожним. А то, каже, як зачнуть бійку, ні-би між собою а миліція, знаючи вже, що вони хочуть і тягнуци руку за блатних, візьме та й — геть порозгонить усіх з черги. І тоді той, хто стояв може в першому десятку, простраканівши більше півночі часу, потрапляє в стати — тисячним, аж у самому хвості. І тоді достоїться до того, що або ж хліба — забракне, або знепритомнілого виведуть із черги, або ж і ще гірше — роздавленого винесуть із гурту геть. Буває й швидка допомога при їздить, щоб забрати роздавленого до лікарні. От такий то гіркий хлібець!

—Боже, Боже!... — стогоном мовили разом, як буцімто змовились, Микола й Петро.

—Буває й так, казала Пріся,— продовжувала Харитина розповідати.— Оце постають люде в чергу: стоять—стоять, стоять—стоять! А тут, як із неба впаде вантажний...

автовіз. Підіде, каже, чоловік із десять миліції та за людей і кинуть їх на автовоза, вивезуть у чисте поле, за п'ятдесят чи шістдесят кілометрів, сапувати буряки, а то й просто – викинуть на призволяще. Седіть, люде посеред поля та чекайте смерти.

—От так то знущаються!— важко зітхнувши продовжу вала Харитина.— Особливо ж дають "духу" селянам. Селян, то мало-мало що не бють. Мовляв: у колгоспі не хочете робити, так – по дармовий хліб сюди їдете? Київ вас повинен годувати? Товчетесь тут, ледарюєте, а землю хто поратиме за вас?...На наш, мовляв, хлібець зазіхаєте?...Еге ж. І хто б уже про це казав, а тож жидова, яка ні серпа, а ні сапи, а тим більше до плуга руками не доторкнула,— гнівно закінчила Харитина й із огидою плюнула.

Настала важка мовчанка в хаті.

Діти хрипіли роздираючим душу хрипотом. Нараз ізнову застогнала Ганна. Петро знову метнув до єї.

—Ганнусю!...Ганнусю, люба моя! Ось Харитина прийшла провідати...Вставай, моя дорогенька господиньо!— мало не зі слізьми благав Петро дружину.

—Еге. Вставай, сестро! Я хліба трохи принесла, хоча небагато, а мо трохи підживишся,—мовила й Харитина до Ганни, підійшовши до полу, де лежала Ганна з дітьми.

—А я – літровку молока вкрав у колгоспі...Може попоїси, хоч трохи?— питав Петро Ганну.

Замість відповіді – залунав, мов би з під землі, тихий і покірний стогін. Ганна лежала колодою, лише нестерпне стогнала, мов розчавлена якоюсь несвітською силою— вагою. Її дні були вже цілковито пораховані.

—Ганно!...Агов, Ганнусе!...Чи не впізнаєш мене?— поспитала Харитина, бажаючи підбадьорити хвору.

—Уставай, дочко, хліб, слава Богу, е!...Справжній бо хліб, якого ми так довго не бачили й не їли, що забули, як

і чим він пахне, бо не знаєм, коли він у нас і був,—гомонів і старий Микола.

Петро запалив сірника. Ганна глипнула на Харитину й ледве-ледве чутно прошепотіла:

—Піз-наю-у, сес-тро-о, ох!...

—Як ти себе почуваєш, голубко?— питала Харитина.

У відповідь була лише довготривала мовчанка. І лише через деякий час, вже як погасло було два сірники, Ганна з труднощами прошепотіла, мов би зібравши дещо духу заради відповіді:

—ПО...поми—раю-у... як ба-чи-и-ш....

Харитині так стис жаль серце, що їй аж млосно нараз стало. Вона згадала чоловіка засланого на Соловки, нещодавно похованих, тихих і лагідних свекра й свекруху, що померли з голоду. Сльози ж жаринками пекли їй очі, але темрява не видавала Харитинового болю, що був ліг їй важкою тінню на обличчі та впав гарячими слізьми Ганні на попухлі, вистраждані груди,

Величезним зусиллем волі, здавила Харитина власно го серця біль. Похопившись ж, якимось чужим, навіть самій собі невіданим голосом мовила:

—Пізно вже, мабуть, а я седжу. Треба йти... Прощайте!... Видужуй, Ганнусе! Не падай духом, то й смерть не підступить,— мов би умовляла Харитина, а самій краєв серце біль нестерпний.

Як опечена вискочила Харитина з хати, щоб не розридатися. Її гнав невідчуваний досі страх — страх голодової смерті. Смерті, що вже вітала в хаті, що вже бучила Ганнине тіло, як дріжджі ото тісто підносять. Смерті, що вже розідала дитяче тіло, ні в чому не винних Петрових діточок. Смерті, що голомшила обох Стеценків і, хоча й поступово, але неблаганно готувала їх усіх, як і всіх — інших, подібних, до відходу в невідомість, бо... так хотів

того "батько народів" – проклятий Сталин зі своїми московськими поплічниками. Вони довго й уперто готувалися, щоб відплатити українському селянству за хліб-сіль, якими врятувала Україна хижу й заздру, але бездарну Московію, особливо в часі воєнного комунізму; за вугіллі й залізо та інші багатства української землі, якими захотів опромисловити "советію" так званий "народній уряд"; за добро українського народу та його довірливість катові... І вони відплачували тепера на всю широку руку.

Наступного дня працювати в колгосп Петро не пішов бож треба було вживати якихось заходів.

Майже півдня, спершу вони радилися з батьком: кому з їх саме їхати до Києва по хліб? Петро з усією настирливістю наставляв, що саме йому треба їхати, бо, мовляв, він і молодчий та й Київ краще знає, а тому, мовляв, може назад швидче повернути.

– Не вам же, тату, старому й безсилему, ще й вимученому голодом, ще мучити себе й по тих проклятих і чергах та й у дорозі... Та ще, не дай Бог, задавлять там вас. І тоді – ні хліба, ні вас, – умовляв Петро батька.

– Але ж бо й тобі, сину, не можна їхати. Ти так самі сінько вельми знесилений. Але, що найбільше – на кого ти покинеш цих нещасних? – показав Микола на хворих. – Що я з їми робитиму?... Але й ще гірш: не дай Боже смерти кот рогось, я й – зовсім безпорадний. Та й, зостанеш ти, то й хворі доглянуті будуть та, може ж, і трудовень якийсь там хоч із труднощами, але таки заробиш, доки я вернуся. А я вже якось Бог дасть, упораюсь там та, може, якусь хлібину й привезу.

Уперто й довго захищав Петро своє право та обов'язок дбати за родину й так саме за батька в тому ж числі... Але на неменше вперті й тверді батькові докази, таки був змушений позгодувати. Тож вирішили, що поїде до Києва, з

метою придбати кумерційного хліба, таки батько.

Потяг через зупинку Плиску, проходить лише о деся тій годині вечора. Тож, хоча було ще дуже далеко до півдня, Микола все таки почав лагодитися до виїзду. Пять бо кілометрів до виїзду, треба було пройти пішки, старечими ногами, зношеними та ще й попухлими. Тож і треба – вирушати таки раніше.

–Хто рано ходє, той сам собі не шкоде!– казав Микола в виправданне своїх ранніх зборів до виїзду. –Тож –наготуй мені, синашу, торбу. Що раніше вийду з двору, то певніше буде: знатиму, що не запізню до потягу.

–Щож я вам, тату, покладу в ту торбу? Що я вам готуватиму?– мало не вигукнув із розпуки Петро. –Ох , тай сумна ж наша житуха стала! А ні тих грошей, а ні тобі – кусня хліба в дорогу..Щоб уже їх лиха доля побила!

Але, – хто ж відповість на таке Петрове волянне! Та й, хто міг би сказати, що до такого от стану вони сами, з власної волі своєї, дійшли? Хто обвинувативби українського селянина, який улітку, як і взимку, ніколи не знав, що таке утома в своїй цілоденній, а до того й – щоденній, яка ніколи не вгаває, праці?!

–Може, тату, візьмете, хоча цей окраєць хліба, а дітям – я вже подбаю щось там роздобути?–питав Петро.

–Ні, синашу, так робити – негідно. Відіймати останній кусень хліба од дитячого рота – непростимий гріх! Та й не помру ж я, якщо день там якийсь у дорозі та не попомім, заки доїду до міста.

–Глядіть сами , тату,– застерегав Петро.– Щоби потім не ремствували.

–Та, щож тут і глядіти; чоґо й ремствувати? Голодати – нам не новина. Отож, про що тут може бути мова? – заспокоював Микола сина.

Але трохи подумавши, додав:

—А проте, не погано буде, синашу, якщо вкинеш трохи старої макухи в торбу, на всякий випадок. Запас біди, кажуть мудрі люде, ніколи не чинить. У дорозі він, гадаю — не завадить: замлоїть у шлункові, то й посмакую собі.

Опритомнівши й лежачи та наслухаючи до чоловічої розмови, озвалася й Ганна, шепчучи вже смертельним шепотом:

—Там...у скри...инці...на го... на гори... щі... лежить, ...кри...жмо-о...мое...— поквапливо, ледве чутним голосом-шепотом мовила Ганна.—Ві...із...міть та...ту може...може хтось...хлі...хліба дасть, чи... про...прода...сте мо...на хліб гро...гроші бу...дуть вам...Ох....ох...Оххх!...Боже...наш!... Як важ...як важко...дихати... дихати ні...нічим! Де вже... хоч та сме...смерть заба...забарилась!... Вже шви...швидче б кін...кінець!...

Замовкла Ганна важко дишучи. Сумна тирада її, що вирвалася з намученого тіла й душімогла б зворушити не одного, навіть, із закаменілим серцем; не одному б жаль — нагорнув би сльози на очі. Але два, нещодавно дужі й здорові, як дуби чоловіки, тільки но головами похитали. Вони вже не мали сліз плакати. Закаменілі серця, затиснені давно вже лихом, лише тріпнулися, як упіймана в сільце маленька пташка. Біль, що межував із трагичним розпачем, знаний лише тому, хто знав, *що то таке оте крижмо*, — яким лише за народження обгортають і... при смерті накривають... Але ж його треба продати на хліб, а тіло зоставити не накриваним, порушивши споконвічний, прадідівський звичай, як *закон*! Цей біль — жорстокий біль, у цих двох колишніх дубах українського широкого й багатого та розкішного степу... не міг уже витиснути, навіть дрібненької сльозини; він пік їм серця пекельно жагучим вогнем.

Але сами серця були сухі, як пустеля Сахари, хоча й переповнені пекучим, нестерпним жалем і болем.

4.

ВИСОКО опівдні стоїть сонце, особливо ж весною. Кидаючи промені на сумні оселі та по розгороджуваних дворах, лащилося воно під стару й товсту стріху Миколиної хати; заглядало в шибки покутніх вікон, коли лагодився старий Стеценко в дорогу. Та хатній дах, кажуть, як покрішка в горщиківі, що покрив, — того не побачити й сонцеві.

Але бачило сонце, як Микола, з кофтуром у руці, з торбою через плече, черепашою ходою, чвалав шляхом з його рідної Цвяшенківки на визідню в Плиску. Гляділо воно вслід сердезі, гляділо та й зажурбувало. Хіба ж то так колись він, цей завзятий господарюга, ходив чи їздив? Бувало він — ні вдень не спочине, а ні ніч не вкладе його спати. І сонце, зіходячи, завше здибало його на полі; а срібний місяць — завше правив йому за супутника. А тепера, — ось той газда!... Ось де, той хлібороб, що сам хліб їв, і то не сам собі хліб, а ще й до хліба було вдосталь та, ще й інших годував. А тепера цей годівник міста, гробаком плазує до міста придбати...кілограм хліба, якого колись було в його геть повні засіки в коморах, давним давно не лише спорожнілих, але й зруйнованих, порозбираних колгоспом.

Сумувало сонце, хмурило своє ясне чоло, покривалося хмарками, як око повікою. Бризкали сльози з під насуплених повіків. Але ж, чи в силі буде хмара оплакати все те лихо, яке створено по селах багатострадної України? І чи ж вистачить тих сліз-води? Та й, чи потрібно, переповнені ріки слізьми натуральними, людськими, доповнювати й слізьми хмар? Тадже потоне весь світ тоді!...

Тож — розгодинювало тоді знову; бо зникали хмарки темно-сизі. Знову виринали золоті цятки, розпорошені по

блакитному, оксамитовому рядні неба. А, замість золотого кавуна-сонця, що вже потонув десь за жевріючим обрієм, – білим наливом, викочувалося срібне яблуко-місяць.. Він перейнявши обов'язки од старшого свого брата, несхибним оком уважно стежив за життям землі. І саме місяцеві випало стати свідком лихих пригод із цим, колись статечним, роботящим, щирим і справедливим, який тепера вже більше подібний на жебрака, як на колишнього газду – Миколою Стеценком.

Рано доплентався Микола до виїзді. Тому тепера – мусив він тинятися з кутка в куток, невеликої й здичавилої, давно не чепуреної виїзді, Плиски.

– Чи ж так виглядала колись ця, хоча й невеличенька зупинка? – питав сам себе Микола, знаючи її здавна. – Гайгай!... Як усе сплюндровано! Як усе знівечено сливе-що до невпізнання! Мов би всього того, що колись тута було, й – не було насправді ніколи!

Ходив Микола, оглядав приміщення виїзді й не пізнавав його. А минуло ж зовсім не багато часу від тоді, як був тута досконалий лад.

– Ось тута, – пригадує Микола, – стояла в куточку, чудово прикрашена, велика ікона Божої Матери. Перед ею ж стояв високий підсвічник із безліччю свічок і свічечок, на важко запрацьовані селянином його копійки придбаних. Висіла й лампадка, що день і ніч завше горіла при образі – негасно. Службу Божу щонеділі бувало панотець служив.. Навіть генерал, одного разу, якийсь уклякав на коліно, – пригадував Микола час першої світової війни. – Молитвував गरेпаха, мабуть, їдучи десь, чи не на війну...

Поцмакував Микола губами, хитав головою, глядячи на все те безладде, але що, кажуть, із воза впало, те вже назавше пропало.

– Еге! – вів далі Стеценко. – І все це було ось у цім

третім класі. А що вже там творилося в першій класі, от тій маленькій комірчині!... Ех-хе-хе-хе-хе!... Срібло, золото, блиск! – казали ті, хто міг бачити, бо не всім вільно було туди навіть заглянути, не то щоби вступити. Усюди і сяяло і блищало... І все те, як корова язиком – лизь!... і – нема більше нічого, як і не було ніколи. А було колись та – загинуло. Не вернєся, що діялось, не вернєся сподіване, – закінчив Микола свої висновки Шевченковим висловом, якого так вельми полюблював читати, особливо, в неділю, здебільше по-обіді, коли краще йому очі бачили.

Згадуючи про минуле, тиняючи потихеньку, Микола не мало мучився й нудьгував. І, хоча їсти буцім-то й не кортіло, переснідавши в господі сяк-так, але, щоб розігнати на полягалий сон, що ні-би теплою ковдрою обгортав його, Микола кілька разів гриз кусень макухи, доки не надійшов ще час прибуття потягу.

Але ж не пощастило Миколі виїхати ні першим, а ні наступним потягом: не вистачало йому на квиток одного невеличкого злата. Він так не хотів розмінювати заши того в лейбикові п'ятикарбованцевого папірця: розмінаний, то – вже не цілий; а хліба ж треба буде за щось купити.

Та біда на вигадки багата. Тож і старий Стеценко, подумавши трохи, хоч і не мав досвіду безпритульника, які їздили "зайцями", вирішив – їхати таки й собі "зайцем". Як що злапають, тоді така вже й була. А за вирішунком – надійшла й дія: осідлав Микола першого "Максима Горького" – вантажного потяга й – Господи поможи!

У нічній темряві не видно було, коли Микола всідав на порожню гальмівку. Тож, коли потяг був рушив із зупинки, зрадів старий, що ніхто його та не запримітив. І ось їде Стеценко радіючи, а під стукіт коліс почали йому роїти думки в голові. Ось він почав уже укладати – плана, як ото він, прибувши до Києва та спродасть речі, а там – і

хліба собі купить; сам він підживиться та якось то й заве-зе щось і рідним. Йому, навіть, аж запахло, так до мlosti приємно, печеним хлібом. У шлункові Миколі, неначе тижне ві котенята нараз заворчали; під ложечкою, ні-би гадюка, — почало смоктати. І, аж тепера почув Микола дуже виразно те, що йому замануло їсти.

Витіг Микола й знову кусень конопляної макухи тай ну, її гризти, смакуючи немов би то білою булкою. Але не хотіла давня й дуже добре збита макуха, піддаватися його немолодим зубам. А тута ще й утома та ритмичне стукотінне коліс у сон почали його огортати. Задрімав зненацька Микола та й випустив із рук останній кусень макухи й, не зчувшися, як це все йому виникло. І незавважно Миколі став, раптом, потяг.

Сидить і спить собі старий. І снить він чарівного та радісного сна: іде він, неначе, по якомусь місту. І ось, куди не гляне, всюди повні вікна хлібниць білого хліба й калачів. А його ж голод — так мучить, мов би цілий рік він та геть нічого не їв. Гульк! — аж по хіднику розсипані та такі чудові на вигляд бублики. І, хоч би тобі жива душа — якась поблизу. Зиркнув Микола довкола — нікого нема, ніхто, отже, не бачить. Нагнувся він умить та й — ну! збирати собі бублики. Одного пхає він у торбу, а другого таки — в рота: важко ж бо втримати ся, щоб не поласувати. А вони ж, ті бублики, та так і тануть тобі в роті. Уже ось-ось би була повна торба... Але, раптом, хтось та як стусоне, нараз, Миколу в ребра, як не гуконе старому над самим вухом:

— Ти чаво здеся цаплят-то ви сіживаєш?... Какова чор-та забрасі судой?!... А ну-ка, смативай свої удочки!...

Глипнув Микола сонними очима, взявши ся за заболілого бока та й похолов: перед їм стояла темна постать зі світцем у руках. І не встиг Микола й на ноги ще стати, як світець нараз гойдочувся, а разом зі світцем і постать та.

І вмлюка, у хворого бока й знову влипла важелезна, як камінь, лапа взута в чобота.

– Пшьол вон атсуда!... Старий гад!... Я тібе што сказал?... Расселсі, как торговка на базаре! – несамовито гукала постать розїритовано. А що Микола, своєю старістю, не міг навально скочити, в занімілого з болю й переляку Миколу втрете вже так стусонула темна постать, що горе пашний Микола клубком покотився з гальмівки на ринь, і вдарився кульшею та плечем об злежні колійні й застогнав, як зранений звір.

– Вас, дармоедав, многа найдьотсі ездить надурняк! Відна, небось, за хлебам сабралсі в горад. Работать в кал хозе-то не хатят, дьяволи! – грізно ворчала темна постать стоячи на гальмівці зо світцем.

Свиснув у цю мить паротяг і потяг рушив із місця, побрязкуючи колесами на стиках рейок, проїхав повз, майже знепритомнілого, старого Стеценка. Уже вдалені й ще раз блиснув задній світець потягу; запороскав у темряві паротяг іскрами і потяг ізник назавжди з очей Миколі, як ні-би його й не було тут ніколи.

Довго лежав Микола на різкому й мулькиому камінні мов на гострих лезах. Попухлі йому ноги в багатьох місцях, од падіння, потріскали й виразки нестерпно боліли, їх пекло невимовним щимом. Але найдужче боліло стегно й лопатка, якими вдарився Микола, впавши на злежні.

Боляче було місяцеві глядіти на нещасного старого й немічного Стеценка. Засумував він, зажурбував і поринув він знову у гущу чорних хмар, соромніючи сам, а, мо, бажаючи приховати Миколину ганьбу, заподіяному українському селянинові, на його рідній землі – чужим зайдою, із московських земель прибулим.

У нічній темряві не видно було, що на колії – лежить людина та вночі мало хто й ходив по коліях. Тож і не при-

ходив будьякий порятунок. Але ніч весняна досить коротка. Швидко запалахкотів схід, ізгодом побліднів і незабаром – настав ясний та погожий весняний ранок. Хмар не було і не було вже й місяця. Він, поблідши, як мертвяк, уже зникав у сліпучих променях золотих сходячого сонця.

Вилучник, ідучи гасити світці на вилучках, натрапив і на стогнучого біля рейок. Це був Стеценко Микола, український хлібороб, викинути й із потягу московським зайдою... Микола, потовчени й, не міг іти власними ногами. Тож, коли незабаром надійшли робітники вантажники, вони взявши старого Стеценка попід руки, з труднощами завели його до кімнати чергового по виїзді.

Нещодавно новопризначений начальник, певне, з зовсім новеньким партквитком у кишені, товариш Голопузов, увійшовши до кімнати й суворо глянувши на старого Стеценка, ще суворіше поспитав його:

– Ти куда же, старий хриць, едеш-то?

– До Києва, хотів, – ледве простогнав Микола.

– А деньгі-то ти імеєшь? – поцікавився Голопузов.

– Є, лише пять карбованців.

– Давай іх суда! – наказав Голопузов і, похопившись, вмить додав: – На білет будя, понял? – і взявши гроші, сховав собі в кишеню.

Глянувши, з огидою, на попухлі й потріскані Стеценкові ноги, на гнійну рідину, що сочила з ран, Голопузов покликав одного з робітників і невдоволено буркнув йому:

– Толкні ентаво на тормаз в первой папавшійся таварний састав... Пусть едіт ік чортовой матері, лишь би ня зде ся падох. Так і норовіт, подлец, народ – у тібє на станці-падохнуть. А патом імей неприятнасті!...

І вийшов Голопузов геть.

Микола ж Стеценко постогнуючи з нестерпного болю сів собі самітній, забутий усіма.

БРИЗНУЛО сонце полуменем. Запалав правдиво ширим золотом обрій. Кинуло воно гострі стріли-промені д-горі й – виплило рожеве і красне, розсипаючи довкола по золоту, мов багач, коштовні прекоштовні перли.

Повіяв зі сходу теплий вітерець. Ожило листечко й, зашепотіло воно вранішню молитву життедайному володареві – ясному сонечкові. Гойднулися жита колосисті, що вже й квітувати починали. Вклонилися своєму ясному володареві й виструнчилися, як вояки на параді, зустрічаючи свого пана й господаря. А з височини синьо-блакиної, пісню, мов срібним дзвоником, розсипає вже жайворонок. Та пісня що раз ширшає, дужчає, розростає, мов би морськими хвилями бе об потяга. А він – стрілою мчить все далі й далі.

Стукочучи колесами вози, одноманітно видзвонювали: та-та-та, та-та-та, та-та-та!... І це "татата" так відчуває Микола в заціпенілому плечі й кульші, що аж нестерпно йому чимраз стає.

Кинутого на гальмівку вантажного потягу, Миколу ніхто вже більше не питає ні куди він їде, а ні чого він туди їде й, чи має він квитка, чи ні. Провідники потягу й мастій, проходячи на зупинках повз воза, де сів Микола на гальмівці, лише косо й запитливо поглядали:

"Чи не подох ще? Щоб швидче викинути десь під укіс та й кінці в воду".

Але українська, козацька живучість, віками боротьби розрошена в усіх нащадках Байди Вишневецького й Наливайка, не кидала й старого Стеценка. Він, хоч уже й похилого віку був, але ще хотів жити, особливо ж тепера. Хотів таки роздобути хліба й неодмінно привезти його своїм

унукам і невістці, щоб таки урятувати їх од голодової, такої страшної смерті й цим довести "батькові народів" проклятому Сталинові, свою живучість і свій спротив катові. І щоб хоча цим сказати, що не так то вже й легко знищити того, хто хоче жити; кого доля навчила гнутися, як лоза в негоду, але все таки уперто змагати в боротьбі.

Находив південь. Погожий день – хвилями умліваючого тепла залляв простори безмежі. Зогрівся й знедолений Микола Стеценко. І, хоча боліли йому побиті місця та репавини на ногах і руках, але напружившись, зі стогоном і ойканнем, звівся він, насамкрай, та й сів у вузькім проході гальмівки. В очах йому з недокрівля потемніло й він, ледь-ледь не скотився був на колію вже сам, без штовхана.

Коли в очах проясніло, Микола побачив води широкого Дніпра й золоті бані Києво-Печерської Лаври. Давним-давно, ще колись будши хлопчаком, разом із матусею своєю ходив він пішечки, на поклони до святих місць і Печерських богомільників. Широко перехрестившись, Микола, вже не маючи жодного страху, що його хтось, мо, побачить, та якось і важко, й мов би то з полегшою зітхнувши, мовив:

– Слава Тобі, Господи! Ще раз випало тебе Свята наша Святине побачити!...

Важко переповісти муки, з якими Микола мусив дбати до першої, найближчої комерційної хлібниці. Сонце вже геть спустилося з південної межі. Наближав уже кінець робітного дня. Але люду під хлібницею було ще стільки, що Миколу мимоволі був охопив страх, побачивши хвоста, довгої без кінця, черги.

– Що тут робити, головонько моя бідная? – подумав собі Микола. – Це і до завтра так не дочекаю своєї черги! Горенько ж ти мое!...

А тут ще й голод почав про себе нагадувати. У горлянці, мов би посухою йому сушило; нутро ніби йому вир-

вано: чув лиш якусь суцільну порожнечу. Плече й кульша ні-ли йому, а ноги відмовляли старого тримати. Тож сів собі Микола на приступці, біля входу до хлібниці й сумує.

—Хоч би,— думає він,—хоч кусника хліба роздобути.

Мов би вгадавши Миколину думку, якась співчутлива і милосердна господиня, несподівано, всунула Миколі в непростягнену руку чималого дорізка хліба. Миколу це — аж у вогонь кинуло. Сльози йому виступили на очах, а пересохлеє горло заткнув йому якийсь клубок і не давав дихнути. Глянувши вбік доброї людини, засльоженими очима, як мала дитина на караючу маму, що покаравши ще й гостинця дає, — Микола лише схлипнув і замість подяки, яку не зміг видобути з горлянки, подумки прошепотів:

—Жебрак!...От до чого я дожив...

Але це тривало недовго. Сила голоду перемогла болі образи й сорому. Суху горлянку, раптом, ізвохчив нестриманий струмінь слини, які смакові залози гнали, як гонить во дограй воду.

Навколо черга шуміла, вирувала: одни хотіли вдесяте взяти собі хліба, а дехто ще й разу не міг собі купити. Два миліціонери порядкували зброєю й кулаками. Та,нараз, чує Микола, майже, над самим вухом:

—Ти, дед, чаво сядіш?— це один миліціонер.

—Та я, синку...товаришу...хотів би хліба...кум...куме кумерчеського купи ти...Але ж така черга!

—То чіво уселсі? Думаеш сам хлеб к тібе прідьют?.. Хаді скарей! В десяток не хватаіт аднаво — самий раз!

Не чув Микола того галасу й бурі прокльонів, що посипали з черги на голову його добродія, що пропустив старого без жодної черги. Зате почув чимало епітетів-наличок вже вийшовши з хлібниці: їх йому — не шкодували.

—Сматгіте!...Как пегеодеваютьца спекулянти!...Дазе босий пгісол!...Віделі ви цто-лібо падобнає?!

—О, холега ім в пецонкі! За німі нікагда не мозес купіць сібе хлеба...Куда смотгіть наса власть?

—Какой чорт — спекулянт! Он толькі прікінулся божіей сіроткой. А там — нашім хлебом кабанов десяток аткармлівайот, для наживи!

—Чтоб уже черві іх паелі, с іх кабанамі!... Нікак не нажрутца!...

Але Микола, виніши на руках із хлібніці ще тепленьку "цеглинку" формового хліба, не наслухав до "сердечних" побажаннів своїх "приятелів". Його нараз охопив шал безмежної радости.

—Боже милосердний! ... Та ж це — справжній наський хлібець! ... Ще й тепленький!— бурмотів Микола, погладжуючи хлібину, як малу дитину по голові.

Приємний пах свіжовипеченого хліба, невимовно лоскотав ніздрі старому Стеценкові, а слина — водограєм заливала йому горлянку. Він переломив хлібину пополам, аж пара вдарила йому в ніздрі. І цей пянкий пахош, нагадав Миколі його дитячі роки; білу величезну паску з корицею й шафраном; гори покладків та мальовничих писанок, а крім цього — ковбаси, масло, смажене сало. Руки саморухово в одну мить піднесли хліб до рота,— Микола вже сливе й не володів їми,—й надщерблені зуби з ляскотом, раз-по-раз,—почали впинатися в м'яку, солодкаву хлібінку.

Не минуло й чверть години часу, як та хлібина Миколи в руках — розтала, мов би її ніколи й не було. Схаме нувся він та й — похолов: "Щож із цього всього буде?... А що, як більше вже не дадуть?"— думав він собі з переляку. Але хіть їсти, викликана збудженням шлункових залоз, штовхнула його на приниження. Зігнувшись, Микола, знитившись, прибравши жалісного вигляду, підійшов він і знову до того ж миліціонера.

—Тов...товаришу!... Дозвольте, як ласка ваша, й ще

разок узяти хліба!... Він такий м'який, що я не зогледівся, як і ззів увесь. А ще й діткам хворим треба б щось...

—Ладна, ладна, старік!...Іді, пакувай, так і бить!...— мовив миліціонер посміхаючи.

Підбадьорений легкою вдачею, забув Микола за всяку обережність. Забув він і про те, що треба ж щось і унукам своїм залишити. Він, роздобувши другу хлібину, із таким поспіхом почав з'їдати її, мов би маючи страх, що хлібину йому хтось одніме. Аж миліціонера це зацікавило.

—Ну как, дед? Харош к'євській—то хлебушко?— питає миліціонер поплескуючи Миколу по плечу.

—Ой, смачний, синашу!— відповів Микола, струшуючи з торбинки крихти собі в жменю, доївши й другу кілограмову хлібину.

—Ну штож, дед, бяр'і їшо одну буханку—то. Так таму і бить!— посміхаючи, захоплював уже миліціонер Миколу.

—Ой, синочку дорогий!...Дякую тобі... Я б і радніший ще взяти, але вже грошей не маю. Добре ще, хоча не всі оддав начальнику зупинки. А то зовсім би був без гроша—зостав би... Маю дещо продати...Але ж, хтозна, де можна продати...— гуторив довірливо Микола.

—Ладна, дед, бяр'і хлеб!...Я заплачу за тібя, еслі ти с-еш і ентот, што куп'іш січас!— розгравав миліціонер Миколу, глузуючи вочевидь зі старого й голодного Стеценка.

—Добре, синашу!...Я зараз!— захопився в'радуваний і захочений Микола, поспішаючи до хлібниці. А навздогін—лунав голосний регіт із на'товпу озвірілих спостерегачів, які виразно бачили неминучу загибель людини, лише скалили зуби, як той пес на висівки.

—Ха-ха-ха-ха-ха!...Пуст ест! ...Чорт їво бері!... А падохнет, аднім каблом *) будет меньше!— гриміли глядачі.

*) сабаха — так московсь'я наволоч називали селян.

За пару хвилин вийшов Микола з хлібниці. Умостившись на приступці, розламав собі хлібину й почав їсти. А черга іржала нелюдським реготом. Кпила зі старого Миколи Стеценка, як лише вмiла й хотiла:

—На скільки лет, дед, наедаїшся?

—Дед, а ти висповедалсі, алі нет?

—Куда думаїш пахан, в рай алі прямо Велзевулу в катьол са смалой папасть?

—Паскарей, дед, а то ня успееш четвѳортую то буханку купіть-то!

Микола не звертав уваги на їхні кпини. Дрижачими з поспіху руками запихав він кусень до рота. На лету хапав крихти й нашвидь кидав їх у рот. Уже ось-ось кінець і третій хлібині. Зостало двічі-тричі вкусити, підмести з торбинки крихти та й по всьому.

Та ось Микола, нараз, чомусь стенувся, вмить випростався, ойкнув і... Випустивши з рук недоїдений кусень хліба, вхопився за живота й...застогнавши, простігся, мов би його вхопила судорга,— покотився з приступки. Черга заїржала; дехто зойкнув і — все. А Микола, розпластавшись на землі, кілька разів ще тріпнувся, як підстрелений птах, та й завмер...

Падаючи на землю й, мов би, намагаючися забрати з собою й торбинку, Микола, скорченими судоргою пальцями зачепив торбинку й розсипав своє майно. І неначе зумисне, з еї випало крижмо й, як буцім невидними руками, покрило Миколі груди й ноги....

Ніхто до його не підійшов. Ніхто не опустив старечі повіки йому на закаменілі, раптом, його очі. З огидою та брідуючи сплунувши вбік Миколи, всі, як на команду, одвернулися й стояли далі, мов би нічого й не виникло.

Вийшовши з хлібниці, горбоносий жид — "завмаг", дуже бундючним голосом оголосив, що хліб уже ввесь випро-

даний. Він, покликавши миліонерів до хлібниці, клацнувши засувом дверним, сховалися в середині: там вони мали кінчати свій "робочий" день. А черга, з півтисячі люду, розтала, як віск на сонці й розплила, хто куди.

Буяла чарівна весна.

Чаділа випарамй землі й пахощами квітів. Дзвеніли, перелітаючи з квітки на квітку, золоті бджілки. Наповнивши теплом і радістю день, сонце осіло над обрієм. Виразно воно бачило трагедію українського селянина, одвічного хлібороба й хлібодая. Тож схиливши своє чоло засмучене і пірнуло в хмари, які нахабно обступили його з усіх боків.

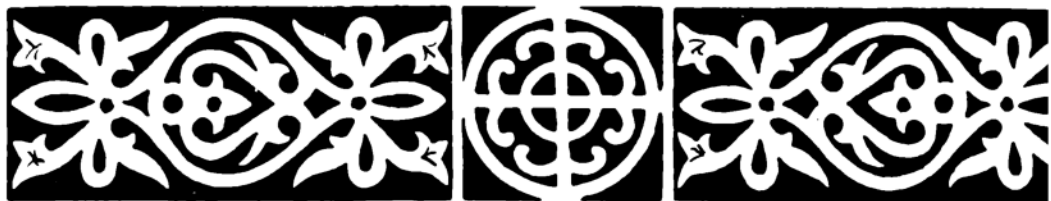
Зашуміли дерева раптом. Крутнуло курявою придорожною. Пороснуло в один бік, потім сипнуло – вдругий. А за хвилину, зненацька.– завило, заревло. І десь недалеко, на раз, лупнув такий грім, мов би світ розколовся. Небо застелене чорними укривалами хмар, розтяла осліплюча й усе освітлююча блискавка.

Упали перші краплі води-дощу: одна...дві...десяток і вже – сотні... тисячі застукотіли в шибки вікон та по бляшаних дахах міських будівель. І незабаро уже линув такий дощ, що як буцім з відра його хтось виливав.

Лежав Микола простягнений і вкритий не китайкою козацю, а шматком білого полотна. Густий, сивий козацький чуб, розкуйовдженою мичкою, звисав йому, скроплюваний рясним дощем і піском припорошуваний.

А на полі жита половіли, квітували. Наливала їх матір-земля силою й життем. Але Миколі Стеценкові вже не споживати багатого врожаю. А що ж із його рідними буде? Чи виживуть? Чи жатимуть новий, багатий урожай? А чи й їм – дорога за дідом?...

ДОПОМОЖИ

1.

ГЕ ж. Ось уже й я опух...— у голос мовив і гірко посміхнув Давиденко Максим. Хоча той посміх швидче був подібний на плач дитини.

Минуло лише тиждень тому, як він із болем у серці, поховав у садку, під старою яблунею, двоє своїх діток. Як серце своє поклав у ту сиру землю. Такий твердий на вдачу, а й то — не витерпів сердешний: упала гірка батькова сльоза, та й не одна, на свіжий насип могилки.

— Не лежати ж їм було без похорону; не гнити ж на цім світі, поверх святої матери-землі.

А це позавчора, раз-попри-раз спочиваючи, таки лед-

ве викопав, за два дні ямку, вже на сердешну стару.

– Поховав і її, рядочком із дітками. Нехай, може ж,десь і на небо разом потраплять; охітніше буде їм разом там жити.

Важко зітхнув.

– ...Сердешна стара! Як же ж вона не хотіла помирати!... Безупинно стогнучи, все гукала: "Сину мій!... Петрику наш!... Любий мій синочку!... Дай хлібця! Дай кришечку хоч!... Може я й ще трошки поживу..."

Писав, якось, синок, що допоможе; виклопоче, мовляв, через район – позику зерном. І, марила, бідна матір, що – ось-ось привезе синок хліба. Та так і померла горепашна, не дїждавши того хліба чи зерна.

Знову замовк. Ще важче зітхнув і:

– Де то той Петрик? Щось і листа нема й чутки ніякої од його. Хоч би, милосердний Боже, хоч його наша доля та минула!... Вигине... Ой, вигине весь рід Давиденків і слїду не зостане... Ось гинемо, як ті мухи, і – ніякого тобі порятунку... Шож це таке? Шож робить із нами ніби наша влада?... Забрали ж хліб, останнє зерно з засіків по вимітали... Гинути голодовою смертю змусили.

.....

– Боже, як важко!... Темніє в очу... Під ложечкою ніби гадюка іссе, кров смокче.... О, Параско, Параско! Випередила ти мене! Вирядила діток у дорогу та сама за їми навздогінці пішла.

Чуманіючи трохи помовчав, а потім і знову:

– Гай... гай! А мене залишили на покуту... За всіх, батьку, відповідай. Еге ж, відповідай, Давиденку! Мусиш! Куркуль! Петлюрівський недобиток!... Ще як то хоч на Сибіряку не загнали...

Мить помовчав, а далі знову:

– Але, кому ж то я й чим саме звинив?... Кому я ме-

жу й яку саме переорав? Що я лихого заподіяв людям?... Чи Богові?... За що я мушу так покутувати й, за які саме гріхи?... Та й чиї ж гріхи?... За чиї гріхи й за яку таку от провину мушу, ось так колодою гнисти, лежачи в хаті, забутий усіма?...

— За що згинула родина?... За що так гине нарід?... За що, Боже, така непомірно важка кара Твоя нам?

Знову на мить запанувала тиша. Важкий стогін-зітханне вивершили сповідь.

— Але ж важка, Боже, важка й невимовно таки нестерпна Твоя кара Божечку! Адже тварина в господарстві, бувало колись, згине, і то: попойойкає, попойойкає потерпіла родина... А то ж, Боже, Боже!... Мремо — гірше, як ті мухи й нема кому пожаліти; нема кому нас захистити... ані якогось порятунку подати....

... Ні, це не од Бога вже кара... Це — сатанинський... це пекельний регіт уже над людиною, а наші... а наші болі й загибіль...

— О, знову!... Знову темніє в очу!... Знову й іше дужче іссе під ложечкою... Гадюкою, щось там клубочиться, у грудях... Хоч би вже швидче гігнути!... Хоч би, Боже, швидче Ти мене грішного прибрав до Себе, до Своїх всеблагих рук!... Якщо я заслуговую бути в Твоїх, Боже, руках, а не качатися колодою непотрібною, лежачи тут. Адже ж і так зазнав достатньо кари... Невже ж, Боже, не простиш мені мої вільні чи невольні гріхи чи провини?...

І марить от так Давиденко, розмовляючи сам із собою. Загріб стару сяк-так та й сам — зліг. Попухли йому і ноги й руки, наляв їх якийсь сік і важко тепера пересувати ногами, бо вони, як ті дубові оклецьки. Обличчя стало йому округле, мов би бджоли його покусали, коли видирав мед із дуплянки. На руках же, біля п'ястуків, повиникали репавини: з їх сочіла жовта, слизька й дуже смо-

рідна речовина-рідина. На рани йому сідали мухи, немилосердно жалили своїми сотавцями, мов би тобі крапивою пекли й так щимлючі рани.

Спершу Давиденко обганяв мухи, але не сила часто, а ні підіймати руки, а ні гонити ті осоружні мухи. І щоразу то довші й довші робив він мимовільні перерви, обганяючи мушачу навалу. Лежав витріщивши очі, чуманів глядячи в стелю й, ні-би шукаючи точку опору в стелі, блукаючи очима по стародавньому сволокові.

В такі от безмовні хвилини, мимоволі спадали йому на думку картини з минулого. Ось він бачить себе малим жевжиком: він, як буревій мчить на вороному батьківському коні. Шалений вітер бурею дзвенить йому повз вуха. А шляхові дерева, як блискавки мигають йому в очах. Агей! Аж дух йому захоплює швидкота!... Але що йому молодому до всього звинному! А кінь же...кінь, який!... І мчить він, вихор буремний.

Мчав собі й час, як Максимко на коневі. Ось він уже й парубкує. Чорний чуб йому, як крило воронове звисає. Сива шапка смушева – "набакир", юхтові чоботи – підковами дзвенять; жупан синесуконний, як на самому полковникові; очі йому – мов терен колючий, ще й вус чорний, як молода озимина, щотиною взявся. Любо-глянути на парубка. Тож і бавлять дівчата очі свої дівочі; шаріють, глянувши на його красеня. Козарлюга, – хоч куди!

Минула молодість, як буряними вітрами промчала, а чи весняними водами сплила, але куди і, де вона тепера – хто ж про це може сказати?

Відбув Максим і військову службу. У бою побував, і пройшовши крізь вогонь і дими, але живий і не ушкоджений zostав, дяка Богові. Ні би сам янгол небесний охороняв його всюди, щоб живий вернув до рідної господи, щоб одружився на радість батькам стареньким.

Ой і загосподарював же він був! Як той грім голо- сний гримів, так був ухопив він порядкувати господарст- вом, ба! – навіть селом. Чести був заслужив перед грома- дою, гострим розумом і дотепним словом та розумною лю дям порадою. Але... недовго те було; не довго правував се лом. Надійшла червона московська навала; пробував захи щати село, але, де ти встоїш проти такої навали!

Коли урвався "бас" Давиденковому керівництву сво- їм селом, забрали йому батьківську земельку, а його, за спротив московській наволочі мало-мало не розстріляли, – село громадно стало на захист йому. Але, зоставивши йо го в спокої, червоні прибуду все село перетрусили, дого ри ногами все поставили. І, пішло від тоді, все шкеребер- тьма. Тануло все, як той віск на сонці літньої пори.

Як опісля шкодували люде, що не стали були – одно- стайною лавою; як скаргували потихці один-одному, що не пішли всі до змагу, не підтримали Петлюру. Чухали непо- кірні чуби, що не спинили от ту кроваво-московську хвилю заливалу всю Україну. Це ж бо вона згодом стільки прол ляла крові українського селянина...І, за що? За те хіба, що спокон віку той селянин годував своїм потом і кровю нена жерну Московію, аж доки не почервоніла вона й сама з тої страдницької крові українського народу.

Чухали потилиці селяни, спльовували гіркоту досади зі слиною разом, як вивар тютюнового листа з самосаду.. Але ж, чухати там, де не свербіло – не допомагало справі. Ярмо бо московське, ще новісіньке, лише побарвлене чер- воною барвою, віки проливаної селянської крові, ще дужче відало в ті ж таки селянські карки. Історія мстила за про- гавлений гарячий визвольний час, коли більшість – чухали собі потилиці: "Та...хто ж його зна! ...Якби то знатте!"...

Давненько поховав Максим своїх батьків старень- ких. Уже й діточок був своїх виростив. Радіти б...Ой, як

радіти б треба було! Але ж не до радості стало... До осоружного колгоспу погнали, як череду худоби рогатої. Зраня й допізна працювали з сином, не одставала й Параска з меншими дітьми. Але ж марно йшла та праця. Запрацьованого вистачало – ледь-ледь до Різдва Христового. А далі – голодували, аж до самого переднівку. Макуху з половиною чи деревною корою, часто використовували, пополам із картоплю мішаючи, як свині мусили їсти. І так тягли, лихо з бідою далі.

–О, будьте ви прокляті!...Які ж бо ви великі й череваті! Як ви нестерпно боляче жалите!...– застогнав, нараз, Максим знову.

Стогнуци й ледве володаючи руками, помахував він їми, одганяючи хмару набридливої мушви. А вони знову та й знову сідали йому на засмагли губи, лізли в очі, ніс, колюче жалили в репавини рук і ніг. Навіть за пазуху вже сливе чорної, давно не пратої з браку милива сорочки йому нахабно залазили, нишпорячи й там якоїсь поживи, якої ніде не було.

Стомлений безугавною боротьбою, Давиденко й знову впадав у забутте; знову втрачав чутте до мушачої навали й починав напівпритомно марити про минуле. Літав у думках в свої молоді роки.

Ніяк йому не сходило з думки його власний чорний, тепера вже посивілий чуб, смушева шапка, сині штани козацького шитва і добрі юхтові чоботи та вишита сорочка з гарусовим поясом на попереку. Як картина найкращого маляра, стояв він сам собі перед очима, аж любо глянути самому собі було.

Але, що це?...Поруч його стоїть – ні би й він, таки Максим, але й не він...І чуб у цього, другого, так саме кучерявий та й очі йому чорні, як терен колючий, зовсім, як Максимові. Навіть молодий вус так саме чорніє та пнеся –

молодою озиминою, як колись і Максимові пнявся. Але цей, другий – у постоях, а подерті штани – світять йому латками. Сорочка полотняна, давно не бачила милива й тому – чорна. А ні вишивок на їй, а ні якогось гарусового пояса.. Шо за диво?!

На правім плечі, цьому другому, наохляп начеплений полотняний, побарвлений у вільховій корі, звичайний собі лейбик, а не суконний жупан, як на Максимові. Чорнії йому кучері, не сива шапка вивершує, а картуз міського фасону стирчить, як лопух на горщиківі, почепленому на кілок сушити...Кумедія–та й годі!

Глядить Максим, на цього другого, свого двійника, і дивом-дивує. Лицем і станом – мов би він сам, але ж – що, що в йому чуже; щось таке до болю невідоме, що так завдає багато болю Максимові.

–Боже, Боже!...– стогне він у маренні своєму важкому. – Хто ж він, цей другий, що завдає стільки муки. Як же важко його впізнати!?

І топить Максим зір свій у чорні очі двійника свого. Так пильно, так пильно глядить, аж ув очах починає вже різати нестерпний йому біль. І, раптом... упізнав таки свого двійника: –Таж це його рідний син, Петро!...Боже ж мій, Ти Боже!...Це ж він, батько, виряджає свого сина до війська!. Це ж вони вдвох стоять між ряслим, ревма-ревучим натов – пом сусідів і односельців, які виряджають і своїх. Тут ось і Параска з меншими, заплакана стоїть, рюмсають на, сливе, весь вигін. І це ж йому, Максимові, долітають до вух, слова голови сільради Рязанцева, отого осоружного десятитисячника, який приїхавши десь, чи не з Рязані чи може з Калуги, перетворив квітуче колись село, на зруйноване, поплюндроване й загиджене вірляче гніздо без даху, з назвою – колгосп.

Гавкотом гукав Рязанцев раз-по-роз:

—Ви ідьоте на службу в красную армею, армею рабочіх і крастьян!... Зашітніцу мірнаво труда — фабрік для рабочіх і зямлі для крастьян...І ми атправляем вас на зашіту граніц нашево саціалістическаво атчества, можім с честю заверіть вас, што ваші радніе в любое врїмя палучут любую помашь. Даже, еслі ви упадьоте смертю храбріх..."

Йойкнули довкола жіночі голоси. Грім плачу сколихнув майдана. Метнула й Параска з плачем до свого Петра. Обіймає його, горне до себе, мов би хоче заховати — собі за пазуху. Бризнули сльози й Петрові: Бог зна — чи побачаться!...Заскимліло й йому, батькові, серце. Упав ізнову йому зір на синове лахмітте й драні постолі. Зникла вмить йому мана з очей і бачить Максим свої босі ноги і латані полотняні штани, оббризкані гноем і брудом. І мовби спросоня гукнув, нараз, Максим:

—Агов!...Сину мій!...Та чи ж такими ми йшли до, хоча й, чужого війська?! Та й до чого ж то ми догосподарилися тепера!

Стогоном-зойком пролунали Максимові слова посеред мертвої тиші хати й поховалися десь по закутках,щоби ніхто їх більше не чув. Хоча й чути їх — не було кому. Він лежав один-одинцем на давно не перебиваній постелі, марив минулим і снів на яву.

По хаті ходила одна єдина, випадково вціліла,курка. Вона, не маючи страху, вилетіла на піл; безборонно походила побіля господаря, який не бачучи її, лежав собі як померлець. Заглянула вона йому в обличче, буцім би хотячи його поспитати:"А ти, господарю, швидко встанеш? Адже ж я їсти хочу". Глипнув і господар,з натугою розплющивши очі запухлі, на курку, що заглядала йому в обличче й, зо страху аж здригнув:

—Агов! ... Чи не смерть моя при йшла в вигляді курки?

Господи!...Прости й помилуй!...Де ти, діяволе взялася мені на лихо?...

Махнув на курку рукою, маючи страху ловити її. Курка повагом собі злетіла на стола. І треба ж було їй сісти, але так невдало – на останню мисчину, давно вже неми ту, бо не було після чого мити, що та мисчина, хитнута вагою курки, беркецьнула на підлогу й розлетіла на дрібязок.

В розчинені хатні двері зайшов тихо цілком виснажений, облізлий Лисько, якого господар не зміг спіймати, коли ще був жвавіший, а тепера й ловити не змігби й зовсім. Не маючи що робити, Лисько підійшов до полу, де розкошував господар, зіп'явся на задні лапи й почав лизати з порепаних господаревих ніг сочючу рідину сморідну. Збуджений смак і пахощі живого м'яса, спонукав Лиська гризнути Максима за ногу. Але Максим, із пересиленою напругою, тріпнув ногою й ударив охлялого Лиська по вухові. Заскимливши з незадоволення більше, як з того болю, Лисько вийшов, як тінь до сіней і знову ліг під бовдуrom.

2.

В А ЯКИЙСЬ там відтинок часу невеличкий і мало завважуваний Максимом, йому знову почало смоктати під ложечкою, але ще з більшою силою, як передніше. Пересохлі йому губи так були потріскали з частого, безнаслідкового облизування, що почала сочити з їх кров. Дихати вже було сливе нічим. Подобало, байдужість, що насіла на його, поступово, але настирливо, веде до останнього, але невідкличного кінця—смерти. Але з Давиденком виникло щось неймовірне. Недавно байдужість до життя, раптом, йому, як рукою хто зняв.

З незвичайною заповзятістю й малоюмовірною силою, звівся Максим на нетривкі ноги. З напруги та недокрівля, в голові йому й ув очах аж потьмарило. Ледь-ледь та не

впав він перед полом. Але вхопившись, кволими й потріска ними руками за полову дошку, — затримався. Іти, одначе, далі — не вистачало сили. Довго, отже, мусив седіти, аж доки таки наважився ступити першого крока. Але й цей от крок видався йому такий важкий, такий трудний: все тіло йому нестерпно боліло, воно було мов би налляте важкою циною. Ще нестерпніше боліли, аж но щиміли, репавини на ногах, — їх пекло якимсь пекельним вогнем.

Але ж хіть жити, що, нараз, запанувала в його істоті, гнала Давиденка з хати, надвір, де городина, нидіє за-бурянена, чекала на господинині руки, щоб її пополото, щоб урятовано з рослинної галапасні. Важко було ступати по-пухлими ногами. Як запорошений ув очі пісок, так ріже й болить у репавинах на шкірі ніг і рук. Але якась досі не-відома внутрішня сила, спонукана незнаними законами самозбереження людини перед неминучою загибیلлю, настирливо гнала Давиденка з хати.

Чіпляючись за припічок, піч і стіну, чалапаючи слимаковою швидкістю, Максим таки доплентався в сіни. Ухопив, у кутку сіней, ціпка й, опираючися на його та волоча чи ноги, що щиміли з болю, він уперто простував до виходу. Ув очах йому темніло, як у калюжі зі скаламученою, дитячими ногами, водою. Чорна каламуть розтікала йому в мозкові, неначе грязюка, що позалазила в подертого старого чобота.

Переступаючи важкими ногами через порога сінешніх дверей, Давиденко й знову — ледь-ледь не впав, так йому запаморочніла голова. Але видибавши, насамкрай, вже на свіже повітре, мусив таки схилитися на стіну, щоб затриматися й не впасти. Свіже повітре та знесиленість як і цілковита охлялість, заподіяна голодом, притьмом валяли його з ніг.

Надворі гріло яскраве весняне сонечко.

Невиколошений ще ячмінь, не встиг ще замкнути роти солов'ям і вони. горланячи голосну пісню за піснею, наважно тьохкали, один – у Дзібаленковому саду, а другий – десь у поблизькому гаю – на роздоллі. Горобці, мов юрба жидків посеред торговиці, джерготали на куші агрусу. А над ставом, на високих вербах, голосно каркали, вовтузячися біля своїх гнізд, граки й ворони. Край села ж у Йовтуховій леваді, ковала зозуля, віщуючи, назагад людям: чи довге, чи коротке життє їм випаде.

– Чи довго ж то я житиму? – мовчазним подумом запитав Давиденко зозулю, коли та горланила на весь голос. Але ж відповіді він так і не одержав. Зозуля бо, знявшись на крила, полетіла в недалекий гай, за село, де й знову ворожила, хоч уже не людям. Але Максим її вже так і не чув більше – далеко бо було. Лише зелений килим бурянів, щоразу мінився Максимові в очах: то жовтіючи, то чорніючи, а то червоніючи, мов би загораючися спалахами якоїсь страшної горитви.

З перевтоми, довше триматися на ногах, Максим уже не міг. Він сів, як є на моріг нескошеної доріжки під сінешніми дверима й почав шукати між споришем солодкуваті голівки білої конюшини, званої смоктушками. Йому так кортіло їсти, що він ладен був оддати навіть уже життє лише за те, щоб хоч раз попоїсти чогось досмаку й насити, щоб хоча раз почути насолоду того травлення шлункового, яке дає лише ситний обід.

Ззівши кількоро смоктушок, Давиденко ще дужче потривожив собі жадобу, яку не могли вже заспокоїти неїстівні смоктушки. Тоді він спробував подорожнику, але бурянуватий смак його листя несмакував йому. Гіркуватий же смак кінського щавлю, знайденого тут таки між споришем як обценьками сціпив щелепину Максимові, ще дужче збудивши муки голоду.

Посуваючися, як безногий каліка, Максим із неймовірними труднощами таки доволікся до грядки, на якій, як він був згадав, Параска його сіяла редиску-місячку. Грядка була сильно забурянена. Місячна редиска давним-давно пішла в високий стовбур. Отож, поклочкуватіле корінне не мало жодного смаку.

Із болем у шлункові, заподіяним муками голоду, Давиденко ковтав слину, викликану червоно-шарлаховим виглядом корінняка редиски, яку він дуже любляв колись зі свіжим маслом та мнякою паляницею їсти.

—О, колись!...— ізгадав він нараз минуле.—Боже наш, Боже! ...Як далеко ті дні втекли!... А було ж — чого хочеш. І хоча не наша влада була, а жили...Набридло тобі сало чи масло — піди до комори, витягни з бочечки оселедця... керченського. А оселедець же!...— аж облизнувся Максим мимо вільно.—З перерізаною шийкою та, так і стікає тобі з його товщ, устигай облизувати!

Давиденко трохи помовчав, почуманів та й знову:

Гай-гай! Добрий край та лиха година!— сумно похитавши головою, сплюнув Давиденко.—Попали ми в комунський рай, а тепера, як собака пропадай! От так обіхали нас наші "старші братки" — москалики! Немарно давніше старі люде казали: "Москалики — соколики, поїли ви наші вівці й волики, а вернетесь з війни здорові, то, напевне, поїсте нам і—останні корови". І хто ж то знав, що таке прокляття випаде на нашу долю, що матимемо от таке "раюванне"?

Метикував запізнено про гірку долю Максим, сидячи на доріжці при грядці, а біль голоду в животі зростав, дужчав, мов би жива істота, нагадував про себе.

—Ех, не послухав наш народ Симона Васильовича! Не встали всі, як один...Свое було б усе! Нікому б не дали нічого...Була б своя держава — був би й свій лад, а в своїй хаті й своя правда і сила, і воля...

— Агов, Максиме!.. Що це ти тут бурянам ворожиш, а чи комах на їх ловиш?— гукнув за спиною Максимові виконавець сільради Карпо Балабуха, йдучи од Максимової хати.— Я вже обійшов усе подвірре й хату оглянув, а — хоча б тобі хоч одна жива душа!... Де ж це твої?

— Еге, Карпе!— гірко посміхнув, а слушніше — скривився на посміх, Максим. — Ізгадуй, як колись звали і кликали...Хіба ти не чув?...Богові душу вже всі оддали...

— Та, що ти кажеш?!— здивовано питав Карпо таки й справді не чувши про це, бо в такий страшний час, коли й слух уже цілком притупився з горя, важко було дочути чіюсь біду, навіть рідного, не то що близького чи далекого знайомого.

— Тиждень тому дітки переставилися, а позавчора й стара туди почимчикувала... Закопав...— і схлипнув. — Лець — лець вистачило сили. Думав, що й сам там з ніг упаду й пропаду. От так-то, брате!

— Оце то так!...Гм... Боже, Боже, що дієся на світі білому!... Та й ти, братухо, щось, як бачу, на тонку прядеш? — питав Карпо, оглядаючи Максима, мов би вперше бачучи.

— Оце, брате, як бачиш...Дожив козак...колишній господар!... Хоч би вже та швидче гігнути, щоб не мучитися, як оце випало на старість.

— Бог із тобою, Максиме! Який ти там старий? Та й гріх же напрошувати собі смерти,— мовив Карпо.

— Що ж зостає робити, Карпе? Кажу ж бо — дожив до краю... Далі — вже нікуди!

— Ой, доживаємо бо всі. Цьогонда назвозили до братської могили трупів із девятдесят. Учора ж — перевалило й за сотню. Позавчора, щось із сімдесят... і так от щодня. Як ті мухи в окропі — дзиз! — і нема. Смороду по тих хатах — навернутися важко; а люде ж мусять працювати, зносити та звозити. Є и такі, що вже порозлазилися... Хіба ж устигнеш

усіх позвозити? Багато є родин, що геть тобі всі повимирали, не зостало й на насінне, як то кажуть. От таке то, братухо, нещасте. Коти з собаками, що вцілили, зостали не зідені й ті – дохнуть... Словом, довели до "райського" гниття, а не життя.

–Щоб їх уже вивело в погибіль!– сумно мовив Давиденко й хотів ще щось сказати, але Карпо перебив йому.

–Еге. Зайшов я до тебе, Максиме, тай за балакав'шися й забув чого: листа тобі ось приніс. Напевне од сина, зворотної адреси чомусь нема.

–Листа, кажеш? – аж ізрадив Максим, а очі йому засяяли блиском надії.

–Еге ж. Ось він... На, братухо!..

І Карпо подав Максимові винятого зза пазухи, дуже помнятого листа: листівець у деяких місцях був навіть подертий. Максим седів на траві й тупим зором оглядав того листа з усіх боків, мов би то якусь надто цікаву цяцьку. А рясні сльози застеляли йому зір і великими, як горох виписний, краплинами, спадали на подорожник і спориш неकोшеної доріжки.

–Двоїть мені в очу, Карпе... Невчитаю я, братухо, – мовив Максим, розгорнувши вже, передніше кимось розліпленого, листівця. –Може ти, Карпе, прочитаеш?– питав Максим подаючи Карпові листа.

Карпо й собі вмовстився на доріжковій травиці тай із цікавості, як там житить Максимів синок у війську, почав повагом його читати.

"Лист од Петра Максимовича Давиденка, – читав Карпо, – батькові Миксимові Трохимовичеві й матері – Парасці Никодимовні. Дорогі тату й мамо й ви, сестриці мої! У перших рядках мого листа повідомляю вам, що я живий і здоровий, того й вам бажаю од щирого серця. Жиздь тут в нас – не погана. Годують нас наші начальники, дуже добре:

ранком дають нам чай або ж каву з білим хлібом і з коро-
в'ячим маслом. На обід дають борщ такий, що й не продму-
на йому товщу. А якщо хочу взяти капусти в ложку, то за-
мість капусти, тягнеш кусень м'яса...

Карпо нараз замовк, ковтаючи набіглу слину, од спо-
мину про м'ясо. Кашлянувши, щоб не видати себе перед за-
мовклим Максимом, читав листа далі:

"—На вечеру нам, сливе завжди, дають рижову кашу,
один раз із маслом, а другий із салом; а щовихідного дня,
тобто в неділю, ще й какао або з шоколадом молоко...

—Е-ех!...— не стримався Максим "ехнути", і замовк.

...Ще сповіщаю вам, дорогі мої рідні, що я вже ось-
півроку часу, про що я вам уже писав передніше, вчуся на
командира в антілерійській вчальні. А вчитися треба три
роки. Закінчивши вченне одержу звання лійтінанта антілері-
ста. Тоді обов'язково й до вас ув Україну при їду...

—Чи не пізно буде, сину!...— з болем у серці, гірко мо-
ви в Максим. —Видавлять нас у тута всіх, голодом виморя-
ть, як щурів... Побачиш, сину, руїну, а не Україну! ...Бать-
ка ж і матір із сестрами — й могил наших не знайдеш.

Запанувала тривала мовчанка. Поринули кожен з їх
у свої думки. Карпо думав про те, яка то правда в світі, —
батьки тута помирають з голоду, а їхніх дітей натоптують—
білими булками з м'ясом і маслом... Ще й шоколад дають,
як малим дітям. Он воно як! А Максим, забувши про нестер-
пні свої болі в животі з голоду, згадав, як то він давніше
їв у царському війську кислі московські "щі" та ще й із
черствим хлібом, який мало не весь був покритий цвіллю;
а на вечір і так саме на ранок — кип'яч із сіллю, бо ж цукру
бувало мало та й знову той самий — черствий хліб.

—От так то нас годували!— голосно порушив Максим,
запанувалу нараз, тишу, не пояснивши своєї попередньої й—
Карпові незнаной, думки, але й пояснювати її не було жод-

ної потреби, бо й Карпо знав добре про це та угадав на лету Максимову думку.

...Ще повідомляю вам, — читав Карпо далі, — дорогенькі мої, тату й мамо, що листа вашого я одержав. Наскипався я собі біди з тим вашим листом. Ви пишете про голод ув Україні, що люде вмирають, бо нічого їсти. А мені це незрозуміло. Таж у нас, цебто в Танбові, — всього чого хочеш і скільки хочеш! І, як на мене, то ви, тату, чи не вертаєте знову до старого й починаєте агітувати проти влади а до того ще й влади нашої радянської. Де ж бо те бачено, щоб наш рідний батько, товариш Сталин, який день і ніч, невсипно піклується за ввесь наш радянський народ та допустив би до того, що, як ви пишете, позабирано вам, навіть, засівне зерно?! Та ж це й малій дитині сказати, так не повірять, бо всякому бо відомо, що без засівного зерна — не можна чекати й урожаю.

Мав я, тату, за вашого листа, од політрука таку головомийку, що не рад був, що й показав йому листа. Він каже: "Твій батько — буржуйський прихвостень і пелюрівський недобиток"... І воно й справді, тату, мені, майбутньому командирові славної червоної армії, соромно й боляче таки за вас, що ви й досі не забули минулого. Час уже зрозуміти й вам, що минулому вороття вже — нема. І ми, незважаючи ні на які труднощі, мусимо йти до комунізму в усьому світі. Бо тільки при комунізмі ми зможемо захити, як людам належить, як про це кажуть нам великі навчачі Карло Маркс та Ленин — вожді всіх народів світу, а з їми й великий наш батько народів товариш Сталин. Так нам сказав комисар товриш Губельман Арон і, це — істинна правда! Отже, тату, треба й вам поступово перероджуватися, а не — вставляти палицю між спиці колеса комунізму"...

—Уже перероджуюсь, сину!...Чуеш!? Уже перероджуюся!... Матір твоя вже переродилася з сестричками, а я вже

став немовлям, під колесами вашого проклятого комунізму! – заволав несамовито Максим, хлюпнувши гнівом і болем з душі та наболілого тіла.

–Боже, Боже! До чого дожили ми: яйце – курку вже навчає, як курка має на світі жити!...Син, наївшися булок із маслом та шоколадом, проповідує батькові, опухлому з голоду – комунізм!... Не знаючи, що матір і сестри – вже справді переродились... Вже лежать у могилах, знищені вашим проклятим комунізмом... Такого блюзнірство – ще й світ білий не знав і не чув! – стогнав Максим.

–О, будьте ви прокляті всі ті, хто промовляє його обдуреними головою й вустами та засліпленими очима!...

Біль кривди й образи давили гіркими слізьми Максимову душу й він, не соромлячися Карпової присутності, невтішно плакав, як мале дитя.

Затамувавши болі, болі гіркої синовії кривди, розуміючи, що синовими вустами промовляє одвічний ворог, Максим лише важко зітхнувши додав:

–От, як плюндрують наших дітей, Карпе!... От так-о винищують нас наші одвічнікати! Ех-хе-хе-хе-хе!...

–Еге!– мовив Карпо, якому пік у душі неменший, якщо не більший за Максимів, біль. – Оце то хресник, так хресник у мене!– гірко посміхнув Карпо. Поглядаючи ж із острахом побогах, додав: –Але, не хвилюйся, голубе... Та й – язика хоч трохи стримуй. Тепера, знаєш,– до лиха дуже не далеко. Нехай їм чорт пухлий, якими вони нас поробили!...

–Е-е-е-е-е!... Вже все одно.Узяв чорт гриву, то хай бере вже й хвоста!... Читай далі. Карпе!– просив Давиденко по дитячому схлипуючи час-до-часу.

"...Хоч й я чимало мав неприємности через вашого листа, тату, – читав далі Карпо Петрового листа,– але ж начальник нашої вчальні товариш Гавриленко, пообіцяв мені

написати листа до вашого райземвідділу, впрост од себе, щоб дали зерно вам на засів, хоч би в позику. Отже, одержавши мого листа – обов'язково зайдіть до райземвідділу, поспитайте їх про листа й зерно."

– О, бачте, де вони вместилися! Це подібне, як у тій пісні співають: "І твій батько і мій батько та обидва лайдаки посідали в гарбузинні й пють горілку, як бики", – жартуючи реготав молодий парубійко Михайло Гаценко – другий вико навець сільради двоюрідний – родич Максимові.

– А-а-а-а!... Напешся, хіба, крови власної, – мовив і похитав головою Карпо. – Чого це ти тут опинився? Чи не на підслухах? – додав Карпо, глядячи на Михайла.

– Тю! на вас, дядьку!... За кого ж ви мене вважаєте?. Якісь папери прийшли з району на дядька Максима. Тож голова сільради й послав мене, – кличе вас, дядьку Максиме, до сільради, – доповідав Михайло, обернувшись головою до Максима.

– Папери, кажеш?... Із району? – запитом мовив сполошено Максим.

– Може то про тамте зерно повідомляють? – додав запитом Карпо. – Ходімо, братухо!... Може ж таки Бог не без милости, а козак не без щастя!

– Але ж, як я дійду? – вагався Максим. А самого – душу поривало бігцем бігти, крильми летіти, лише ноги ж відмовляли нести його. – Бачиш же, яке ото – колодце, – казав Максим Карпові. – Ледве-ледве з хати видибав; упрос таки рачки ліз ...

– Та попід руки візьмемо вас, дядьку Максиме, й дове демо, як справжнього архимандрита, – жартував у такий невеселий час Максимів родак, невгаваючи, хоч і в самого, в родині не переливки були, але така вже молодеча натура й невгамованість. Був бо такої веселої вдачі, що й глибока ріка – лише по коліна йому води; що й крізь гіркії сльози – а

вмів реготати, щоб не показати ворогові, що він нещасний.

—А вас, дядьку Карпе, Рязанцев там шукає. І, як на пупа заслаб кричить,— казав Михайло Карпові. —Отже, ходімо швидче, щоб не нажити якої біди. Беріть дядька Максима попід одну руку, а я попід другу — та й ну — гайда!—гукнув, ухопивши під руку Максима.

—Ой!...Ой!.... Ой-йой-йой-ой!!... Легше,легше... ради самого Бога легше!...Ой, сили нема стати на ноги! — волав, сливе на ввесь город і вулицю, Максим. Але стогнучи, скаржуючи на ноги, він таки пішов до сільради, маючи надію на близький порятунок. Думав,що насамкрай, таки дадуть йому зерно й він знову стане на ноги, очуняє й житиме, хоча вже й без Параски...без дочечок.

3.

ПРИМІЩЕННЄ сільської ради, перетворене з давньої волосної управи, стояло на вигоні посе-ред села. Обдерті стіни, давно не мащені глиною, світячи ребрами, виразно свідкували, що господар села, не дуже то пильнує мати лад у громадській будівлі. Та й справді, що йому ті будівлі, ті стіни сільрадські? Більше б хліба "вимолотити" з селянських комор та засіків!...От що москалеві вартісніше й більше потрібне.

Крізь одчинені двері й вікна на вулицю, чутніли голосні, картаві покрики: "Шломать сопготівленийо!... Во цто бі то ні стало!...Шломать — газ і на всегда! До-охнууть?...І цтозе? Сматгеть на ніх?— цинічно запитами кидав крикливий промовець.—Пусть сібе дохнуть!...Ми із глублини Госсіі смо зем пгівезті сібе нагода штолькі, школькі нузно будіт, цто б убгать угозай...Но кулацкому отгодью, петлюговскому ох-востю ми устгоім канец!...'

Сільська рада вже добре проріджена голодовою пошестю, саме відбувала позачергове засідання. Явник районо-

вого парткомітету Крайзман, перевіривши наслідки недостатнього виконання весняної сівби, тепера накомстричував президію сільської ради на нові "подвиги". Голова комнезців, як їх насмішливо звали, Задрипа Іван, обливаючися вже десятим потом, седів тепера, як на вогні. Коли ж Крайзман кидав на його розгніваний погляд, Задрипу кидало в дрижаки й він ладен був провалитися десь крізь землю, щоб лиш не стирчити Крайзманові перед очима.

Секретар сільського партосередку Баронов, надісланий у село на посаду голови кооперації, також седів тут. Його червона, товста морда, покрита випарами поту, блищала масним одблиском, мов би вичищена мідна миска. Як із ковальського міха сопів він невдоволено: всипали бо й його цьогодня, як ніколи передніше.

—Хто бо, як не Баронов, мусив забезпечити не лише політично виховну роботу, серед населення села, але й виконання весняної сівби, організацію парувальної кампанії колгоспної худоби, продажу позики "пятирічка за — чотири роки" і т.д... Хто, як не він, Баронов, мусив подбати за те, щоб листи, подібні до листа, якогось петлюрівського недовбитка, націоналістично-буржуазного покидька Давиденка, не потрапляли б до червоної армії й не баламутили б там червоноармійців?...Хто, як не Баронов!?...— лунало раз-по-раз із вікна. —Так ні!...Він тільки й знав: пити самогонку та їсти смажену яєшню!... Через Баронова,— кричав, мало-мало не тріскаючи,—розлючений Крайзман,— влетіло всьому районному партійному керівництву!"

Крайзманові, добре вже спітнілому з іритування, вже встигло осточортіти самому його власне "накомстричуванне" сільської верхівки, бо знав, що на цих "олухах" царя не бесного, як він їх усіх називав, всеодно далеко не зайдеш.

—На етом заканціваю!— рішуче одрубав Крайзман і,

почав витирати лоба білою, як сніг хустинкою, напахненою далекопахнучими пахнілами. —Но-о-о! — протіг він голосно й значучо. —Думаю, що ви із етаво швево жделаїте... Да! должни жделать — шаатветштвующего виводов і пегестгоїт швоево габота в нузном напгавленіє. Інаце пгідьотца паш-тавіть вапгос о вас там, где шледовайот... Ну, а дальнейсе там узе будет відна. Я думаю вам узе панятно і без обяшне-нійов лішніх..."

Спітнілі, переполохані й украй знервовані зверхники села, з каменем на серці, встали зза столу. Ніби поганий і бридкий кіт нагидив їм кожному на душі, так почували вони себе після Крайзманової головомийки. Тому-то, кожен з їх був лютий на іншого, мовляв, це через там того заробив і він на "пришви". В серці мимоволі закипала злість; корті ло її негайно на когось вилляти. Але тута ще був і Крайзман і, це їх стримувало зразу ж перегризтися, як котові з собакою.

4.

ІЗ ШАЛЕНИМ і нестримним бодем, зі сто-гоном та ойканнем, посувався Максим, підтри-муваний попідруки Карпом і Михайлом. Не можучи нести його на руках, такий він був нестямно важкий і ослизлий, вони часто зупинялися йдучи вулицею, намагалися всетаки довести напівзнепритомнілого Максима до сільради. У душі їм кожному ворухалось каяття, що взяли тяг-ти цілковито безсилового Максима. Але ні один таки не висловили одверто своєї думки. Тим більше, що сільрада була недалеко вже. Тож і шкода було б і соромно кидати його безпомічного посеред дороги, майже біля сільради.

Із криком, що дер душу й серце, як шкреблом; з не-менши стогоном, що чутнів за кілька гін; з нестерпним бо-дем і цибеніючою, замість крови, сморідною рідиною,зі ще

більше поширених репавин на ногах; тупцюючи сливенамісці, крокував Максим, то волаючи "О, Боже!...О, Боже!...", то непритомніючи й обвисаючи на руках Карпові й Михайлові, як зівялий листок, обірваний з дерева буревієм.

Ця сумна процесія наближала вже до ганку сільради, як у ту мить із її дзерів, на чолі з Крайзманом, вийшла президія.. Зиркнувши на трьох, що йшли до ганку, Крайзмана, як вогнем хто припик.

—Єто цто есцо за комедія? — верескнув Крайзман, аж підскачивши на ганкові, мало не вдарившись головою в дашок ганку.

—А-а!...Єнто тот самий Давіденка, а катором ти, давеча, гаваріл,— доповідав Рязанцев Крайзманові, ставши в позу переможця, підпершиися руками в боки, мов би до танцю злагодився.

—Ах так!...— гукнув несамовито Крайзман і... враз, змінивши тона, заллявся демоничним голосом, як у самому пеклі: —Ха-ха-ха-ха-ха! ... — реготав Крайзман, мов би-сто чортів із пекла горлали це страхітливе й гидке, змішане зі злобою й радістю; насичене ненавистю й помстою оте "ха-ха-ха". Воно лунало, як грім по всьому вигону. Нестримно регочучи, Крайзман хапався за живота, присідав і корчачися зо сміху, мало не качався по ганковому помосту.

—Ха-ха-ха-ха!...Ха-ха-ха-ха!...Єго веліцтво ізво ліло к нам пгібить ліцной пегсоной!...Ха-ха-ха-ха!...Подгукі за хлебцом!...Когону, ко-го-ну дайте!...Ха-ха-ха-ха!..... Дайте ему когону!...Ха-ха-ха-ха!— сатанинським реготом іржав Крайзман, почувавши безмежну радість класової перемоги над цим знівеченим, але ще живим людським трупом.

Але як раптово заіржав був Крайзман, нелюдським реготом, так раптово він і урвав нараз його. Очі нялліті до краю кровю й злобою, вже кидали вогненні блиски грому.

—Помосць пгісол полуціть?!...Хлебца госудагственно-

ва захотел?!— сичав крізь затиснені зуби Крайзман. — А габотать лень? Залоби задумал сину пісать?!...Ах ти охворте пгоклятое, петлюговское!... Я тібе дам хлебца!— шипів і бризкаючи слиною, шкреготав зубами Крайзман далі.

Опритомнівши од крику, стояв Давиденко з витріщеними очима й силкувався зрозуміти, що, власне, виникло. І, з благомнем у голосі й слізьми на очах, мовив

—Я...я...товариші не скаргував. Я лише просив мого сина...Начальник позгодував виклопотати... Мені б, хоча — один-одним пудик зерна!... Зробіть ласку!...Та ж бачите сами...притьмом помираю...з голоду. Опух ось, як колода...

—Лодаг!...— гаркнув на весь вигін розлючений Крайзман і, підскачивши до Давиденка, так ударив його в лице, що той важким лантухом гепнув на землю. З рота йому потекла кров. Виконавці, Карпо й Михайло, винувато похиливши свої безрадіні голови, гляділи вбік, щоб не потрапити на Крайзмана очами.

Давиденко лежав непорушно.

—Я тібе, гад, дам хлебца!— кинув розюшений жид і пішов геть од гурту.

Члени президії сільради, які стояли досі мовчки, почали розходитися в різні боки села.

Баронов, проходячи повз Давиденка, щоб остаточно й твердо переконатися, нагнувся над їм і, виявляючи радість з перемоги, з задоволенням гукнув:

—Гатов!... С аднаво раза!...Палучіл свой хлебец!... Вот так ім і всім надоть давать хлебца!...Мерзавци!

—Закапать, как сабаку! — наказав Рязанцев, і пішов навздогінці Крайзманові й Баронові.

Над теплим ще трупом страдника, зостали лише засмучені приятелі. Вони почували себе винуватцями, що привели нещасного на видиму погибіль

Ясне сонце гріло, лащилося до чола покійника. Ніко-

му було його оплакувати. Та й чи оплакують таких за такого страшного часу; часу неблаганно важкого, коли а ні неоплакані, а ні необкаджені димом кадьльниці, сотні й тисячі пішли на той світ, на вічний спочинок.

Село завмирало.

Коли-не-коли пройде, просуне з одної вулиці в другу, як тінь, як маніяк, ще живий труп.

Не чутніло рипінне журавлів над криницями. Замовкло давнє скурготаннє ненагодованих свиней. Не лунав і собачий гавкіт, як то коли сь було. Лише півень коли-не-коли кукурікне десь, один на все село, що чудом уцілівши, цілком одичав, та й знову стає по селу тихо, як у могилі.

Мовчало село, мов би геть усе вимерло. Не чути було ні пісень дівочих, а ні голосних, бадьорих вигуків парубочих. Лише соловей доспівував свою весняну пісню. Та й то — йому вже було ніколи. Він частіше й частіше мусив летіти тепера по гробачки своїм маляткам, що щойно появилися на світ божий. Щасливий птах!...

Один лише соловей не зазнав "братнього" клопту... "великого русского народу" та їхніх поплентачів, а наших жидівських опікунів. Отож і доспівував свою пісню любови й батьківства, ловлячи гусеньок маляткам своїм на поживу, щоб і вони росли та славили Бога своєю піснюю...

Хвилювалось жито. Зеленим ізмарагдом лежали кількадесятигектарні лани пшениці. Все воно: квітувало, наливалось, стигло. Сонце, як дбайливий господар оглядало щоденно стигнучий багатий урожай.

Але ж не видно було нікого на ланах. Вільно лазила гусінь по листю великих бурякових плантацій, що, хоча й із великими труднощами, але ще посіяли були білошкурі раби. Але не вистачило їм снаги доглянути це багачт-

во, це майбутнє біле золото...

Хто ж догляне золото в колосі золотому?

Хто збере той багатий урожай, що вже стигне?!...

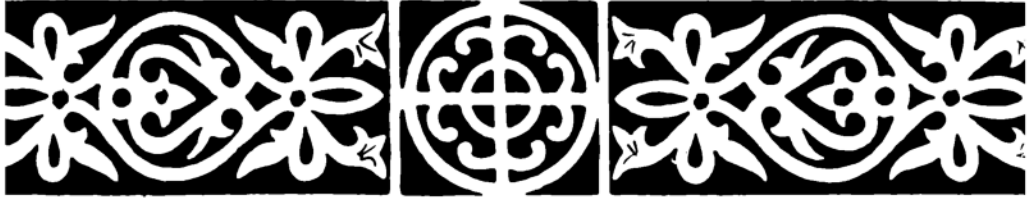
Відповіді не було. Все мовчало, як у глибокій темній могилі.

Важка, Боже, кара була!...Дуже важка, всьому нашому народові. Але, дай великий Боже, щоб хоч останньою вона була!

Визволь, Боже, багатострадний народ України!

Невже ж аж так ми Тебе, великий Боже, прогнівили, що й прощення нам уже нема ніякого?!

1968 LAWRENKI

ГОЛОВОНЬКИ МОЇ

*"Матір свою ти почни впізнавати
з першої всмішки, дитино..."*

В і р г і л і й.

1.

ПІДНОСЯЧИСЯ чимраз вище й вище, сонце за-
попадливо огрівало ще голі дерева, покриті ще
снігом будівлі й укутану білою повстю землю.

Під лагідними, мов би матірними, теплими погляда-
ми сонця, засумовані стріхи радісно плакали; земля безсо-
ромно оголювала свої груди, а дерева ворушили корінням і

починали тягти перші весняні соки.

Як і деревне корінне – ворухали в Мироновій голові невеселі думки. І тому він, проходячи од хати до клуні чи назад, раз-у-раз, хоча й похапці, навіть скоса, щоб і чуже око з боку не помітило, поглядав на горбок городця, що – випнувши своє черево проти сонця, жадібно вже сприймав його ласку.

–Та й, як не поглядати?– думав Мирон. –Та ж – яма картоплі!... Може пудиків із трицять. І то – чудом уціліла од обшуків... Та ж то не лише рятунок родині на цьогодня і завтра, але й безпека на майбутнє. Бож і найкращий з господарів, без насіння – не господар,– снував Мирон по-думки солодкі мрії.

Поглядав Мирон і в душі був безмірно радий, що із осени, немов би знав, не насипав над ямою горбка. Був би оце горбок, зразу б притягло непрошену, чужу увагу; зразу б побачили, що то – закопана картопля. А тоді б – жодного дня не перебула б у ямі. "Вимели б" і картоплю, як повимітали все, що було, навіть засівне зерно з лантухів.

–Але, не дай Боже, затече яма водою та зогніє картопля. Тоді – ні родині спожити, а ні посадити нічого буде – шибала страхопудна думка Миронові в голову.

Увійшов Мирон у хату, аж чує діти:

–Мамо, дайте їсти!... Ну, цому ви не купите,хоц би картоплі, як нема хліба?

–Еге, діти! Купило щось притупило. Рада б душа в рай, так гріхи не пускають...–мовила Марта.

–Ні. Так годі, мабуть, вичікувати,– мовив Мирон до Марти, почувши таку розмову в родині. –Треба щось робити,– затушковуючи свою мову навіть, щоб і діти не знали, про що батьки розмовляють.

–Та й, справді, доки й ще одтягати? Сам же бачиш, що ми й сами вже цілком поохлявали з безхліб'я й недоїдання та й діти – ось-ось почнуть пухти з голоду, як он ув інших уже пухнуть.

—Коли ж... не одтягай, то... можуть тобі з кишками і всіма нутрощами витягти. Немов би ти не знаєш. Але..... мабуть цю ніч відчинимо... Що то буде!

Вийшов Мирон у сіни, розшукав заступа тай почав чиргикати по йому уламком старої цеглини, зганяючи, що можна, з його іржу, щоб земля менше прилипала.

На голосне чиргикання, вийшов із хати Олесько, ба жаючи побачити, що татусь робить. Став собі біля батька й із цікавості питає:

—Татусю, а що ви оце любите?

—Гусям ярмо,— коротко відповів Мирон, гадаючи, що дитина й замовкне по цьому.

—А що таке, татусю, ялмо?—знову питає дитя.

—Та то така машина, щоб надівати на шию.

—А на цию, татусю, сию?

—Та ж — на гусячу... кажу ж я тобі.

—А, де з та гусяца сия, татусю?

—Та ж у гусей. Хіба ж ти не знаєш?

—А, де з ті гусі, татусю?

—Та, як розбагатієм, то й купимо собі. От тоді ти матимеш що пасти.

—А, чому ми, татусю, не багаті?

—Бо ж — бідні... Бо не маємо з чого багатіти.

—Татусю, а чому ви не купите пелсе хліба ци калто плі, як купувати гули?

—Е-е-е-е-е!...— вимахнув безпорадно Мирон рукою, як ні би одганяючи набридливу муху. —Багато ти хоче знати, синочку!... Швидко постарієш, як усе знатимеш,— гірко Мирон скривився, мов би кисллицю вкусивши, од такого синового запиту. —Іди, краще, до хати тай бався собі там із Марійкою. А виростеш,— тоді все й знатимеш.

Коли ніч розвісила над селом свої чорні патли, закриваючи землю й усе живе од небесного ока, Мирон устав із-за столу. Тихо ступаючи, щоб не побудити дітей, — вий-

шов у сіни, узяв заступа й тихцюючи понід лісою, що була од вулиці, почимчикував до городнього горбка; до ями, де лежала його надія – картопля.

Не маючи, однак, назначки над самою ямою та ще й у потемках, Мирон¹ довго шукав те місце, де мала би бути яма, але ніяк не міг її знайти. Тож, хоч земля на городці з осені була скопана, мусив він копати її вдруге, щоб хоча в цей спосіб, але не дати чужому окові завважити, що тута відкопувано яму з картоплею, якщо б хтось і побачив скопанину завтра.

Довго скопував Мирон ту місцину, що сонце вже було оголило од снігу, хоч земля й тяглася за ногами тягучим глеєм. І, колихтось запізнилий ішов повздовж вулиці – Мирон, упрост, стрімголов падав на землю, припадаючи, як до рідкої матери, щоб лише його не помічено. Коли ж люди на проходила, він знову починав копати. І, хоч йому видавалось, що ось саме тута мусить бути яма, а її все ж таки не було й не було.

Нараз одна Миронова нога зненацька пірнула, мов у якусь прірву, аж він із ляку, мало-мало не крикнувши, сів був на землю, утративши рівновагу.

–Еге-е-е-е! – подумки вигукнів Мирон і похитав головою. – Так і знай, що картоплі – амба!... Горенько ж тоді наше безмірнеє! Що тоді робити? – шептав, як молитву ці страшні слова думки, що враз запанувала, як камінь йому в голові.

Але тому, що з ями не чутніло гнилизною, Мирон у надії на "може все гаразд", не залишав праці, хоча й шибали страхопудні думки в голову.

–Вже щото буде, те й буде. Розпочав, то треба вже й докінчувати, – шептав собі Мирон устаючи з землі й уже хотів продовжувати роботу. Та, раптом, чує – недалеко залунала чиясь розмова.

Принишк Мирон, як миша налякана велетенським котом, та й – наслухає. Нараз чує: "Хіба я їх могу встереп-

ти? Я в сільраді справую, а вони – ями одкопують... Та ж може й от такої ночі, як це – темної, одкопати й поховати десь під сіно чи солому. А ти тоді – шукай у їх!" – "Нужна сматреть, я тібе гаварю... І всьо к чортовой матері забірають! Пусть ізди хают, еслі не хатят ітті в калхоз" – бубнив хтось чужою мовою.

Мирона це, як обухом телепнуло по голові, він мало не впав присідаючи, щоб сховатися од цих нічних волоцюг. "Он яка настанова!" – думав Мирон, а серце йому калатало, мов би той дзвін било на сполох. "Не доведи, Господи, такому гадові потрапити до рук!" – шепотів, як молитву.

За якусь мить, майже біля самого Мирона, – пройшли вулицею три темні постаті, поблискуючи в темряві цигарками й чавкаючи грязюкою, що на ніч почала була зашерхати морозцем.

–Щож тепера діяти в світі білому? – питав Мирон подумки не знати й кого. – Не дай, Боже, наскочать та виявлять, що я й справді таки яму одкопую!... Амба...амба буде мені, конче!... Але ж і так zostавити вже не можна.

Нагнувся Мирон над ямою, прогорнув солому на картоплі, а там – вона!... бажана!... годівниця його родини!... Ну тобі, як курячі покладки, ще й суха, мов би щойно іззапичку. Набрав у припіл і поніс у хату. А там уже палахкотів вогонь у печі й кипіла вода в чавунчику.

–На, Марто! – яось радісно мовив Мирон. – Звари!.. Але позатуляй вікна, щоб ніхто не побачив, що в печі вогонь горить.

–А диму там із бовдура не помітно? – догадливішая Марта спитала Мирона.

–По темному не видно. Хіба що на понюх можна б почути, що десь щось горить... Ну, ти вари, а я піду швидче одкидаю землю, а тоді вийдеш допоможеш, щоб ще затемна й упорати. Бо десь пішов голова сільради з невідомими чортами. Щоб ще не захопили на гарячому... Тоді ... пропали навіть.

Вийшов Мирон з хати, а Марта швидче за картоплю та, навіть не мивши її – шубовсть у кипляч!... А сама-рада-радісінька: "Слава Богові, що пощастило збереги картоплю! Тепера врятовані од голоду. А як же смакуватимуть діточки, Боже!.. Хоч раз за три місяці натопчемо й ми свої порожні шлунки...

...Трах-трах-трах!... – Залунав нараз, урвавши Мартині мрії, несамовитий несподіваний стукіт у сінешні двері, що були од двору.

– Матінко Божа!... Що воно таке? Невже ж голову лиха година пре сюди? – мало не скрикнула Марта – Хто там стукає? – ледь вимовила зо страху, а самій усе дріжить, як у пропасниці.

– Одчиняй!... Це я – голова сільради.

– Ну, ось тобі – наїлись! – шептала Марта, застогнавши, як зранена.

Ні жива, ні мертва одчинила Марта двері. Увійшов до хати голова, а за їм і ще якісь два озброєні.

– Чому це в печі вогонь посеред ночі? Чи мо хочете все село спалити? – гримає голова.

– Та ще й у сонному стані, – докинув другий.

– Чого мовчиш? Відповідай! – вже злючо гаркнув голова сільради на Марту, бачучи, що вона оніміла з переляку й не може видавити з себе жодного слова.

– Ти сма-атрі!... Он даже картошку імеїт!... Ти відел таких? – гукнув один із озброєних до голови сільради, побачивши кілька картоплин на лаві.

– Де Мирон? – буркнув голова зо зла до Марти. Але вона, метнувши до збуджених, голосною розмовою, дітей і з переляку почалих плакати, побачивши чужих людей, не до чула головиного запиту й мовчала.

– Ігде муш твій, тібя спрашіваят? – гаркнув зненацька чужак над самим вухом Марті. Але Марта не могла й слова мовити дріжачи, як у пропасниці. Знала бо добре, що все вже пропало тепера.

—Да што ейо спрашівать-то!—миркнув другий. —Навернае картошку аткапивает где-лібо... Пашлі, праверім і будім знать без нейо.

І вийшли всі трое з хати.

—Боже милосердний! — зашептала Марта, упавши навколінці перед образами. —Богородице прісноблаженна! Заступнице наша!... Заступіть і рятуйте нас од цієї наглої напасти й погібелі! — стогнала вона молитвуючи. А діти, не розуміючи в чому справа, не бачучи батька — ревма ревли мов би їх хтось живцем різав.

Раптом прочинено хатні двери й на чийсь чужий вигук: "Іді вперьод" — ступив Мирон у хату перший, а за ім, увійшли й два озброєні, а потім голова сільради.

—Ну,галубчік, прізнавайсі, сколькі закапал хлеба і, где йон закопан?

—Стільки, скільки ви дали мені закопати...— різнув Мирон обурено.

—Ти, Мироне, полегше,— мовив голова сільради.—Мо не знаеш із ким розмовляеш?... То це — начальник політвідділу машинотракторної станції імени Шевченка, товариш — Рогожин, а це — начальник міліції. Ти мусиш його знати.

—Знаю. Але хліба я не ховав та й ховати нема що, бо все забрали...ще з ранньої осени.

—Брешеш ти-и!... У тібя і картошкі тсже не било,а вот аткапал! — злючо крикнув начраймил, помахуючи під самим носом Миронові блискучим наганом. І,раптом, другою рукою вдарив його в переніссе, аж Мирон мало-мало не впав вибитий із рівноваги несподівано.

—Єто ти падпісал акт прі ізятті ізлішків, што в тібя больше нічаво нету-ті?... А пачаму ж ти скрил картошку? — кричав начполітвідділу. Але Мирон, витираючи кров, що текла йому з носа, мовчав, бо не мав змоги відповісти на запита.

—А!... Малчіш!?... Ладна. Сабірайся іс нами! Там у нас загаваріш!...

—Ей, ти-и! — гукнув раптом начмил до Марти, яка за гіркими слізьми не бачила й світу божого. — А, што в ті-
бя в печке? — і не чекаючи на відповідь, вихопив чавунка
з печі. — Ах, вот как!...Картофель украдений у пролетарія-
та варіт!...

— Не руште!...— зойкнула щосили Марта, побачивши як
нахабний зайда тіг картоплю з вогню. — То дітям. З голоду
вже пухнуть... Три місяці харчуємося самими висівками й
макухою... Пожалійте хоч їх!—благально додала вона й хоті
ла вихопити чавунчика. Але начмил штовхнув її так, що во-
на простяглася на долівці, голосячи на всю хату.

—Ти-и-и! — грізно крикнув Мирон до начмиліції й аж
зубами скригнувши, додав: — Думаєш, що озброений, то то-
бі вільно тута все робити?...Але будь хоч до дітей не зві-
рякою.

— Вот как интересно ти пайош!...— яхидно посміхнув-
ши начмил, додав:—Харашо!... Пашлі!...Я абецаю *там* бить,
асобенна с табой, настаящим ангелом! — й у про́чинені д́ве-
ри шпурнув чавунчика з картоплею надвір, у кучугуру ще
нерозталого снігу, що ще лежав під лісою.

—Весь картофель із ями, — гукнув наказово начполі
тичного відділу голові сільради, — забрать, как злостно от
пролетаріата скритий... Січас же поставіть там ахрану. До
утра могут разкрасть весь картофель.

І всі вийшли геть.

А в осироченій хаті—господі зостав душуроздираючо
голосний плач і крик, серед знедаленої, раптом, родини ви-
рував лемент і рікою текли їм гіркі сльози .

Але ж Москва сльозам не потурає.

.....

За два тижні часу, покликав голова сільради Марту
до управи сільради.

—Так от що, Марто, — мовив нагнувши голову, не ба-
жаючи глядіти їй ув очі. —Твій Мирон десь, видно, зарази-

вся тифом... Оце вчора одержав я повідомлення, що він помер з тифу... Там його й поховано. Отже, не треба тобі й турбуватися... Розпишися, ось тут, – і показав пальцем, задимленим тютюновим димом, на якогось листа паперу.

Не плакала Марта й не стогнала; не кричала роздираючим душу голосом. Давно бо вже забракло тих сліз, і плакати вже не було чим; стогін же болю давно отупів. І хоч біль пече, немов би пекельним вогнем, але крик розпуки вже нічого не допомагає. Та й хто на її розпуку та звертатиме якусь увагу, коли в кожного своя біда, коли ж смерть, колись таке страшне явище в житті людини, тепера – бажана гостя, аби лише не гнисти колодою німічною, на цій неменшій страдниць – землі, як і самі люде.

2.

ВІД ТО ДІ, як забрали були Мирона серед ночі, Марту, мов би в воду хтось, на саме дно занурив. Спершу вона кричала, рвала на собі волоссе, а потім затихла; спершу їй нестерпно боліло, але далі з усім звиклася. І новий удар долі застав її цілком, навіть безповоротно, опущеною, зовсім знелюднілою, голодною й знедаленою ще й із двоїма дітьми, що щодня десь никають по змітниках.

Нікуди Марта тепера не ходила, нічого вона більше не робила; вона, майже, – не жила. Із самого ранку, ледь устане з дітьми, з давно не перестіланої постелі, сідала вона в кінці столу й так сиділа занурена в глибоку безодню; стаючи відсутньою й ні до чого нечутливою. І лише коли-не-коли притомніючи, важко зітхала.

Вона добре розуміла свою безвихідь. І, хоча серце поривало її щось діяти, але очі бачили, що те лихо, якого вона зазнає – довкіл його не менше. Марта радніша була будьчим рятуватися, але ж... коли нема жодного рятунку. І в такі хвилини вона бачила свої попухлі ноги й руки, а також репавини, а на їх – сморідну рідину, слизаву. Ба-

А виплукуючи) - брешеш, прокидай,
щоразу:

Мих. Лавренко

1953

Головоньки мої!

(подохми всі!)

по Фішер! По Фішер, кажу вам! Ціло і він!
(А на вузми під
в'ткном,

з За в'ткном сяяло лалідне, сонце. Веселе
ні. шов показишся з якоїсь радості
на вузми, горобці, ^{горлати} безвидгалу:
слово „жив-жив! жив-жив! жив-жив!“

з Це голосне „живканне“ гороб'ят, так було,
шов багатому, по слухові Марти, що вона хотіла
кашанку чи рубід або будьщо, що попаде під
руку, злого штуридла на горлаєрх горобців, х))
вб'гала з хатини й вистрелення з рушниць,

з Коли ж горобці, як ширіть з рушниць, порос-
нучтої навіткача, тоді Марта, сумна, із
під насуплених брів, зоро.п) ^{ожидала} горобців зі
ще з-осени землі, в городі: що парувала легким
тх динком вийду й просина насіння, рук гостю-
дарських, щоб її затиднено, щоб вона могла даги
вронжай ^{Вона} горобців ^{пожидав} ^{А від нікого цього} ^{небачи}

з Окинувши зором, що мало цу й бачив Марта
знову вертала до хатин, сідала кінець столу й ізко-
вчу гуманіти починала.

з Але нікого того не бачила Марта й, ніби, не
розуміла. Вона окинувши ^{горобців} полюбнімих, ніго-
го не помічавши, зором, вертала знову до хатин;
знову сідала кінець столу, гуманіла, а оте осоруж-
не „жив-жив“, ще довго ^{її} било дод клевулиці в голові.

Авторова праця над твором "Головоньки мої"

чила Марта й бліді, аж прозорі, обличчячка дітей своїх та понадувані животики їхні, але...

А за вікном вирувала весна: сяяло лагідне весняне сонечко, бакитніло безмежне високе небо. А на щойно позеленілій бузині, що росла під вікном, немов би побожево-лили, з якоїсь радості, цвірінькали горобці, горлаючи безвидгалу: "жив-жив-жив" та й знов: "жив-жив-жив".

І в хвилини опритомнення, цей горобячий й безугавно дзвенячий "живкіт", доходячи до Мартиного слуху, бив її – немов батогом. Тож вона, взявши качалку, рубля, а чи що інше, що лише нашвидь потрапляло під руку, витихцьовувала з хати, злючо, хоча й через силу, шпурляла на остогидлих горластих горобців.

–Брешете, прокляті! – гукала вона, запевняючи й себе разом. –Помер!...Кажу ж бо вам – помер!...Щоб уже ви поздыхали до-дного!

Наполохані горобці, як вистрелений із рушниці шріт, пороскали з бузинового куща та й зникали десь, невідьде. А Марта тоді, дивно, чужим поглядом, з під насуплених і похмурих брів, оглядала осиротілий городець зі скопаною, ще з осени, землею, хитала мовчки головою незнати чого саме, немов би когось і за щось ганячи.

Нагріта сонцем земля куріла легким димком прозоного випару; вона просила насіння, просила рук господарських, – щоб її запліднено вчасно, щоб її доглянено належно, щоб вона могла дати врожай. Але... бракувало насіння бо: захланний "пролетар" забрав геть усе...дочиста!

Та Марті усе те байдуже тепера: вона ніби нічого з того ні не бачила, а ні не розуміла. Окинувши городець і все довкілле помутнілим, сливе нічого не помічаючим, зором, знову вертала вона до хати, сідала кінець-столу та й чуманіла, а оте осоружне "жив-жив-жив", ще довго било її клевцями по голові, аж голова паморочніла.

От так чуманіючи, думки, однак, не бігали Марті в голові прудко, як ото водяний павук на тихому плесі зап-

лаву. Ні, її думки чорними вужами-гадами плазували і то, не лише повільно, але ще й ніби випікаючи, як до черво-на розпеченим залізом, зоставляючи важкі, нестерпно бо-лючі, сліди в її наболілому серці.

А тим часом горобці й знову: по-одному, по-два, не знати й звідки, злітали на улюблену їм бузину та й – зно-ву починали свій безкоштовно-примусовий концерт із голо-ним і вже остогидлим "жив-жив-жив" і "жив-жив-жив"...

–О, прокляті жидівські допомагачі!... Мало вам того, що ви над Христом горланили, що Він "жив-жив", щоби жи-ди Його добили?!... Так ви ще й над моїм чоловіком горе-пашним горлаєте? Але – брешете, прокляті, бо він таки – помер... помер своєю смертю!... Чуєте, прокляті?... Своєю смертю!... – закінчувала Марта верескливим голосом, пош-пуривши, цим разом, давно нідочого невживану ковганку.

І горобці, видно, насамкрай зрозуміли, що їм, хоч і не загрожує особлива небезпека, але все таки не пощасти-ло б довше справляти свої веселі гулі спокійно на бузино-вім, гарно освітленим сонцем, кущі. Отож, як полетіли, то більше вже й не вертали.

А Марта ж сидячи край-столу, похнюпивши голову в діл, ось уже цілу годину непорушно гляділа в подлубану й давним-давно немашену, таку ж чорну, як і її думки, долів-ку, що більше вже півроку не бачила ні разу віхтя й сві-жої рудої глини.

Опанована Марта важким отупінням, не хотіла вже а ні думати нічого, а ні навіть бачити. Але їй перед оч-ма мимохить, мов на тинівці, виринали картини-спогади з її життя, проходячи одна за одною, то стрункою черідкою, а то уривчасто скачучи.

Ось вона бачить себе маленькою пастушкою побіля табунця білих, як первісний сніг гусей. Вони весело гелга-ючи, збирають поміж стернею колоски, необачно позоста-ляні жінцями. А вона, Марта, плете вінка з запізнілих во-лошок і берізки.

Плетучи вінка, Марта собі безжурно виспіває тремтливо-дзвінким, ще дитячим голоском. Але вона співа так красно, так гарно, що поблизу жінці, переставши жати, по ставали та й наслухають і, аж головами похитують: "Гляди-но, яке мале, але яке тімашне до співу!" – "Еге, співа, мов би тобі доросла".

Марта все це чує. Їй приємно, що люде так от гарно про єї думаютъ. Але вона, засоромлена їхньою увагою, перестає співати. А що гуси її вже добре напасені, то вона жене їх до річки, щоб напоїти гарною, текучою водою. Гуси добре розуміють дівчину й весело гергаючи, мало що не підтюпці ідуть-біжять до бажаної води.

Ось гуси гогочучи, потихці плавають собі по блискучому, як шкло, плесу річки. Марта сідає на вербовому, а чи вільховому пні й, опустивши ноги в воду, бовтає її й бовтаючи – збурює невеличкі хвильки, розсипаючи кришталеву-іскристі бризки води. Літепла вода падає їй на руки, на обличчє, їй – весело, вона сама собі дзвінко регоче.

І, раптом, як стій – шпурнула Марта хустину, а за єю й спідничину та сорочку та й – шубовсть! – у воду. І вже аж добре скупавшись, вийшла вона з води, зодяглася знов, а потім вийнявши з шаньки два кусні м'якої паляниці, а межи їми й кубатку-кабанини, почала вона їсти...

Марті раптом стало вохко в давно пересохлому роті. Слина їй текла й лоскотала, якимись неземними приємними болями. У шлункові зненацька залоскотало, заскоботало, замлоїло. Проковтнула вона слину, а жадоба їсти – ще дужче їй зросла. Під ложечкою їй почала пекти, якимось-несамовитим, пекельним вогнем, а в очах, то – темніло, аж світ довкола колом ішов, то – мерехтіли жажливі видиwa.

Притисла Марта лівою рукою порожній шлунок, мов би порожню халяву, в надії, що він і тепера перестане скимліти та пекти, як передніше бувало, але ж ніщо не допомагало; біль, а ні трохи не втихав; придавлений шлунок ще дужче болів. "Боже!...Боже наш!... Як істочки кортить!"...

– блимали ще здорові спалахи думки в голові.

За якийсь час, шлунок, не випросивши болем поживи, замовк, як засинає скривджена й наплакана дитина. А на тівівці памняти – знову розкоші наїдків. Ні з цього, ні з того – вплив Марті спогад її власного весілля, з горами їстива на довжелезних столах, з виром веселощів і загонистого сміху.

І, раптом: ... по вулиці їде хура. У возі повнісінько, аж із горою, трісок-трупів. На мить хура чомусь стає, а якийсь дідок, що ледве плував ногами йдучи, присукався до чиеїсь ноги, звислої з воза, й – глитає за литку. Сам же – хижим зором поглядає вбоки, щоб хто не побачив та не прогнав його од здобичі.

Марта аж іздригнулась. Це ж бо вона бачила кілька днів тому, як проганяла горобців із бузини..."А так от і мене, може, хтось, гризтиме, як помру" – блиснула вмить їй думка в голові. "Може власні діти?...Боже!.. Я ж іще хочу жити!"...

–Жити хочу-у-у!...– крикнула Марта щосили, аж їй ув очах потемніло. – Я ж іще не стара!...Я ще...можу....можу їх мати... багато мати!... Скільки Сталин захоче!... Я ще народжу їх йому!... А згину я й – вони погинуть!.. гукнула вона нараз ошалівши, божевільно вибалушивши ніби з переляку, очі свої.

Учепившись кістлявими руками за дошку стола, похитуючися на нетривких ногах, Марта встала зза столу. І потойбічним зором окинувши хату, але нічого не бачячи, нараз заволала:

–Де ж вони?...Може їх уже хтось поїв!... А тоді й я помру з голоду...Де ж вони? – аж задрижала Марта зо страху, перед уявленою її погибіллю.

Зненацька упав Марті зір на передстільне вікно. А там, за побитими шибками віконними, по забуряненому гордцю, йшли дві маленькі тіні-постаті. "Ага!...Ось де вони! ... Йдуть сюди!" – сичала-шептала Марта. Вона тихцюю

чи підійшла до полу, взяла важку качалку, якою давніше, завше качала білизну й, тихці-потихці стала біля порогу-ховаючися за стіну.

Ледь ступила Марійка з Олеськом на поріг хатній, як Марта вигукнувши щосили: "А не ходіть, гаспиди,десь по вулицях, щоб вас люде поїли!... А не ходіть!".. – і, як блискавка вмить майнула в повітрі качалка, падаючи на суху голівку дівчині. І – її тільце впало снопиком.

–Мамцю!... Не вбивайте мене!... Я хоцу зити! Мам! – але не докінчив слова-благання Олесько й упав поруч Марійчиного трупи ка.

–А-а-а!... Жити хочете?! ... Холери на вас нема!..А матір нехай здихає! – сичала ошаліла Марта. Вона озвірілим поглядом зиркнула в вікно. Дрижачими руками за щепнула на гачок двери. А тоді припавши, як звірина, до дітей, скаженно гризла їхні виснажені, вщент вихудлі тілечка, й по звірячому ричала:"А-а! жити хочете? А я мушу здихати?... Я ще багато вас наплоджу... Наплоджу ..... наплоджу стільки, скільки той пес у Кремлі захоче мати! Я йому ще наплоджу!"

Коли шлунок, напханий гарячою поживою, почав тривити, він одтіг Марті кров із голови. І вона, заюшена та ки – власних дітей кровю, заснула біля їх покотом на долівці, як опянівши з розкошу травлення.

Справедливий Бог-Сонце мусило би спалити своїм жаром-полуменем чи то того, хто призвів матір поїдати – своїх рідних дітей, а чи матір за її жахливий злочин, якого вона в стані божевілля чи й усвідомлювала. Але Бог-Сонце, ховало своє велике око за край землі саме тоді коли проснулася була Марта.

Побачивши навколо себе погризених дітей, Марта зо страху несамовито зойкнула. Але не всит згасти відлунок зойку в порожніх стінах хатини, як, раптом, залунало по хатині страхітливо жахливе:

–Ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха!!! Ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха!!!....

Ха-ха-ха-ха-ха-ха!... Ти маєш, кате!... Ти маєш те, чо-го так хотів!... Я поїдаю своїх дітей!... Це ти, катюго цьо-го хотів!... Хаа-ха-ха-ха-ха-ха!... І це ти тепера скажеш що: жити стало краще, що жити тепера весело!... Мені ве-село!... весело, кате, бо я – поїдаю власних дітей!...Пої-даю своїх дітей, кате!...Ха-ха-ха-ха-ха!!!

Ще довго лунав страшний, пекельний регіт збожево-лілої Марти. А коли сонце зовсім сховалося, а в хату по-чали затихцьовувати вечірні сутінки, опритомнівши на не-велику мить, Марта поклала своїх діток на помняту посте-лю та закутавши їх рядном, заголосила:

Ой, головоньки ж ви мої, головки!
Та які ж ви були в мене ловки!...
А що ж тепера зо мною буде,
Якщо про це дізнаю-ууууть лю-у-у-де!...

Навколо лягала темна ніч. І своєю чорною повстю-покривала злочина знедоленої матери, доведеної до край-ности й відчаю.

Але ніяка найтемніша ніч не сховає злочину того великого злочинця, який наказував називати його "рідним батьком", "ясним сонечком", а разом із тим призводив ба-тьків і матерок поїдати своїх власних дітей, щоб рятува-тися од голодової облоги у той страшний стотисячраз про-клятий 1933 рік!...

Не впала на його голову заслужена кара народня... Але ж прийде час і впаде вона важкою брилою гніву наро-днього на його таких самих, як і він – "соратників".

А той час прийде!.. Він уже не за горами.

Це зразок обкладинки збірки поезій автора книги "Два Колоски". Хто хотівки допомогти видати її прошу написати авторові. Дякуємо!

Оповідання тайжанина

ПРИГЛУШЕНО шумує суворим подихом страш-
на сибірська тайга.
Мов жива істота, ворухить вона щотиною засніже-
ного віття, хоча й уперто німує столітніми деревами. І лише—
коли-не-коли застукоче дятел об спорожнілий тулуб деревини з
давно вигнилою серединою. Трісне на півстакупневому морозі
як із гаківниці, свіжий стовбур якогось велетня або загвалтує
раптом, як переляканий, зазимувалий птах. Вискочить тоді із
кедрового дупла веврик; оглянеся боязко довкола; сторожко і не

довіриливо скоче на гілле; трусоне нараз снігом, поросне як лебедим пухом; ухопе замерзлого горішка, гризоне його і, знову зникне в дуплі, метнувши хвостиком, як помелом.

І шумує тоді знову таежним подихом тайга. Спить і дише, як сонний, зачарований велетень. Кудлаті ялини з соснами й велетенські кедри глухо співають свою одвічну, до нудоти одноманітну пісню, важкої незбагненої туги холодної півночі. Не прохідна гушавина столітнього лісу й такого ж непрохідного чагарнику, непереборним муром зустрічає непроханих гостей. Колочками ялівцю й глоду, дикої північної шипшини та ожини дере йому руки й обличчя до крови. Голодом і зубами звірячими, а в додачу й міцними морозами та кулями крицевими, задубін нем од холоду й самовішанням та саморубством знищує й знищує вона неблаганна, не кликаних, але нагнаних тисячі тисяч, нівчому невинних людей.

О!... Тайга!... Яке страшне це слово тому, *хто* його спізнав! Тому, *хто* там побував!

Але яке невідоме й незрозуміле це слово необізанному з твоєю дійсністю! І, яке страшне й небезпечно загрозливе... жахливе це слово побувалому в *т а й з і*!...

Скільки вона, та жахлива тайга, поховала в собі не висповіданих таємниць! Скільки сліз і каяття між соснами й кедрами своїми вона дбайливо оберігає! Скільки не доспаних ночей і затамованих зітханнів: по рідному краєві й родині – поглинула вона, ця осоружна тайга, на віки!. Не перелічити того всього ніколи й нікому, до її скону.

Чи знайдешся такий історик, що заглянувши б у твої, тайго, глибокі складки книги-природи й прочитає їх, переповість усе те живим людям про...*мертвих*? Чи знайдешся такий сміливець, що вичитавши, кровю й мозками написані на пнях і стовбурах дерев твоїх, тайго, гієрогліхви, про ті страхиття, які творено знахабнілим, розпаношеним і рознузданим катом та, хоч десяту долю їх, узагальнивши—

кине в очі червоному тиранові, кремлівському деспотові й вандалові, якого й світ ще не знав ніколи?!

Той, хто зробить це – вчинить велику історичну справу. Дух бо поляглих у похмурій, страшній тайзі волає про це до живих. Він на весь голос кличе до нас розгорнути цю неймовірно страшну книгу таємниць і вичитавши її – переказати нащадкам. Нехай знають!...Нехай жахаються страшного пекла на землі – сибірської тайги! Не ми її виростили, не нам її знищити. Швидче вона нас багатьох може знищити.

Тримайтеся прийдешні покоління страдника народу українського!... Але... якнайдалі тримайтеся од Москви, од московського кремлівського вампіра, якої б він барви не був: білої, червоної, жовтої чи чорної!...Вони бо всі однакові, на один копил шиті й одним миром мазані.

Він ще був молодий. Лише двацятий рік, що мав не забаром йому стати. Це ж не був ще кінець юности. І він, ще сливе не жив, а лише спостерегав житте, навчався з чужого досвіду; пробував стати на власні ноги, щоб і собі по тім почати жити, як люде житлять.

Але не знав він ще життя. А життєва наука така ж вихраста, така непостійна, вхоплена їм у наш лихий час, не за той саме кінець, за який треба було тягти – завела його не туди, де треба. Бо невмів до зла критично поставитись; бо ще бракувало йому життєвого досвіду; а будяків і чортополохів йому на шляху – аж гай гув!

І ось, син, спростаченого, затурканого села, ставши і рано й недосвідченою ногою на хибний шлях, уважаючи його за слухний, упав посеред тайги на кедровий пень, само власно проваливши собі сокирою черепа. І тепера ось, як живий стоїть мені в очах: з чорним пружком вусиків, з зарослою ніжною щотиною, давно неголеної борідки; з недо-

їдання й важкої виснажливої праці поблідлим обличчям, – він так несхибно нагадував Ісуса, проти Якого колись не-свідомо виступав.

Він не був тумаком. З натури експансивний, молоде чо усім захоплений, до всього цікавий, допитливий, він і в цій осоружній тайзі був тим, чим був і в себе в Україні: осередком щоденного водовороту-життя, палкою душею товариства.

Ні один вечір, протягом трьох років, не минав, щоб у тому чи іншому бараківі, після важкої цілоденної праці, серед якогось гурту стужених по рідному краєві й народові, не сів би він, цей юнак, і не розповідав би, якщо не анекдота, од якого слухачі. прибиті лихом, зі спорожнілими шлунками, аж хапаються за заболілий од сміху живіт покотом качаючися по брудній підлозі; то прибравши якогось особливого, лише йому властивого, поважного, епічного тону, розповідав давнюю запорізьку бувальщину. Чув він її дуже давно од покійного ще діда, але ж розповідав так, неначе сам бував і все те сам виробляв поруч із самим Сагайдачним, а то й Хмельницьким.

І любили й поважали, цього юнака, геть усі, як рідного. Відсутність його посеред нас, одразу впадала в очі; і кожен із нас сумовитим поглядом шукав рятівного острівця – юнака. Він бо, як ніхто інших, своїм умінням і розповісти й так погугорити, коли треба – веселу, а якщо треба й – сумну, що тягне нашу душу й серце до рідного краю, історійку, справді правив нам за рятівника од суму й не давав забувати наше славне минуле; не давав забувати чії ми сини, яких батьків, ким і за що закуті.

І наколи б не він один, серед сотень, напевне, чорні дні нашого сумного животіння в тайзі, були б ще чорніші, ще важчі, як то дні, які ми переживали із їм разом. І, напевне, що вішалників і саморубів серед нас було би й ще

більше, як було взагалі.

Але доля, мабуть, нам позаздрила. Не захотіла, напевне, щоб ми, позбавлені родини й батьківщини; позбавлені родинного тепла, втіхи й волі та, щоб мали хоч натяки втіхи моральної серед суворої тайги, посеред свого товариства.

Наш український соловей, як назвали ми свого юнака, одного вечора, нараз, зненацька захворів. Але захворів не фізично, бо фізично ми всі були хворі, а таки – духово, що йому б, неначе, й не личило б. Він раптом – притьмом замовк, як за стіну його заховано або ж – води в рот набрав. Наші очі шарили за їм по всіх кутках, а він – із заплученими очима, заціпивши зуби та вхопивши голову поміж дві долоні лежав у кутку на нарах, мов би йому мову відібрало.

На невеселі наші жарти: чи не по Гені-жидівочці часом засумував? – спершу відповідав суворую мовчанкою. І лише далі, не стерпівши наше набриданне, почав нервово й розлючено відгризатися, хоча й далі замикався цілком. Та згодом дійшов, з наших неьдалих жартів, до того, що – найменший, невинний жар, викликав йому такий шал, що він хапав до рук будьщо й бив кого вже попало, як оскаженілий, незважаючи – чи вцілений винен, а чи ні.

Бачучи таке становище нашого соловя, ми облишили його в спокої. На роботі кожен із нас, у міру нашої змоги й мовчазного дозволу наглядачів, ми намагалися допомогти йому, улегшити йому важку роботу. В баракові ж, зумисне запанувала могильна тиша, щоб не дратувати юнакові й так розладжені нерви.

Два тижні, два довгі й сумні тижні, тривала ця боротьба мовчанки, боротьба одного з цілою сотнею побратимів нещастя. Вони ці два тижні, багатьом із нас, видалися чи не найдовші за все наше буття на засланні. Сум, холод,

голодне існування; якась невиразна внутрішня гриза; сподади за родину й золоту волю, перемішувані з глухим шумом тайги, як іржа залізо їли нам наші серця що й без того вже достатньо знищені.

Цілий бо день, від темна до темна, непідсильна, виснажуюча праця; дзвенькіт пил, цюкіт сокир і тріск підтиганих дерев і все це – в переміш із матюками наших доглядачів. А прийде вечір – знову уперте змагання в нашій спільній мовчанці. І, хтозна, чи довго б ми змогли витерпіти, чи довго б ще мовчали, щоб нічим змагом гурту та перемогти одного, що заслаб на духа. Але ось одного, далеко не чудового, а звичайного таєжного вечора, нараз, – урвався цей, сливе безконечний, змаг. Наш український соловей, раптом, загомонів.

Повернувшись з праці, він уперше за два тижні гарно умився, причесав старим, пощербленим гребінцем свій обріднілий, чорнявий із жилками сивини, в майже юнацькі роки пронизаний, чуб і, на нашу загальну й безмежну радість, за вечірньою кавою сипав такими добірними дотепами, що ми всі – як тисяча чортів іржали. Іржали на весь барак так, як тільки можуть ще іржати живі трупи. Доглядачі, озброєні "шпалярами", мусили раз-по-раз забігати в наш барак і вгамовувати нас од сказу. Але ми того вечора не зважали й на їхні погрози: ми святкували наше свято, бо соловей наш – ожив.

І ось, у цей то знаменний і пам'ятний нам усім вечір і була розкрита вся трагедія нашого рідного солов'я... Розкрилася, як пишна троянда серед темної ночі. З цієї квітки, по тих пелюстка-уривках розповіді, – які викидав і викидав перед нами, одну-по-одній, наш юнак, ми в тисячний раз побачили, якими хитросплетіннями обплутувано й топлено недосвідчених, як їх використовувано, а потім, як уже непотрібних, штовхано до прірви за найменший непо-

слух або вияв національної свідомости. Ми в тисячний раз пересвідчилися, яку тяжку наругу ніс наш багатострадалий народ, а з їм і ми, його сини й доньки.

Перед нами він виклав не лише те, що ми бачили, що сами переживали, але багато ще й такого, чого ми не лише не знали, але до чого не могли, а ні додуматись, а ні навіть уявити собі не могли.

Того знаменного вечора ми не благали, а ні не силували нашого юнака розповісти нам якийсь анекдот. Якось він сам, непомітно собі й нам, од дотепів перейшов на розповіді. А ми, як зачаровані, мов би вперше чули його приємний і лагідний гомін, слухали його цілком затамувавши духа, маючи страху, щоб не замовк він зненацька, як оце неждано й негадано загомонів.

Доглядачі силоміць укладали нас спати. Але ж, ми й у темряві, захоплені його розповідями, попідводивши голови, виглядаючи з під брудного вереття, все вслухалися в його сливе натхненну мову.

І, нараз, він затих, аж нам ніби щось обірвалося в нашому нутрі. Лежав мовчки ніби перепочиваючи й, напевне, збирав якісь лише йому знані думки. Аж за якийсь недовгий відтинок часу, важко й сумовито зітхнувши, якось винуватим голосом, мовив:

—Таки перемогли, значить, ви мене!... Але що то перемогти давно вже переможеного?!

—Та що ти, голубе! — мовив хтось зі старших. — Ми й гадки не мали тебе перемагати.

—Просто. бачимо, не здоровиться тобі, то ми й намагалися менше тебе турбувати, — докинув хтось другий.

—Та вже ж, чи так, то й так!... Хай буде по вашому. Але коли б ви знали, який складний хід самоогляду пройшов за ці от дні! — казав юнак із нотками гіркої суми в голосі. І важко зітхнувши, на мить примовк.

—Ви ось лише послухайте!— нараз пожвавішав юнак. —Чи знайдеться поміж нас хоч один, хто б ні одного разу — не запитав би самого себе: за що його мучять тут?...За що ...*ЗА ЩО* його по звірячому так катують?!? Я вас за певняю, що нема тут жодної живої людини, яка б не раз, а тисячі разів запитувала себе в подібний спосіб. Але відповіді, ніхто з вас — так і не одержав... ніякої.

Юнак знову важко зітхнув. Трохи помовчав. І вже за кілька секунд, розмірено, зрівноважено продовжував:

—Ось оте "*ЗА ЩО*" і мордувало мене всі ці довго тривалі дні моєї мовчанки. Як довбня, як велетенський і важчий ковальський молот, протягом цих днів, товкло й ще товче оте "*За Що*" та било по моїх нервах. І, зрозуміло — жодної відповіді.

Він знову замовк. Ми, напруживши всю нашу увагу і слух — наслухали й чекали. В баракові було темно. На дворі хижим звіром, ревла полярна хуртовина; вила похмура і невимовно страшна, страшнюща тайга.

—Але оте "*За що*", яке мучило мене всі ці дні — не особистого порядку... О, ні! Мене боліло те, що нас так не злюбили наші сусіди... Сусіди, яких ми витягли... з темряви, дали віру, культуру, освіту й, насамкрай, імня!...

Обірвавши пряжу своєї мови, снуючи нитку дум, він знову на якусь мить замовк. Щось видно йому муляло на душі, щось його сильно непокоїло й він таки не втерпів:

—Ех-хе-хе-хе-хе!— шкригнув він зубами, аж нам морозом по шкурах посипало.

Десь у куточку зацвірячав наш справжній український цвіркун, якого в нас усі щиро поважають. В залізній пічці догорали останні дрова, а черговий опалювач, сидячи біля пічки не куняв, але, впрост, сплючи хропів так голосно, що його хропіт нагадував гарчання собак крізь тин.

—Справді бо! ... За що ми гинули в карельсько-фінсь-

ких болотах, осушуючи гнилі місця, щоб побудувати...прокляте вікно в Європу?... Трицять тисяч лягло там нашого ж брата! Мало хто вернуся до батьківської хати, а якщо й вернув, то калікою загиним, жебраком, нікому й нінащо – більше не потрібним. Або ж і знову, *За Що* ми гинули хоч би й у степах Персії, здобуваючи тому ж таки катові–чужі землі, підбиваючи чужий нам, але не ворожий нарід.... сами будучи в неволі?... Чого нас гнано під Ізмаїл, щоби здобувши його, своєю кров'ю, та дати змогу нашому ворогові пишатися славою?...*За Що* нас вигнано було до Туреччини?... *За Що* було сплюндровано нашу вольницю – нашу славетну *Запорізьку Січ*?... *За Що* занашащено край, віддавши на поталу чужинцям?... *За Що*, насамкрай, один народ, що суцільно заліг од Ельбруса аж до Тиси, багато віків шматують "добрі" сусідоньки, рвучи його живе тіло на частини, не даючи, а ні зростися, а ні загоїти сь йому?

–Ось де наша трагедія, побратими з нещастя!– гукнув юнак запальним голосом, – Ось у чому все наше нещасте! От що мене боліло ці нестерпні й важкі два довгі тижні.... Вдумайтесь!...Вдумайтесь, кажу, й дайте мені відповідь, як старші, хто зможе! Вдумайтесь, бо вдумуватися в ці нерозв'язні справи-питання, ми – мусимо, якщо не хочемо гинути й далі так, як оце гинемо!...– збуджено, нервово закінчив наш юнак і знову замовк.

У віддаленому кутку, до хропоту чергового опалювача, долучилися й інші. Виморені, збайдужнілі до своєї такої гіркої долі, примирившись зі щоденним лихом, спали блаженним сном, сном праведника переважна кількість із нас. Лише кількоро нас, упиваючися очима, що ладні були вискочити нам із орбіт, у темряву, з затаєним подихом і надією, чекали ми, коли юнак ізнову загомонить. І він – таки не змусив нас довго чекати на його.

–Але то ж був кат коронований,– мов би крізь важ-

ку задуму мовив наш юнак. — Богопомазанник! як його називано.... Хто ж цього *ката* посадовив, щоб от так плюндурував? Хто, насамкрай, дозволив цьому "батькові народів" піклуватися про нас і наш нарід, цілком політично дозрілий? Більше того, не піклуватися, але знищувати нас у тисячу разів мерзеннішими, жорстокішими способами, як те робив кат *перший*? Хто, питаю вас і — *ЗА ЩО?*... Головне — *ЩО?* — аж вигукнув юнак, звівшись на руки, ударивши — нам по наших нервах, мов би смиком по міцно натягнених струнах.

Але ми всі, мов би послулі, мовчали. Напружений і так до краю слух, ми ще дужче напружили, щоб не пропустити жодного юнакового слова, що пророчим голосом промовляв у темряві; що мов би утаємнюючи цим зміст, робило їх якимись святими й пророчими. Буцим справді завітав до нас незнаний, але натхненний пророк із самого неба й кидав добірне зерно правди на пухку рілю наших ізмучених, зголоднілих до правди, душ.

— Нас не трицять тисяч тут, брати мої, й не вікно в Європу прорубуємо! Нас у мільйони не вбереш тут! Тільки нас, українців. Од. Білого моря й Соловецьких островів, аж до Камчатки, в сотнях... Ні, в тисячах концентрацій НКВД, ми, мільйони непокірних, прорубуємо собі ж вікно в... *ЗЕМЛЮ!* Готуємо сами собі за живота, цілком свідомо, — *МОГИЛИ!* Я цього дня, а ти — завтра, там той — позавтраму й так — один по одному, в те вікно: *бух!*... і нема; і знову: *бух!*... і нема. От таке, мої дорогі брати!

— Заслужили? — кинув він, нараз, по невеликій перерві запитом і сам таки одразу ж на його відповів: — Так, заслужили! І то — дуже заслужили!... Захотіли землиці й волі та кращої долі з... катових рук, щоб вони були поодсихали, ті руки!... Рідному, одновірному братові, москалеві, повірили! Припало до вподоби московське "дайош, берьош!", "гвабуй-

награбоване", гони "буржуйську центральну раду"; перекидай гетьманську державу, а далі – громи й директорію чи бий "бандита" Петлюру... Того Петлюру, що єдиний, як ніхто інший, відчув заклятого ворога в червоному москалеві, такого ж ворога, як і білий, тільки ще більше ненаситнішого. Того Петлюру, який єдиний, своїми звичайними, може й невеликими людськими силами, але ж підняв був народній, дідами й прадідами заповіджений нам до боротьби меч... Меч, що давно вже заповищений порохами віків, щоб обстоювати волю й долю свого знедоленого брата, рятувати з ярма сестру й матір Україну...

–Ех–хе–хе–хе–ха!...– важко зітхнув юнак. –А той брат і сестра сами знову кладуть у ярмо свої шиї та ще й Петлюру бандитом називають!... Так то, мої брати дорогії! ... Дійсно таки заслужили.

По баракові ще дужче лунав хропіт перетомленого, вимученого люду. За стінами ще хижіше лютувала таєжна хуртовина. Погаслого в печі вогню тепло давним-давно вже зникло й холод тепера огортав нас усіх, як московська не нависть. Але незважаючи на те ми, все ще слухали нашої соловія.

–Чим же не хвальна заслуга наших Скрипників, Чубарів, Гриньків, Петрівських, Любченків, Полозів, Мануїльських, а особливо Юрка Коцюбинського, того дурнуватоого й продажного сина, великого й розумного батька та й подібних їм, з яких деякі вже сплатили свій рахунок за народнеє лихо, а інші – в свій час ще заплащать.

Ми клянемо свою долю, мачухою називаємо її. Але причому ж тут вона? Ніхто ж либонь не заперечить, що наша воля була таки в наших руках. Треба було її – лише захистити од непрошеного "старшого брата" москаля, тепера почервонілого. І вона була б нам долею-волею, а не мачухою, якою вона з нашої вини нам стала.

–Та, хто ж його знав, що так випаде, – мовив котрийсь із нас, з важкої темряви, простудженим голосом.

—Ха-ха-ха-ха!...— нервово збуджено зареготав наш юнак. —Червоний москаль, обнявшись з жидом-комуністом, дуже добре знали, що їм треба робити. Та й ми, дурні, — мусили знати. Власне не ми, а, слушніше, ви, старші. Бо ж ми, молоді, дурні, пішли за вами, старшими. І то тому, що іншого нічого не знали й не бачили. Але ви — мусили були знати. В інших народів знають свою історію, своє минуле, на якому, як на підвалинах буде селянин хату, будують своє майбутнє. Досвід віків і народів, мусив і нас був навчити, якщо б ви того хотіли, щоб досконало, розумно поставитися до подій і зрозуміти: хто нам — брат та й хто — ворог, кат... Чи молодь би пішла на службу до ката, коли б її батьки та розплющили їй, її ж засліплені очі, облудним, чужим, привабливим сjevом?— запитав юнак знову нервово звівшись на лікоть руки.

—Та видно вас, — наших батьків, — та не навчила ще біда коржі з салом їсти. Ваші шлунки після сала, захотіли були... макухи, лушпиння з картоплі, конюшини зеленої або ж із липи листя, а то й крапиви, що їли в распранапроклятому трицять третьому!— кидав юнак обвинувачення — за обвинуваченням нам, роздираючи нам таки й так роздеті в кожного, власними болями, серце, через ті наші такі страшні помилки, яких нароби ми ж самі й, які хоча й усідомили та... дуже пізно.

—Ех, люде-люде!... Коли над нами та Божа ласка буде!— вигукнув він із такою гіркотою в голосі, що аж кожен із нас, хто ще не спав і слухав, відчув її, як ото відчуваємо вхопивши гірку гнилицю в рота. —Коли ми та будемо нами, тобто самими собою!?... Коли нас чужинці, навчивши от так тинятися по тайгах, по вязницях, по тортурних "обработках" та — перестануть водити нас за носа!... Слушніше, коли ми, раз і на завжди, дамо заслуженого од коша чужинцеві, щоб він не спокушував ні старих, а ні молодих, служити йому?

—Ви гадаєте — я святий? А чи не заслужив цієї ка-

ри, яку тепера сьорбаю? Ви, може, думаєте, що я ні за що сюди потрапив, маючи неповних двацять років? Ні, катюзі-по заслугі! Це ж я – батька свого рідного загнав десь у Соловецький монастир... Це я, свою рідну матір, стягав з печі... за коси, нариваючи її куркулькою за те, що вона – була донька заможного батька.. Це я, вірно комсомолові служачи, прагнучи стати колись членом комуністичної – отої проклятої партії, топив у Чорному мору, в часі шаліючого голоду в Україні... заражене кліщами борошно, що не можна вже було далі зберегати, але яке ще можна було з горем пополам – споживати. Але, знаючи про таку таємницю, не зумів утримати язика за зубами...

–Але ж хто... хто в цьому моєму грісі винен? Чи ж не батько, що не цікавлячися політикою, але бажаючи лише мати більше земельки, не виховав мене на щирого сина нашої знедаленої України? – продовжував юнак сам себе катувати. – Якщо матір моя була малописьменна й незуміла дати своїй дитині того, що потрібно, то батько своєю байдужістю до побудови своєї держави, дав мені можливість іти самопас. Отже, не цікавитися тим, що нашому, лихом битому народові, було тоді потрібно. Самопас ідучи, зрозуміло, мене захопило те, що було модне – чуже нашому народові... комсомольство. Саме воно й зробило із мене, спершу – ворога рідного народу, а лише тепера... на мій жаль дуже пізно – ворога Москви й москальства, якої б воно не було барви.

–Це ж бо ми, комсомолці, сини знедаленого й закріпаченого народу, служачи під доглядом московських політруків, копали яму своєму народові... Бо це ми вимітали з засіків та витягали ворочки з зерном із підпічків... своїх сусідів... Це ми розкуркулювали тих самих сусідів; це ми заганяли їх у в'язниці й віддавали на тортури... Це все – була наша, *комсомольська рука*, керована нашими наставничками з... московського кубла, що загнізділо в багатострадній, але доброзичливій собі на лихо, Україні.

Юнак так сильно й, видно, болюче шкригнув зубами, що нам ізнову морозом посипало поза шкурою на спині. Ми аж тепера виразно відчули, яку страшну трагедію переживав цей юнак, який справді мав слушність у тім, що не винен він, як і багато з нашої молоді, потрапивши під проклятий московський нагляд, ставали ворогами свого рідного й затурканого, збайдужнілого народу. Все те було лише з вини старших, з вини батьків і матерок, що не вчили з малечку любити свій рідний край; не навчали шукати своєї лише нам власної дороги, до щастя свого народу.

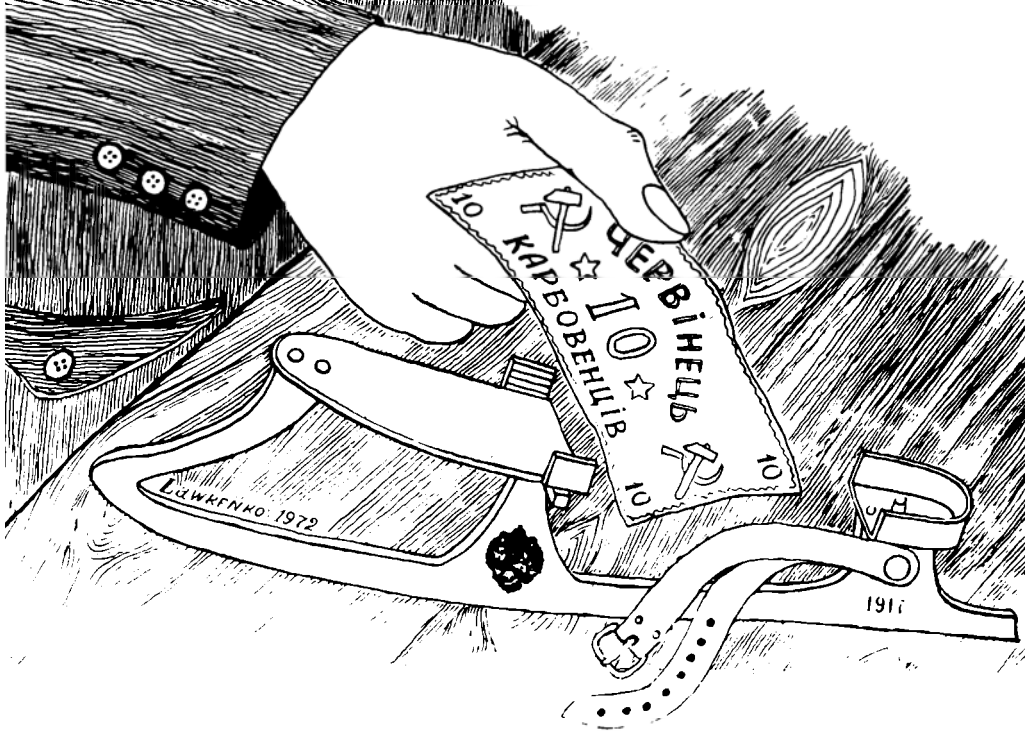
Коли наступного дня ми повставали зі своїх твердих, як камінь, ліжок, нічим не застелених і почали сьорбати чай, заварений якимось буряном, наш юнак не промовив жодного слова: він знову ніби опустився на дно глибокої води. Коли ж вийшли на лісосіку й ледь стали кожний десяток на свою ділянку, ми були, нараз, так приголомшені, що нам мало руки не віднялися: юнак наш, розмахнув з усієї сили свого важкого колуна й, умліюка, затнавши собі в тімне, упав, як підкошена травина на білий сніг.

Довкола всі охнули з жаху. Але доглядачі не дали нам змоги навіть підійти хоч до нашого соловія, щоб хоча закрити йому повіки. Лише в вечері наказали забрати його трупа до наших бараків, щоб закопати.

Так погіб той, кого батьки не поставили замолодуна національні ноги й, хто сам невміло шукав свого щастя в жорстокому житті.

Г Л И Б И Н І З А Х О Д И

"Голод... Це слово ще й досі примушує мене тремтіти..." (слова польського дипломата, що був у Україні 1933-1934 рр. — С. Мрозкевіча, наочного свідка трагедії України).

К

1.
РЕМЛЬ тонув у вохкій московській тиші. Лише одноманітний стукіт грубезних чобіт чергового вартового раз-по-раз лунав і то якось

притишено, але грізно, буцім когось остерігав.

Недавно пролунав дзвін кремлівських курантів, ударивши рівно дві години ночі. Але ніде вже жодне з кремлівських вікон не сяяло тим, властивим Кремлеві, яскравим, ні би весільним світлом, як це буває завжди. Лише в Сталиновому кабінеті, лялося разючо-яскраве, біло-золотаве світло в нічну темряву, мов би річка золотої води.

За широким, грубим, але тонко вирізбленим, заваленим різними таємними зведеннями, столом, сидить "сам". Він уперто довбе числиці пореспубліканської здачі збіжжя в поточному 1932 році. Його особливо цікавить здача збіжжя по Україні.

— Чорт возми, душа лубезний! Так ми никада ни зможем пастроїт саціялізм!... Што ето за выполнение хлебоздача?!... Куда смотрит Каганович? Што они там цирамонятца с хахлами?! — кидає Сталин злучо реченне за реченнем, ні би когось присутнього допитуючи.

Помовчавши дещо; попихкавши свою нерозлучну люльку; кілька разів сплюнувши просто на розкішного килима розстеленого на підлозі, Сталин бере далекомовну слухавку до рук.

— Ало!... Строчно дат мне хватуру Хрущова!... Што?.. Карашо!... Благодарю... Ето ти, Нікіта? Ти што, спал уже?.. Я тебе, душа лубезний, засну!... Я тебе пасплу!.. Ето ти — так строїш соціялізм?... Ну, ладна. Я прасматрел здачу в нас хлеба па республикам і тваю Хохландию. Работа, душа лубезний, атвратителна! Наші хахли сривают гасударственний работа. Ёсли так работат, ми не зможем дат хлеб заграницу... Не зможем закупит машини. Но не толкино в етом дело. Ми не зможем пастроїт соціялізм на однойше стой земного шара. Ти понимаеш, Нікіта, о чом я гавару? Хахли зривают нам наш політика гасударственного строїтелства. І до тех пор, пока хахли, — ета армія национального движениа не будет ликвидирован, — ми провалимса з нашим саціялізмом! — зо эда гуторячи — закашлявся.

—Што-што, душа лубезний? — злючо-яхидно перепитав Сталин свого співрозмовця. —Я тебе нераз гаварил: уморити їх голодом, а — поставит на колені!... Ми должны за дубой цена, взат з Україна 356 миліон пуд хлеба... Што? Харковци возражають!... Ничево, душа лубезний! Как миленьки дадут!... Или я з них зделаю хлеб. Скажи Кагановичу, што-би он зделал всо от него зависяще... Хлеб должен бити у на шем складе, а не в хахлов!...— грізно вигукнув Сталин і — злючо поклав слухавку на розвилок далекомову, а сам почав ходити швидкими кроками по кабінету.

—Ничево, душа лубезний! Нужно применит глубинние мери! Нужно сколихнут бедноту. Они сами понимают, што кулак — їхний враг... Это кулак і колгоз зривает і бедних подбивает...

Плюнувши злючо на всі чотири боки, мов би вишіптуючи пристріт— Сталин знову сідає в крісло; бере слухавку й натискає на спеціального гудзика.

—Никита? Ти што знову уложилса спат?— питає по таємному прямому проводу на цей раз.

—Ні, Йосипе Висарійоновичу. Я шойно дзвонив у Харків. Передав вашого, Йосипе Висарійоновичу, наказа. Харківчани брикають, кажуть нема змоги стягти стільки хліба... Мало вродило... колгоспи-ще не стали на свої рейки...

—Што?! Нет змоги, душа лубезний?! А чем будеш построїл сацїализм, кулаком, без заграничний машина?—уже кричав Сталин у слухавку далекомову.

—Йосипе Висарійоновичу!... Я вживу всіх заходів. І харківчан переконаю... Вони з животів хахлам видеруть, а хліб буде...мусять здати,— запевняв послужливо Хрущов.— Я Кагановича наkostenю...

—Пуст применат глубинний мери...

—Цеб то — глибинні заходи, Йосипе Висарійоновичу?

—Пуст... глубинний заход...если хатят строїт соцїализм. Іначе я с ними розпращаюс, душа лубезний!— гаркнув Сталин і знову поклав слухавку.

С О Н Н О й млосно-боляче дзвеніли на морозі далекомовні проводи з далекої Москви, не сучи грізного наказу в столицю України, напівголодний Харків.

У глибокому листопадовому снігу лежали вулиці по ринулої в глибокий сон столиці. Автовози буксували, крутячи колеса, але однак не хотіли їхати, а їхати кожен із партверховодів мусив на рішучий і безвідкличний наказ – Лейзера Кагановича, що суворо вимагав прибути на негайну нічну нараду. І коли з великими труднощами позїздили верховоди на невідкладну нараду та почули про "глибинні і заходи" наказані самим "батьком народів", хоч не вияснено, що то за заходи, більшість нарадців опинилась у безвиході, не знаючи: з чогож починати.

Хтось із присутніх спробував був несміливо протестувати:

– Як ви, товариші, не хочте, але виконати таку задачу, – ми не в силі. Людність уже починає пухти, – мовлено з темнішого кутка.

– Хто там пускає крокодилячі сльози? – гукнув на те Лейзер Каганович. – А чи не хочеш ти потрапити в – "не столь отдаленные места" – Сибіру?... Гляди! Знайшовся захисник! Та я душу вимотаю всім, хто спробує заперечувати наказові товариша Сталіна! Я не дозволю, що би під моїм крилом сідли тут якісь недолугі, якісь плаксуні!... Не розумієте, що таке "глибинні заходи"? Викопати весь закопаний куркулями й підкуркульниками хліб! Ось і буде вам те, що завданне з хлібоздачі буде виконане більш як на сто відсотків. Оце й будуть ті "глибинні заходи".

– Гаразд, товаришу Каганович! Викопати хліб – штука не надто мудра. Було б що викопувати. А як його та нема? Що тоді викопаеш? – запитав хтось.

– Або, якщо він і закопаний, то як його знайти? Таж

сільські партробітники не діти ж. Вони, напевне, свої обов'язки знають, – докинув другий.

– Товариші! Хто ми з вами? Чи будівники соціалізму чи, може, захисники українського селянина-куркуля? Товариш Хрущов щойно передав думку товариша Сталіна Йосифа Вісарійоновича, що українське селянство, це – націоналістична українська стихія. І доки ми не покладемо його – на лопатки; доки не заженемо його в наші соціалістичні й суспільні господарства – колгоспи, де ми його зможемо і день, і ніч мати на оці, ми – рано чи пізно – провалимося з побудовою комунізму. Видибне якийсь другий Петлюра й підійме всю Україну проти нас. І на цей раз – ми таки не встоїмо. Бо ми вже добре далися в знаки їм. Отже, або – ми, або – вони. Я думаю, що ви – не проти того, щоб перемогли ми, а не українці, селяни, бо саме вони й є наш ворог число перше. Тому я не хочу ні забирати вам часу, а ні багато розмовляти на цю тему. А ні тим більше, борони нас Марксе й Ленине, критикувати наказа чи вказівки – всеодно, товариша Сталина. Я просто: силою моїх уповноважень з центрального комітету нашої славної ленинської комуністичної партії наказую – цього дня ж дати вказівки по всіх парорганізаціях та уповноважених НКВД – розпочати глибинні заходи в справі здачі зерна державі. Інакше... та ви й сами знаєте, що матимемо. Наряду вважаю за закінчену; питання всі вичерпані. Можете йти й починати роботу а ле... Але не забувайте: я перевіру вас, кожного – зокрема. Ви мусите здати звіта, що проробили, на наступній, через тиждень, нараді. Все! Тепера три години ночі... через годину мусить запрацювати вся партверхівка міста, села, колгоспу... а особливо – райНКВД, як ближчі до села.

3.

У В ранній ранок.

Сонце, морозного, з ясним небом, дня, ще навіть не сходило, а Пилип Кукурудз, завідувач

сільської вчальні, вже виходив із районного партійного комітету.

Наколи б Кукурудз та був віруючий у людській сні, він би, напевне, увязав би сон минулої короткої ночі, хоча його й рано стягли з постелі, з викликом - до секретаря-парткомітету Сичова. Але Кукурудз ще до революції повикидав був батькам ікони з хати й із того часу не вірив ні в що, за винятком - одної своєї комуністичної партії.

Але йдучи тепера по морозному повітрю, йому зне-нацька таки вплив, на якусь мить, той сон. Ішов він по залісненій якійсь горі, поміж кущами та деревами й, хоча й остерігався, щоб не шубовстнути з гори в широке провалле та, якось, не зчувся й як, таки обірвався. Летячи в провалле, примираючи зо страху, він, на превелику радість, раптом, таки вхопився за гілляку обвислого дерева. Радіючи з такого винику й маючи надію, що вже не впаде, почав по суватися по гіллі, до стовбура. Нараз стовбура хтось, раптом, підрізав, як бритвою. Дерево затряслось, закректало, почало падати в провалле. Але Пилип Кукурудз, одчепивши ся од гіллі, тихо й незавважно став собі на рівні ноги на землю й - проснувся.

-Дурне! - в голос мовив Кукурудз, сплунувши, ні би після вкушеної кислоти. - Давно вже не віру в жодні дурниці!... Ось краще треба подумати, як то з халеви вилізти. Це тобі, брат, не сон якийсь, а суворя дійсність!... Ну, як ти розвідаєш про прихований хліб?... А він - напевне, е, та ще й немало, прихованого.

Коли Кукурудз увіходив до своєї вчальні, сонце не лише давно було зійшло, але вже минало полудень. Громада його учнів, де цього дня він мав читати лекцію з історії компартії, вже давно очікували. Учні приховано недолюблювали цього чужака, присланого з райнаросвіти. І саме тому, що Кукурудза не було на викладі - всі раділи, думаючи, що час викладу так і мине без навчача.

-Ну що, товариші учні? Заскучали без мене? - запи

тав Кукурудз, несподівано вступивши до кімнати, де мовби зумисне, на цю мить була в громаді повна тиша. Громада щось мовила спільно, притишеним голосом, до якого Кукурудз і не мав думки наслухати.

— Нічого!.. Мене трохи затримали в райпарткомі. Є далеко важливіші діла, як виклад лекцій, мовив Кукурудз, мов би виправдуючися. — Хліб державі потрібний, от що! — раптом бовкнув він. — Але ваші батьки не хочуть здавати.. своїй державі.

— Та ж хліба нема! — гукнули разом декілька голосів.

— Було, хто мав, то вже поздавали, — мовило котресь із учнів десь із задніх лав.

— Тепера сами не маємо що їсти, — докинув хтось із тих же таки задніх лав.

— Нема що їсти?... А скільки позакопувано, ви ніхто не знаєте? — хитро закинув Кукурудз вудочку. — Мовчите?.. А знаєте! Я певен, що знаєте, лише батьки наказали вам мовчати. Але партія Ленина й Сталина знайде винуватців. І горе буде тому, хто сховав хліб і не хоче здати державі, — погрозливо мовив Кукурудз.

Уже давно інші громади учнів пішли по своїх хатах, по закінченню викладів, а Кукурудз уперто й настирливо, наполягав на свою громаду, доводячи, що держава, принесла розкріпачення селянам од царського гніту, опинившись в оточенні капіталістичних акул, щоб удало з їми провадити боротьбу, потрібує хліба й хліба.

— Ви, учні, мусите зрозуміти: якщо наша пролетарська держава не одержить од ваших батьків хліб, нас капіталісти переможуть і, тоді всі ви — пропадатимете в капіталістичному ярмі, яке змушені будете тягти, як ті чорні воли, примусово запряжені.

На всякі ж аж надто настирливі умовляння, всі учні завжди лише уперто мовчали. Достоту повторилось тепера бо всі вони, як набравши води повні роти, мовчали, мов на наказа похнюпивши голови вділ.

Бачучи таку мовчазну, буцім би змовилися, тверду й непорушну стіну, Кукурудз раптом змінив свій погрозливи й голос, на голос хитрого лиса, що вихваляв був дурну ворону, коли та держала в дзьобі кусень сиру, сидячи на деревці, піддурюючи її роздзявити рота.

—А ви знаєте, товариші. Я щойно йдучи уздовж добре замерзлої річки так сам собі гарно сковзався. Думаю, що й вам би не погано було поковзатися, а особливо ж — на хороших ковзанах!... Га? Як ви гадаєте?—поспитав Кукурудз, але учні, як заворожені, мовчали. —Зрозуміло: ви б поковзали, але ж, хто з вас має ковзани, а ще такі, як у мене?

—У нас декому їсти вже нема що, а не то що якихсь там ковзанів...—залунав чийсь голос. Але Кукурудз, мов і не чув того голосу.

—От що, діти! Я знаю, що ви всі хотіли б мати ковзани, але ж у вас їх нема. А я маю, ще й царські. Хто хоче їх мати? Якщо з вас хтось, хоч таємно — мені на вухо, скаже — хто з селян і, де саме закопав хліб, я подарую тому свої ковзани ще й червінця додам.

Діти сиділи мовчки. Вони чули, як інші громади пішли вже по хатах, то й собі хотіли вирватися од Кукурудза, але він їх нестерпно морочив далі. Аж коли Кукурудз переконався, що й обіцяні ковзани та червінець не допомагають: всі учні сидять, як приречені на страту, що й слова з їх не витягти, він вирішив пустити їх додому.

—Ну, гаразд, товариші! Хоч ви й не знаєте хто й де має закопаний хліб, ви все таки, щоб наша держава та перемогла проклятих капіталістів, подбайте підслухати, де й хто зможе. Рознюхайте й скажете мені. А партія наша й особисто товариш Сталин Йосип Висарійонович, вам за це щиро й щедро подякують... Йдіть собі додому.

4.

НАСТУПНИЙ день була субота. Навчання у вчальні не було. І хоч трішав немалий мороз,

аж деякі дерева стреляли як з гармати, розривані тиском замерзаючого соку, але дехто з учнів, вільні од навчання хоч у подертих шкарбанах, ковзанували, хоча на дерев'янках по льоду, як по шклу, оголеному вітром зо снігу.

І яке ж було охопило всіх здивування, коли з усього шаленого розгону, з'явився між їми їхній одногромадник, Костик Волобуї, на новесеньких ковзанах, аж мало-що не збив декого з ніг. Усі враз обступили його; почали розпитувати, де він узяв такі ковзани.

— Батько привіз учора з міста, — буркнув він уникаючи глядіти товаришам ув очі.

— А дай хоч поглянути! — просили Волобуя, але він, мов би зумисне дратуючи хлопців, майнув, як вітер здовж ріки не оглядаючись.

— Нейначе Кукурудзові! — вирішив хтось із гурту.

— Батько привіз! — додав другий насмішкувато.

— Але ж за що?... От цікаво б було знати! — додав і ще один голос.

— Певне недарма. Таку річ та ще такому учневі, леле хтось без причини подарував би, — докинув ще хтось.

Довго матався Волобуї по льоду, зумисне уникаючи гурту. Але раптом, мов би навмисне, як спіткнувся він на рівнім льоду, як шелепне коліними об лід! Лежить Волобуї і не може встати. Надбігли хлопці на допомогу і, підводячи його — тепера вже виразно побачили, що на тих ковзанах, справді були царські орли. Завваживши такий ясний доказ, учні вже виразно знали походження ковзанів. Але про своє спостереження, буцім змовившись, не сказали Волобуєві жодного слова.

Настав наступний тиждень. Навчання у вчальні ішло своїм утертим шляхом. Кукурудз, мов би ніколи й нічого не розмовляв із учнями про хлібоздачу; мовчав, мов би води в рота набравши. Але, впротилежність до минулого часу, Волобуї тепера, під виглядом повторювання з навча чем пройденого, мало не щодня зоставав на пів, а то й ці

лу годину в навчальні. Він був один із найгірших учнів і йому справді треба було наодинці втоптувати в голову ті лекції, що читані громаді. Тож учні не були здивовані з його буцим нормальної поведінки.

Нестримно котився час; морози завзято тріщали, не вряди годи здіймалася шмалка хуртовина, намітаючи кучу гури снігу. Зближалися різдвяні святки. Ті селяни, що ще сяк-так стягали кінці з кінцями, почали готуватися, хоч по таємно, святкувати Різдво Христове, хоча влада давним – давно воює з церковними освятами.

Не втерпів і Карпо Волобуй: витіг заховані жорна і почав готувати їх до праці.

– Нащо ви, тату, готуєте свою машину? – пхикнув з батька Костик глузливо назвавши жорна – машиною. – Щож ви молотимете, як нема що?

– Та якось, мо, роздобудемо, – ухильно відповів йому батько. – Може люде мають, то й нам дадуть, – додав батько невиразно, щоб навіть син не знав.

Настала ніч. Коли вся родина вже позасинала, Карпо видобув із пудик пшениці, закопаної в засторонку клуні та й почав собі чиргикати на жорнах, щоб хоча заради свят спекти кілька булок та пирогів, хоч і не з обдертого зерна, як то колись мололи на кпупчатку.

Готувала Карпиха різдвяні булки й пироги і руки – не знати чому – їй дрижали: не дай Боже хтось та наскоче й застане, коли вона саме заходилася місити тісто! То ж тоді певна погибель буде: чим одбрешешся, що нема зерна. Зразу ж поспитають: де взяв борошно? Але не лише вимісити, а й навіть попекти – пощастило без нагляду чужого ока. Радощам і меж не було: не були будки білі, як було не так давно, хоча б за НЕПу, але свіжий, пшенишний, пахущий хліб, давав змогу відчутти, що вони ще, слава Богові, не зовсім знищені.

Не замкнена ще остаточно владою церква не могла, як то колись бувало, скликати вірних голосними на все

село дзвонами: їх усіх було аж дванацять, але всіх позабирала влада ще в 1921 році, буцім би то рятувати голодаючих на Волзі, хоч південь України гинув од не меншого ж голоду. І, хоч дзвони не дзвонили, церква в день Різдва Христового була повна-повнісінька.

Люде молитвували широко й палко та натхненно, особливо ж ті, кому вже аж надто допекла "райська житуха", як насмішливо казали селяни. Панотець, обкладаний уже безліч разів невитримними податками, які сплачували здебільше вірні, правив службу Божу так глибоко-зворушливо, що багато хто наполегливо витирали мимовільні сльози, зрештою вже достатньо вистраждані обличчя селян. І, певно, наколи б панотець не бачив посеред натовпу вірних явних та утаємнених "слухачів", по відправі сказав би неабияке гаряче слово і про народженого Ісуса Христа й...про сучасне пекло, що впало на голову людності.

Не хочючи наражати себе й вірних на всяку небезпеку, панотець хотів усе ж таки, хоч коротенько згадати ту славетну євангельську подію в далекій Палестині, щоб людність не забувала. Але коли він вийшов із царських воріт хочючи стати на проповідь, людність нараз заворушилася, а більшість почали поглядати на вихідні двері; дехто ж і зо всім почав виходити, не чекаючи кінця відправи.

Сяк-так закінчивши відправу, панотець вийшов разом із Карпом Волобуем на церковний ганок і побачив на майдані посеред села, не менше півсотні озброєних вояків. Дехто з тих вояків никали вже по дворах. Із віддалених од церкви кутків села, лунав душуроздираючий крик, мов би там хтось когось живцем різав, не ножами, а пилами.

—Божечку наш!... Шож це таке? Я чую, що той крик лине з нашого кутка,— схвильовано мовив Волобуй.

Але не встиг панотець і сказати будьщо, як обидва завважили, що по широкій вулиці біжить, цілком розпатлана й у пообриваному хатньому одягові, якась жінка. Вона бігла, спотикалася, падала й ісхопившись на ноги, і знову

бігла, галасуючи на все горло:

—Рятуйте, люде добрі!... Рятуйте, хто в Бога ще вірує! .. Забирають геть усе майно!... Ледве жива вирваласьь.

—Горенько!...— мовив нараз Волобуї, зблідши. —Цей моя дружина!— додав не звертаючи голови до панотця. — Пропало все!... Це, видно, булки нароби́ли,— подумки собі мовив Волобуї і пішов на зустріч дружині. Знав він добре що це вже — всьому кінець; що наколи знайшли закопану пшеницю — заберуть, а за пшеницю й йому не переливки. І тікати б кудись, але — куди ти втечеш, де сховаєшся? Та й — на кого зоставиш дружину, діти?

Коли вечірне сонце прощалося з землею, з села рушили з десяток підвід. Вивозили тих, у кого знайшли, навіть, ворочок пшона захований або пару пригорщів квасолі. Між вивоженими був і Волобуї із дружиною та малими дітьми. Лише дванадцятирічний Костик, як у воду десь,нараз, бовтнув: шукали, гукали — нема. Так без його й виїхали.

5.

ЧЕРЕЗ тиждень часу, коли село дещо заспокої́ніло, учні одного вечора завважили, як Костик Волобуї, мов наві́женний ганяв на ковзанах по льоду, не наближаючися до учнівського гурту. Така Волобуєва поведінка їх дуже зацікавила. Оказалось, що Костик, наматавши/ся на льоду, мов тхір у нору — сховався у вчальняних дверях: житлив він тепера в завідувача вчальні Кукурудза. Тепера люде вже всі знали, що такий жакхливий перетрус селові вчинив Костик Волобуї, не пожалівши й рідних своїх.

Час, хоча й зимовий, морозяний та сніжний, летів нестримно, а події уперто не хотіли відставати од його. І тому-то за якийсь тиждень чи, мо, півтора, наспіла вже інша, але ще страшніша подія.

Костик Волобуї, не хочачи здибатися чи то на вулиці, чи на льоду зі своїми одновчальцями, тепера, щоби по-

ковзанувати на своїх так зле здобутих ковзанах, вибирався переважно пізнього вечора, коли вже всі діти сидять хатах на печі.. Матаючися щоразу до півночі на льоду, одного разу Волобуї не прийшов до Кукурудза. Навчач занепокоївся дещо, щоб Костик, потрапивши в своє середовище, та не виявив часом своєї роботи.

Минула ніч, хлопець до вчальні не прийшов. Кукурудзові зразу замлоїло: він зразу заявив у районіві установи. Поки він доповідав далекомовом райуповноваженому НКВД, до вчальні прибілги діти-учні й почали навально кликати Кукурудза.

—Що там таке?... Чого ви галасуєте?... Що виникло? — гукав Кукурудз до схвильованих учнів.

—На ріці, в ополонці, хтось утопився...

—З під льоду рука видно дитяча...

—Ще й цвяхом прибита до льоду!— викрикували діти на весь голос свої доповіді і глибину зворушености.

Як скажений, не біг, а, сливе, летів Кукурудз слизьким річковим льодом до далекої ополонки, де вже стояла гурма людей, що позбігалися з усього села. Коли на Кукурудзів наказ проламали в ополонці лід, що намерз і витягли топленика, то всі виразно побачили Костика Волобуя з... ковзанами на ногах.

—Кати!... - грізно вигунув Кукурудз і люто зашкриготів зубами. — Я вас ще знайду!— додав він невідомо кому погрожуючи.

А коли відійшов неспокійний день і зліг на землю і темний, і вохкий вечір, до села вїхав загін вояків НКВД. Не лише наступну ніч, але весь наступний тиждень, без угаву допитували всіх чоловіків великого села. Допитували... московськими способами "с прістрастієм": били, товкли, мордували, але жоден із катованих не сказав: хто ж той, що помстив запроданцеві за його рідних і все село.

Коли кінчили тиждень шалених допитів і тортур так і не змогли виявити винуватця чи винуватців, наступ

ного тижня прибуло більше війська вже в десятеро й почали поголовно всіх вигонити з рідного села. Усім вигоненим дозволили взяти з собою лише те, що хто міг нести. Все останнє зостало на місці, цілком бездоглядне.

Вигнане з села населення ревма-ревло, гонене до залізниці. Усіх повантажили й вивезли того ж дня в невідомому напрямку в позамиканих, неопалюваних залізничних возах й у супроводі міцної охорони військами НКВД.

Так ізникло населення великого села, назва якого в історії була знана.

Наближала весна.

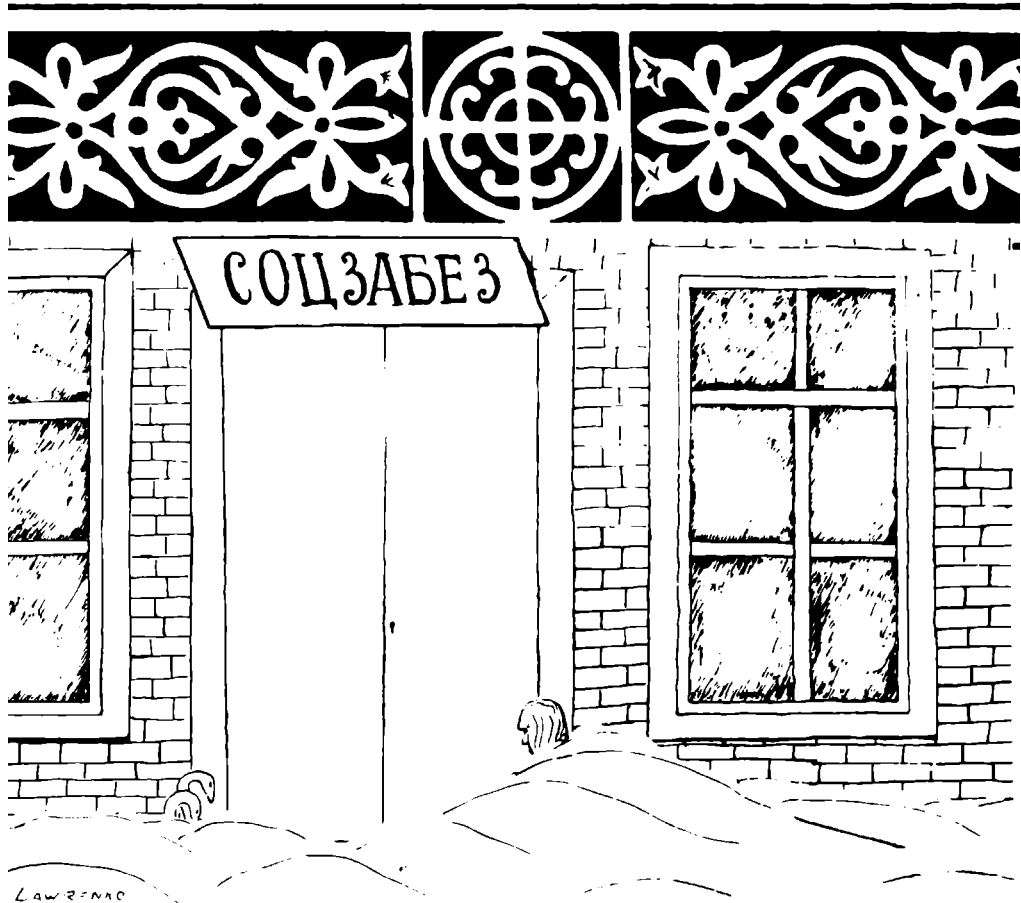
Сніг уже танув; сонце випливаючи щодень то вище, шпарко пригрівало. Пагорбки почали чорніти, парувати ріденьким димком – парою: час брав своє.

По недалекій залізничній колії досить справно бігали потяги в усі боки. І ось, одного дня на виїзді, з якої вивезено наших горепашних, Богу духа винних селян, появилась безліч такого люду, що мови місцевої, мови наших людей, навіть не розумів. Цей чужий люд, приїхав з нікому незнаній рязанщини і, шукав "дяревню Валабуєво"...

Їх було привезено, щоб поселити в тому селі, з якого вивезено всю нашу людність і давню назву зумисне – змінено на "дяревню Валабуєво", якої в історії України – ніхто й ніколи не чув, бо його досі не було.

Глибинні заходи "батька народів" Сталина допомогли історії виправитися й... виконати хлібоздачу, що була потрібна створити в Європі господарчий безлад, а в Україні – страшний, досі нечуваний у світі голод року проклятого – 1933!...

БАБУСИНІ ЛЕБЕДІ

(3 днів голодомору)

1.

В

ЗАМЕРЗЛИМИ вікнами несамовито ви-
ла хуртовина.

При кволему світлі, в кінці столу, сиділо хло-
пя й настирливо повтсрювало вчальняне завдання на завт-
рашній день.

На другому кінці столу, підстеливши аркуша чисто

го паперу, седів Оксан Кріпаченко, навчач десятирічки міста Києва й зі, сливе, неменшою настирливістю, стругав різцем третього лебеда, виліпленого з гіпсу. Два лебеді вже були готові й стояли в іншому місці, де не могло б випадкове людське око бачити.

По хаті, мов би хвиля морська, незавважно котився холод од хатніх дверей. І тому, що ще й світла достатнього бракувало, останні з Кріпаченкової родини – дружина, стара матір і ще одне дитя, зарані вмостилися в свої, хоч і холодні ліжка.

Коли завірюха – аж надто хижо вила й, ніби лютуючи на когось, тарабаніла дверима та моторошно стогнала зраненим звіром у димарі, хлопя, мимоволі здригаючи на всьому тілі, одривало тоді зір од книжки й поглядаючи на батька, порушувало хатню тишу запитом чи й просто висловом якоїсь думки.

–Татусю! Я от вивчаю завдання, а мені, мимохіть, – лізе в голову... колгосп. Що це таке, цей колгосп, що послали тебе утворювати його?

–Ой, синочку!... Не ломи, хоч ти, собі голову цими питаннями. Колгосп, це – щось страшне. Саме слово, що складене з двоїх слів: *колективне* і *господарство* – нічого в собі страшного не мають. Але ж... але ж зміст його, сама суть цього господарення – страшна.

–А чому, татусю, важко творити ці колсоспи, що ти мусив аж утікати, не створивши той колгосп?

–Тому, синку, що наші селяни – земельні дрібновласники. Вони споконвіку знали своє господарство, свою земельку, свою хату, клуню, комору; свою худобу власну: в кого більше, а в кого – менше, але все те було власне та майже-що – рідне.

–А тепера, татусю, як має бути? – допитувало дитя.

–А тепера все це велять – згони ти до одного двору: всю худобу, а вона там – реве, кричить; звози ти геть усе зерно й хліборобське знарядде до купи, щоб... гнило по

двору, під снігом, а потім – дощем, а працювати мають – гуртом, тобто – колгоспом...

–Татку! Я читав якось одну народню приказку, що: "Гуртом і батька краще бити"...

–Ну, хто ж розумний бе батька, ще й гуртом? –попитав Кріпаченко, посміхнувши.

–Або ось друга –"В гурті й каша краще їсться", то може б і працювати...

–О, ні, ні, хлопчику мій! – заперечив Кріпаченко, не давши синові докінчити свою думку. –Я тебе добре зрозумів, що ти хочеш сказати. –Бити бач, хоч кого гуртом буде добре; їсти кашу гуртом так саме не погано, але – не працювати. В селі є різні люди: заможніші, середнього до статку й бідніші. Усі селяни дбайливо працюють, але – далеко не однаково. І заможнішим, що більше працювали –за ради себе, а тому й більше надбали, тепера боляче здавати геть усе до колгоспу, куди бідніші, можуть дати, хібащо – пару рук, якщо охочі вони до праці, ті руки, а є ж і неохочі...

–Ну й, шож буде, татусю? – допитував хлопець далі.

–Буде біда, синку... Велика біда буде. Уже по багатьох селах є вбивства; лише мало-мало не шаліє ще повстанне. Невідомо, що було б, наколи колективізували, але ж добровільно; наколи б наша влада та не неволила б іти в ті колгоспи; наколи б не розкуркулювали тих, хто не хоче бути в колгоспі. А тож: найкращих хліборобів, за відмову та не бажанне йти в колгосп – виселяють із садиб, вивозять, а чи вигонять геть, не знати й куди. А ще гірше – просто і безсердечно – викидають родини в провалля, на певную погибіль. Бо в снігу, серед зими, і звірині холодно... І вивозять саме отих заможніших. А хліб же здобували –саме ці заможніші, працювитіші господарі села.

–То це, татку, через це в місті й хліб на картки почали видавати? – допитував хлопчик батька.

–Ще може й голод бути, синку...Бо ж, хто насіє чи

хто догляне посіяне так, як то доглядав кожний селянин, але на власній ниві? Та ж не дарма й народ склав приказку, яку ти ще не здибав: "Гуртове – що чортове".

– А нащо ти, татусю, цих лебедів різбиш? – змінив, несподівано, хлопець тему розмови.

– Може на хліб випаде продати. У житті, сину, як на довгій ниві. Не зна людина, що ще завтра, мо, виникне. На мою ж і мамину зарплатню – далеко не розженешся. Отож, продамо та й – буде хліб. Так то, синку!

За вікном нараз заторохкотіла буря якоюсь, може, – бляхою, зірваною з котрогось даху. Заслухані в брязкіт наші розмовці на мить замовкли. Коли ж порив вітру незабаром пролетів, на недалекій церкві, що ще була якось уціліла, пролунало одинацять дзвонів, мов би крик якоїсь поттопаючої душі, про порятунок.

– Мені чогось, боязко, татусю... – мовив хлопчик. – І дзвін чомусь лунає, немов би на похорон...

– Дурне, синку, береш до голови. Менше цікався ти справами дорослих. Твоя справа – навчатися, а не сушити собі голову колгоспами чи хлібними картками... А разом із цим – досить тобі човпіти над книжкою. Лягай-но спати. Завтра рано на свіжу голову прочитаєш і краще затишиш.

Хлопець не заперечував батькові. Він слухняно загорнув книжку й мовивши:

– Добраніч, татусю! – міцно поцілував батька й, відходячи, додав: – Не седи й ти, татку, довго, бо ж – холодно в хаті! – і пішов собі вмощуватися в холодну постіль.

– Таке ще мале, а – бач! – куди тягне його увагу... Ох, житте, житте! – мовив Кріпаченко подумки. – Хіба нас у такі роки цікавило щось крім: улітку – гайсати по полю, а взимку – вітрогонити на ковзанах по льоду?... Ну ж і час настав! Усе шиворот навиворот перевертає!

І хоч не хотів Кріпаченко думати про колгоспа, що так і зоставив не створеним, але, порушена сином тема, – якось сама собою виплила на плесо втомленого мозку. Ми-

моволі, як у кінострічці, виплили картини шаленої колективізації. Як жива, перед самі очі з'явилась сільрада села С., а в їй – Горбунов Панкрат, один із п'ятнадцяти тисячників, прибулих десь із Московщини.

Не розуміючи української селянської мови, а ні селянської, особливо української, психіки, він не хотів ні чути, а ні вислухувати жодних доказів, що українське село не може колективізуватися, це ж бо не московська, споконвіку існуюча общинність у селян.

– Я вас всех у Сібір'я загоню... таку вот вашу мати! – кричав Горбунов і бив кулаєм по сільрадівському столу, як ковальським молотом по ковадлу. – Партія і лічна таваріщ Сталін Іосіф Вісаріоновіч, хатят вам же зделать толькі лучше, штоби ви не страдали ат чіжолай работи... Вам дадут машини, которие вместо вас будут работать!... настирливо переконував москаль селян, сам не знаючи сільської роботи.

Але, коли побачив, що селяни не поспішають ні бігти, а ні ходою йти до тих "грушок на вербі" – колгоспних, що не знати де вони є, машин, Горбунов різко змінив свою роботу в справі колективізації. Тепера він почав викликати селян поодинці й, суворо питає: "Ідьош у калхос, алі – нет?" і за відмовну відповідь – починає зразу бити привсе людно: закладає пальці в двері, бив носами важких чоботищ під ребра, зваливши допитуваного на підлогу. Лютував, як хижий звір із сибірської тайги. Не витримав то го всього, як прикріплений до Горбунова йому в допомогу й... одного разу, по таких тортурах кількох селян, він – утік з того села, не бажаючи його колективізувати.

Марячи тепера про ті страшні, повні дикої, жорстокого знущання над селянами та ще й – чужака, зайди, Кріпаченко, продовжуючи різьбити лебедя, що так гарно кокоїжив дугополібно шию, якось і не зчувся, як час, линути в нічній тиші, так швидко пролетів, що, коли черговий бурун сніговії на мить ущух, виразно почув лише один удар дзво-

ну , залуналого якось невиразно.

–Що ж воно таке: чи то півгодини котроїсь ударено, а чи це вже, може, перша година ночі? – подумав запитом. А що нікому було б відповісти, хоч би й у голос запитав, – він позіхнувши, вирішив:

–Закінчу вже завтра. Час бо вже й спати лягати, бо люде розкрадуть ніч, а мені й не зоставлять із єї ні – крихти, хоча на понюх.

І не встиг Кріпаченко ще й зі столу попривірити, а тут, нараз, хтось дуже настирливо затарабанів у вікно.

–Що воно за з-ява?... Та ще й так пізно, в ночі?! – подумав собі, а в голос: –Хто там так нетерпляче стукає?

–Аткривай!... Райміліція! – гукнуто за вікном.

–Це, мабуть, по мене! – шибнула Кріпаченкові сполохана думка, аж серце йому вмить зупинило бити.

Увійшли до хати – не вітаючи господаря.

–Так вот чем он заімаєтца! – гукнув один із трьох, побачивши лебедя на столі. –Скульптуріш? – глузли во запитав і плюнув, а разом, буцім незумисне, штовхнув лебедя на підлогу, де він розлетів на дрібне шматте.

–Ви, таваріш Кріпаченков, значіт дома? – запитав інший. І не чекаючи на відповідь, додав: –А где ви должон теперя бить?

–Застудився на селі... Мусив приїхати... – дрижачи з хвилювання на всім тілі, мовив Кріпаченко, знаючи добре, що цим словам, ці пізні гості, не повірять.

–Давно ви дома? – запитав третій.

–Днів пять-шість, – відповів Кріпаченко.

–А заданіє партії і правітельства, і лічна таваріща Сталіна, ви выполніл?... Калектівізіровалі свайо село? – питали його далі.

–Не знаю... Я захворів... – хотів виправдатися Кріпаченко, але його мову обірвали.

–Хорошо!... Сабірайтесьь, с намі пойдьом! – мовив той що розбив майже викінченого лебедя. – Там дело разберьом.

Дружина й матір, розбуджені стуком лебедя об підлогу й, почувши чужі голоси, зчинили голосний плач; заплакали й діти проснувши. Але – Москва сльозам не потурає. Темної й холодної ночі вивели, одного з кращих математиків міста Києва, Кріпаченка Оксана, з його власної господи – назавжди.

2.

Х О Л О Д Н І зимові дні, шкутильгаючи по засніжених просторах країни, волоклися буцім їх ведено на страту: огинаючися, неохоче мовби аж просили: не підганяйте нас, ми й сами підемо далі. А мороз лютував, а сніговії раз-по-раз шаліли, замітаючи вулиці міста.

Минув один важкий тиждень безперестанної біганини по установах міста, в розшуках Оксана Кріпаченка. З утоми й тривоги, Ганна Кріпаченко вже майже з ніг падала, а чоловіка – як нема, так і нема, мов би тобі живцем, десь, чи не в воду бовтнув.

Минув і другий тиждень у розшуках та розпитах; сунув уже й третій. Ганна, що була напрочуд чарівної краси, тепера зблідла, помарніла. Та й не диво: мусила не лише чоловіка шукати, що вимотувало їй усі нерви, а ще й навчати дітей. Розшуки ж чоловіка забирали багато часу. Це призводило до того, що навчання дітей мусила час-до-часу уривати; недороблений тиждень скорочував і так злиднячу зарплатню. А поза цим, ще й директор навчальні починав уже косим оком поглядати.

І коли надійшов день одержання зарплатні, вона була така мала, так знікчемніла, що вижити чотирьом особам на таку кількість гроша, було вже – цілком таки – не можливо. І то, навіть, за тих умов, що було б усе дешеве й удостатку. Але ж, а ні того достатку, а ні дешевини й – сподівати не можна було.

Находило Різдво й новий рік. Морози ще дужчали а сніги завірюхою лютували по місту, нагортаючи бавовняні гори, що унеможливлювали весь рух по місту. І коли ж півторамісячні розшуки Оксана Кріпаченка не дали жодних наслідків, Ганна з родиною стояла на краю повної голодової загибелі: зарплатні не вистачало, а запасів у родині-ніколи не було. Хоч випрягай і подихай!

—Правду казав татусь,— згадало якось хлопя за убогим сніданком,— коли ще був із нами. Тоді казав татко, що ще може бути голод. Ось уже в нас і голод,— закінчив із сумом хлопець, а матері, мов ножем шарпнув по серцю.

—Що ж робитимемо, синочку? — з болем у душі, сливе, зойкнула Ганна Кріпаченко. — Ні тобі купи ти нема що, а ні нема й за що!...

З неменшим болем у серці слухала бабуня розмову свого улюбленого онука й невістчину. Вона бо знала ж, що скрутності, насілі на їхню господу, це й її гірка недоля. І вона була б ладна допомогти якось, але старечі руки й ноги вже відмовляли їй послуху. Та й запрацювати ж щось, не було-де.

—Щож, діти, робитимемо? — з сумом і болем у голосі; мовила бабуся. — Чи не піти мені десь, хоч підлогу помити, аби щось та заробити?

—Та куди вам, мамо, йти?... Хто вас візьме до роботи? А головне: до якої роботи? — мовила Ганна запитом. до свекрухи. — Прийшла біда на всіх разом! — гірко додала.

—Мамцю! — мовив хлопець, слухаючи розмову старших. — Татусь, іще різьблячи третього лебедя, що той чужак потовк, як татка забирали, казав був татко, що лебеді, можливо, придадуться, щоб хліба купити...

—Я знаю, мій синочку. Але я не хотіла продавати їх без татуса. Може ж він десь обявиться; може потрібні будуть гроші, а ми їх тепера продамо.

Родинна нарада нічого так і не вирішила, а час — не стояв. Минули різдвяні й новочічні, сливе голодні, святки...

Треба б було щось десь купити, щоб далі можна було існувати, але ж не було за що купувати. І коли одного дня Ганна Кріпаченко ледве допленталася до житла, так була охляла з недоживлености, що недовго думаючи, вирішила:

—Що то буде, те й буде, а лебедів таки мусимо продати,— мовила вона до свекрухи.—І я ось, ледве-що стою на ногах, і діти — аж посиніли з голоду та й вам, мамо, не переливки... Але, де їх продати й, як? Хто їх купить?

—А чи не піти б мені, дочко, з лебедями на Хрещатику? Там багато людей ходє; добре зодягнених; опасистих може б хтось і купив наші лебеді.

—Не знаю, мамо, що й робити. Самій мені — неможна. Ще спекуляцію пришиють, а тоді й з роботи виженуть. І тоді вже — зовсім погибіль готова буде! Але ж і вас, мамо, посилати на такий холод, я, просто, маю страху.

—Нічого, дочко, я добре зодягнуся й, таки, мо, щось і розгоримо,— мовила бабуся думкою заробку підбадьорєна.— Я б дуже рада була, щоб щось та заробити.

Не сперечала Ганна зі свекрухою. І хоч уже минув був полудень, добре зодігши свекруху в різне лахмітє, й хрестячи її на дорогу, мовила:

—Ви ж, мамо, глядіть: почнете промерзати, забирайте свій крам і — до хати, якщо ніхто доти нічого в вас не купить.

Лєдь ступила бабуся Кріпаченчиха на вулицю, аж — як-к крутоне довкола єї сніговія! Як шматоне наїй старє сєнький одяг; мало-мало не звалих вітер з нїг. Але бабуся вирішила, хоч би й упала нераз, а таки дійти своєї мети. Довго вона змагала з супротивним сніговієм; довго брила по коліна в снігу; бракувало пройти ще пару кварталів до Хрещатику, але сили вже цілком їй забракло.

—Ні. Так я ще впаду та — чи й устану,— мовила бабуся Кріпанченчиха подумки.—Зупинюсь я тута, під цим от великовіконним будинком. Тута ось і снігу дещо менш. Та тута й люде потроху ходять. Може ж хтось та й зохмаєся

мо й запитає таки, а чи й купить.

Стала Кріпаченчиха під великими дверми й незна-ної їй великої будови. Вийняла з лантуха пару лебедів і поставила їх на приступці, а сама – стала збоку, щоб не застувати свого краму.

Хоч погода шаліла, як немов її сто відьом гнали, а людей доля гнала. В усіх напрямках багато людей проходило; чимало з їх – одни входили в високі двері, а інші – виходили геть. Але як не запрошувала Кріпаченчиха – поглянути на її крутошії лебеді, ніхто – а ні не глянув.

Спершу бабуся благала жалісним голосом, хоча би зиркнути, полюбувати на лебедів, а коли люде, мов очманілі, проходили мовчки, не глянувши, бабуся знилася й замовкла. Спину їй почала вже морозити; ноги їй боліли. Вона була рада вже сісти на якогось ослона, але його – не було. Сісти ж на голий камінь – холодно.

–Божечку!... Невже ж буде невдача? Та ж завтра й хліба, навіть карткового, не буде за що купити, якщо ніхто не купить хоч одного лебедя, – подумки волала бабуся Кріпаченчиха, мало не дрижачи з холоду.

Скільки бабуся так стояла під великими дверми, вона не знала, лише спостерегла, що вже ніхто а ні входе, а ні не виходе. Людей же, хоч і брили по снігу, – побільшало. Вони, проходячи, то голосно розмовляли, реготали, видно – молодь, то йшли, немов їх хтось тіг на невиднім мотузі – похило й мовчки. Насамкрай бабуся завважила, що й ходити повз єї стало менше людей. А, як налихо й ноги, таки впрост, відмовляли її тримати.

Поклала бабуся лантуха на камінь і, хоча й із побоюванням, сіла на приступку. Сніг не переставав курделити довкола. Бабуся ж, сівши, навіть очі примкнула. І так ото їй, нараз, стало приємно, коли звільнила з напруги наболілі їй ноги.

Сидить собі бабуся й чуманіє: ось вона таки прода-ти конче продасть, хоч одного лебедя; принесе гроші неві-

стці, вони всі трохи підживляться; пожвавішає її улюбленець – старший онучок; а надійде весна – вони всі поїдуть у село. А там же краса, там розкоші природи: квіти, пахощі – рай та й годі.

Незавважно бабусі, раптово, змінилось картина і їй перед очима з'явилася така чарівна краса жнивньої пори і, такий розвеселений гурт молодих женців з голосним співом, що їй аж серце ходором заходило. Сонце так шпарко пекло, аж усі обливалися гарячим потом, але загониста й розбуявіла пісня праці, сливе хвиля морська, не втихає... Вона лунким дзвоном котить по широких золотих ланах і втопає десь у далекому дубовому гаю.

Бабуся Кріпаченчиха так палко переживала вісні свою молодість, так упивалася красою жнивнього дня, плаваючи в сонних мареннях, що цілком утратила відчуття холоду. Їй, тонучи в хвилях чарівного сну, подобало, що вона пливе на якихось прозорих килимах-самолетах, а її онучок лише заздро глядить їй навздогін і помахує на прощання – ручкою.

Давно вже зникли з вулиці перехожі; давно вже залягла глибока ніч, а бабуся Кріпаченчиха спить сном праведниці й не думає просинатись. Сніг намів навколо єї – справжні горбки білої вовни; лебеді також потонули в заметі, лише бабусина голова ще визи рала з глибокого замету хусткою, як брудною ганчіркою.

Коли рано, наступного дня, двірник почав одкидати сніг із під державної установи, що мала дуже голосну назву "СоцЗабез", тобто державна організація соціального забезпечення, що мала б опікуватись – знедоленими й голодними, двірник на превелике здивування, спершу був знайшов пару лебедів, що бундючно гнули свої шиї, навіть, сидячи глибоко в снігу і, лише згодом, завваживши якусь ганчірку поверх снігу і, думаючи що то заніс буревій сюди чийсь хустку чи скарертину, почав одкидати сніг і, на велике здивування – одкопав замерзлу на кістку якусь ба-

бусю й аж тепера, вповний голос мовив:

–Ага-а!... То це бабусині лебеді!... Вигнала горепа-
ха попасати в... снігу та й сама Богові душу віддала.

Довго чекала Ганна Кріпаченко на свою свекруху; вона мала палку надію, що лебеді, вирізьблені чоловіком її, вирятують її й дітей од голодової погібелі, але, видно, не судилось бути їм урятованими.

Бабуся до улюбленого онучка так і не вернулася. І не поїхала вона в споглядане в сні чарівне село.

В А С О Х Л А йому грудина, як старий давно не ношений шкіряк. Затвердши на камінь, вона й не давала повітрю підносити спроквола, але ж гармонійно, почеревину запалу мов у провалле. Ребра стирчали з габелка, мов залізні прuti обтягнені поморщеною і вилинялою шкірою. Повітре не входило тепера бурхливим, цілющим потоком; воно не напмповувало виснажені легені й не гонило зі спрокволілого серця живлючу хвилю тепера згусклої на карук крови. Входило воно тонюсенько-тонюсенько, як стрункою, а виходило цілком непомітно І Лежав та лише постогнував, раз-у-раз утрачаючи свідомість.

А надворі також яскраво все зеленіло, так привабливо все квітло; все немов би магнетом тяглося до сонця все непереможно прагло жити, буяти, рости й плодити, щоб закладеному плоді знову, коли прийде час на те, знову ж заярити такою ж силою, таким самим життям. І знову, давши снагу життя в паростках, плодах – рухатись і рухатись у безвість майбутнього.

Лише Іваненко примирав, як засохаючий на межі, не зрізаний, кимось забутий соняшник.

– Гай-гай! – думає він сам собі. – Забули зрізати?... Покинули на межі життя... щоби відчув каяття, що марно-марнісінько жив?... То ось і досохнеш, упадеш і струхнеш, як нікому непотрібний соняшник, і слід по тобі зникне...

Довго мовчав, облизував пересохлі вуста, що з потрісканости щиміли; оглядав своє житло й болізно зітхав.

– Еге... Одних у Сибіряку, других на Соловки, третіх у застінках доконали, а ми – у своїх власних хатах гинемо... притьмом гинемо, подихаючи, як ті щурі.

Трохи помовчав Іваненко, постогнав і, знову:

– Ох, і принесли ж пролетарі, так гарно порозписували Володимиром Кириловичем!... Гай-гай! Як він бідолаха болізно переживав пролетарську, наймицьку долю!.. Подякували!... Сидить тепера горєпаха в чужій країні, на... чужім хлібі, а наш – пролетарі забрали й нас виморити ось голодом наврапились...

Хотів кашлянути, щоб вигорнути згусток слини з горлянки, що немов клубком став там, але нема сили вдихнути повітре так, щоб зробити полегкість. І водить він помутнілим зором по стінах. Глянув на Шевченка, покритого – давним-давно непратим рушником і, аж йому сльози в очах накрапли.

– Ех, батьку-батьку Тарасе! Добре ти казав колись: "У своїй хаті своя правда і сила, і воля..." Але не пощастило нам... рішуче не пощастило... В своїй хаті гинемо... притьмом догниваємо, попухши з голоду... Гай-гай!... Який

багатий був наш край! А тепера – яка лиха година! Принесли "старші братки", щоб їх бурею було рознесло!...

Боляче шкригнув зубами й ізнову замовк. Лежав і конав. Дружину закопав, коли ще мав більше сили, а тепера, мабуть би, не закопана гнила б у хаті. Цілком охляві ногу вже піднести не в силі.

– Як горепашна хотіла жити. Як благала – "Хоча ва реної картоплі, якщо нема хліба"... Устигла й городину: і посіяти й посадовити... Ох-хо-хо-хо-хо!... Але полоти – не змогла вже: як злягла так і душу Богові віддала – згоріла, як страсна свічка на вітрі... Царство їй небесне!

Іваненко хотів перехриститися, згадавши свою Устину, вірну дружину, але рука була така важка, така негнуча, що йому забракло змоги піднести її, хоча б до лоба, а там би, може, якось би впала й на суху груди́ну, а до пліч, чи й пересунув би.

– Ох, пролетарі-пролетарі! та ще й усіх країв... єднайтесь!... З'єднались на нашу голову; вимолотили із засіків... та, навіть, із усіх куточків, що в кого було!... Не залишили, а ні тобі порошинки борошна. Якось, царство – їй небесне, ухитрилась Устина, хоч пшенички та соняху з квасолею, по жмені сховати... Посадила. Але, що тепераз його – один бур-ян та й годі. Жабам би розкошувати посеред тої гущавини-городини, але й жаб та мишей люде поїли. Не сховалось ніщо: ні kota, а ні собаки по селу й – не знайти... Галич, що так колись рясно обсідала в-язи біля старої церкви, тепера почути й не почувеш, мов би десь – навіки все пощезало.

Стогне Іваненко раз-по-раз непритомніючи з болю в грудях та важкої порожнечі в шлункові. Впадаючи в напівсонне марення, пригадує Архипа Тесленка, свого друзяку, як вони колись плуталися в "проклятих питаннях"; як їх була захопила визвольна думка, боротьба за рівність, братерство та вільність; як їм золотим сявом блищала така бажана всіма, воля України.

—Ох—хо—хо—хо—хо!... Шасливий ти, друзяко, що "шасливих" днів і голодової смерті у власній хаті не зазнав!.. "Прощай житте"!..."Поганяй до ями"!... Але й ями нікому було тобі викопати, як ось і мені... Мо, так і зотрухну, як торішня картоплина, зостала в полі.

Тривалу й важку мовчанку нараз урвали нові картини: Іваненко бадьоро простує разом із дієвими особами — "Голоду" "Голоти", "Хто ворог" та "Темної сили" Володимира Кириловича. Як він їх, ті Винниченкові твори, завзято читав межи зібраними на вулиці селянами; як він та захищав скривджених долею людей! Він ладен був сонечко їм прихилити, щоб ошасливити їх, але було — зась!... Чи ж думав він тоді, що ота голода та візьме колись верх та й стане погубою людству? Погубою такою, з якої він і сам ось гине?...

Нараз маренне йому урвали різкі болі в шлункові — нижче ложечки мов би якась гадина смоктала, а кишки, як гаком хтось витягав із утроби. У болях голоду зникли йому всі марення й Захар Іваненко, з великою натугою, поклавши долоні на шлунок, притискав, і так давно присохлий, до габелка, живіт, щоб не так боліло в кишках.

Зненацька зарипіли сінешні двері, але так повільно й тихо, що Іваненко ледве вчув. Це його дуже здивувало: ніхто давно вже не приходив до його, а тут — хтось ніби рипнув дверима. Якусь мить не чутніло нічого й Іваненко вже гадав, що то йому — причулось. Але, нараз, хоча ще й повільніше, заскрипіли й хатні двері, а на порозі, як привид, стала якась жіноча постать.

—Помираєте, Тимотеевичу й ви? — тихим запитом запитала-зашамкотіла гостя з порогу.

Іваненко, не можучи одразу впізнати, що це за гостя несподівана, здивовано й неохоче миркнув:

—Майже, що вже...

—Оце й я, ледве ходжу. Вирішила провідати й вас. Чи ще живі, побачити, — мовила жінка.

—Гм!...дякую за ласку. Але... хто ж ви будете?.. Я щось не впізнаю вас.

—Та ж Нестеренко... Тетяна Нестеренко.

—Боже ж ти наш милий! Та ж це ви — Тетяно Петрівно?!— вигукнув Іваненко з болісним стогоном, підносячися на лікті. —Боже, як же ви, Тетяно Петрівно, змарніли!

—О, так. Довели нас до краю. Вже три місяці, як бачила в останнє хліб святій... Чи ж диво, змарніти.

—Боже, Боже!... Та й чого ж ви, Тетяно Петрівно, та стоїте? Сідайте! Вибачайте, що господар ледачий — лежма лежить... А ви — сідайте! Розповідайте, що чути нового. Я з хати вже не виходжу й нічого не чую.

—Ой, нове, нове... Щоб вони сами так оновились і в яму скотились, як наробили нам новинок! Народ, як муха в-осени — дзиз!... і — нема.... Дітей давним-давно вже не навчаю: батькам тепера не до навчання... Люду ж гине така сила-силенна, що щодня хуру-дві звозять до братської ями... Та не всіх. Багато по бур-янах гинуть.

—Ох, Боже наш, Боже! Незабаром і мене, мабуть, потягнуть до тої ями, — простогнав Іваненко.

—Мабуть усіх нас наврапились позаганяти до ями, — мовила Тетяна Петрівна, навчачка сільської вчальні, сідаючи біля Іваненка. —Багато людей з голоду погинуло, а це ще й од борошна гинуть...

—Од якого ж це борошна? Чи десь продають, чи що б то?— не втерпів Іваненко запитати.

—А якже ж... продавали, щоб вони сами були тим борошном подавилися!

—От як воно! А я валяюсь колодою й байдуже... Може врятувався б од погібелі...

—Чи, може б, швидче завезли до гуртової ями, — додала Тетяна Петрівна.

—Та й чого ж бо то так?—здивовано питав Іваненко.

—Тому, що борошно привезли таке, що: чи то, може, з якихось кісток, а чи, може, з гнилої риби зроблене. Бо

хто наїсться, то вже – певний кандидат на кладовище.

–Ой, Боже ж ти наш! Хто ж то таке борошно пордає? – зацікавлено, але й злякано поспитав Іваненко.

–Та, хто ж – влада наша. Хочуть, видно, не лишешо голодом, а ще й отрутою нас винищити... Ой, дожились ми! Хай би вже москалям ми седіли в горлі, як кістка, а тож свої кати!... Звеліли: всі листи, хто будькуди посилає, то мусимо здавати в сільраду. А там, видно, знищують!.. Бо мають страху, щоб ніде й ніхто не почув, що тут народ із голоду гине.

–О, Боже! Як же ж рятуватись? Та ж виморять нас кати голодом!–волав Іваненко, а навчачка лише важко зітхнула. –Якби нам та сонячна машина Рудольфа Штора! О, тоді б – дзуски! – додав Іваненко.

–Думаєте не забрали б вам Шторову сонячну машинку? Та ж: не бери вони зерно й готове борошно, останні ж крихти зі стола, чи ж гинув би от так от народ? Так же ж повимітали геть усе, хто лише що мав!... А ви: як би – сонячна машинка. Ні! Видно добре уланувала Москва, – голодом виморити нас, – із болем у душі мовила навчачка.

–Боже ж наш!... Як же рятуватися? Та ж ми мусимо витримати; мусимо їм довести, що українців не так то й легко винищити. Та ж, хто нас уже не нищив, а ми – віки перетривали... Невже ж аж тепера нам кінець? – зі стогоном волав Іваненко.

–Маєте слухність, Захаре Тимотеєвичу. Хто нас та не калашматив, але такої біди як маємо, наш край таки ще не знав. Та й, як знати: в минулому нас нищили вороги. А це ж, лише з наказу ворожого, а нищать – свої: комсомолці, комнезамці під зверхністю комуністів своїх і московських. І вони не дадуть нам вижити! Забрали все, забрали б будьякий найменший порятунок, у вигляді Шторової – сонячної машинки, – з гіркотою закінчила Тетяна Петрівна, хитаючи головою, що трималася на шиї, немов би на папкові.

Іваненко, постогнуючи, мовчав. Йому кортіло криком кричати "Рятуйте! Гинемо!...Але за що? За що на нашій та ки спокон віку землі та ще й руками своїх, б-є нас ворог так безжально?!"

— Читала й я, Захаре Тимотеевичу, Винниченкову ту "Сонячну машину". Читала дуже уважно; шукала там щоб за щось зачепити руками; хотіла зрозуміти, що то за шкло був винайшов Рудольф Штор? Але — жодних слідів чи, хоча б якихось натяків. Та Винниченко й сам, мабуть не міг і не зміг би сказати, що то за шкло.

Іваненко мовчав далі й думав.

— Водить, водить читача за носа, а ясности — жодної. — продавжувала навчачка. — Легко сказати, що там, у казанчику, щось кипить, бульчить. Але, де їх узять тих камінчиків зеленуватих зі срібними плямками?... Та й, що з тими камінчиками робити? Я добре колись вивчала хемію, але ж — вона тут нідо чого.

На мить обоє замовкли. Довкола також була тиша, мов би перед бурею з громовицею. Сонце підносячися чим раз вище й вище — вже добре шпарило. Навколо пашіла духота й спека. По селу, незважаючи навіть на зелень, ходили пасмуги гнилого сопуху з тих осіб, що не закопані, лежачи в своїх хатах чи в бур-янах, розкладаючися, гнили.

— Еге! Зайшла ж я до вас та й сіла. Піду, мабуть, далі шукати медалі, — мовила навчачка. — Піду шукати, може де що натраплю їстивного: вовка ноги годують. А, мо, по до розі десь дуба вріжу, — додала Тетяна Петрівна виходячи.

— А я, то й іти вже не маю сили та змоги, — мовив і собі Іваненко. — Ноги мені так попухли; так ось потрїскали; так немилосердно болять, що вже й устати несила. Ох, Боже наш, Боже!...

Коли навчачка як тїнь ізникла за дверима, Іваненко й знову потонув у чорні мрії. Поки чужа людина в хаті була, то й біль у шлункові буцім занімів. Та ледь умовкла в хаті чужа мова, знову шлунок почав цуцням скимлити.

—Що тута в Бога поробиш! Він — немов те дитя: почув чужу мову, то й матір перестане термосити за порожню грудину, а як не чутніє довкола нічого — кусає її, щипає; ладне роздерти: дай моні! але її — нема. Так ось і — моя каторжна торба — шлунок. Щож із тобою робити? Чим тебе напхати? Ну ж нема нічогісінько, хоч вовком вий!... Ох-хо-хо-хо!... Ну й довели ж нас до "райського життя"!

На якусь мить, замовкли шлункові болі Іваненкові. І він, плутаючи сь у чорних думках, не зчувся, як потонув у чорному мареві важкого сну. І, нараз, снить: він іде знаймою стежкою густого лісу в урочищі "Струкове" й, на велике йому здивування, що не ступить крока, а на стежці — то бублик, то крендель, то медяник, а то, дивись, ще й коник-пірник. "Боже ж ти мій! Та хто ж це так порозгублював стільки добра!... Яка ж це тварюка так плюндрує цей святий хліб; так марнує дар Божий!" — аж стогне вісні Іваненко, а сам — запихає знахідки: то в рота, а то в кишені, поспішаючи чимдуж.

Чи довго Іваненко збирав ті їстинні розкоші, він не знав. Але назбирав так багацько, що ледве ніс. Та, нараз, як вискочить якийсь страхопуд, на москаля в лаптях подібний, ізза дерева, як криконе Іваненкові:

— А ти, нешта, маї ягідкі сабрался красть!?!...

— Та ж, які вам тута ягідки!... Це ж — хліб святий!.. І так хтось неми лосердно марнує, — мовив Іваненко на своє виправданне.

— Не твоя справа, лайдако! Я навмисне порозтрушував, щоб тебе сюди заманити... Ось я тобі!... — гукнув той москалисько залапотнений. І не встиг Іваненко й слова вимовити: кацапура, як уда-арить його в живіт. Аж по лісу — гу-гу-гу-гу! мов би тобі грім.

Проснувся Іваненко; а шлунок ще дужче болють, як то мав би боліти вісні ударений кацапом.

— Таки й чудний сон, а тепера ось — болі... Щож робити? Вже ж я пробував геть усе; всяку зелень коштував

так хотів затамувати шлункові болі, але ж рятунку – жодного!... Ех, яка була б ото розкіш – мати Шторову "соняшну машинку"! Накрутив би оце якогось там буряну та й – їж собі досхочу! Треба лише крутити її, либонь так, щоб аж піт із лоба впав на молоту зелень... Гм! – мгикнув на раз Іваненко.

Думка завирувала йому, як хвиля на розбурханім і розшалілім морі. Він плутався в її міцних сувоях і, немов загубивши в клубкові кінець нитки, шукав якогось виходу. Але плутаючися в сувоях думки, ніяк не міг зрозуміти: де ж той кінець, що, вхопивши за його, пощастило б знайти й потрібний порятунок.

–Якісь камінці... Якісь шкельця...– стогне Іваненко в маренні на яву. –Але, що мало значити й, яке завдання, того шкельця? Чи не те, щоб притягти тепло... О! ..... О!.. Притягти сонячне тепло!... Слушно! Притягти сонячнє тепло на рослину, на її субстанцію!... От де розв'язка! Притягти... еге ж – притягти сонячне промінне на перетерту рослину потерть... Рослину потерть! Гаразд! А чим же перетерти її?... Агов! Та ж десь була бляшана тертушка, що покійна Устина картопляні деруни робила... Еврика!.. Знай... Знайшов! Знайшов! Побільшуюче шкло навчальняне, десь у столі... Я мушу спробувати... Ось тільки б не дати сонце ві сісти за дерева... Швидче, якомога швидче! – підганяв і погукував на себе зраділий Іваненко.

З неймовірною швидкістю, якщо можна ту мертвяцьку швидкість, уважати за швидкість живої людини, Іваненко, постогнувши, шпортався підводячися з ліжка. Йому ж темніло чорною каламуттю в давно запалих, глибоко в лоба, очах, Але, збуджений палахкотіючою надією, він хоч і никав, як слимак по хаті, стогнувши, охкаючи й ойкаючи з болю, познаходив і тертушку, й побільшуюче шкло; він захопив із собою й черепяну миску зразу ж. Навіть не забув узяти й Винниченкову "Сонячну машину" під пахву: "Ачей, треба буде заглянути до якоїсь боківки книги... Може ж

там здибаю допоміжні вказівки" – метикував собі Іваненко поспішаючи.

Постогнувши й мало-мало не падаючи; посуваючися й посуваючися, як справжній слимак, не йшов, але притьмом таки плазував Іваненко на свій городець, де все зеленіло, розкошувало ярою зеленню; кликало жити й Бога хвалити.

– Гай-гай! – аж вигукнув Іваненко. – Яка божа всюди розкіш! Справжнє рослинне весілля! Бракує лише соловейкового співу... Еге. Не чути й зозулі, що споконвіку ворожить людям довгий чи короткий вік хтось матиме... Еге, – усе німує!

Спотикаючи ся в розкішно порослому при городці спориші, Іваненко нарвав городньої зелени: листастої лободи й соняшникового листа, а в додачу ще й кукурудзяного листа. Захопив і пахущого любистку та рути-мнати. "Мо пахущіше, а чи поживніше буде" – мовчки метикував подумки.

Сівши з охами й стогоном на муріжку, почав Іваненко терти всю ту, назбирану зелень, на тертушку. З натуги, а особливо з безсилля та ще швидкоючи, піт йому ллявся, не лише з лоба, але й уся спина була мокра, мов би з води щойно виринув. Рясний піт крапав і на терту зелень.

– Нічого!... Вдаліший сонячний хліб буде! – в голос мовив сам собі Іваненко. – Сонечко зробить своє діло... Воно не дасть загинути голодному... Благослови ж, святи й наш Боже, нашу горепецьку поживу! Пошли сили й здорове, щоб не здати наших позицій ворогові! – благав Іваненко, поглядаючи на палахкотіюче сонце й підставляючи під його життедайне промінне перетерту зелень у мисчині... пропускаючи палахкотючі промені крізь побільшуюче скло.

Щоб кращенько опромінити зелену потерть, Іваненко дбайливо перемішував верхній, уже дещо прогрітий, шар із спіднім. Потім знову грів і в мовчазній молитві благав у Бога-Сонця, не пошкодувати цілющих сил німічному голодайцеві.

Коли вже, гадаючи, що добре прогрів усю товщу на-

тертої зелени, взяв Іваненко їди во до рота, то навіть не міг
будьщо сказати. Лише якось саморухово вихопилось йому:

—Бурян!...— і важко зітхнув. Руки йому раптом опа-
ли, мов перебиті. —Горенько ж ти мое! Чим же його здобри-
ти й як його зробити Шторовим сонячним хлібом?—волав у
думці Іваненко. —Чи, мо, соли йому бракує? Але ж і соли в ме-
не дастьбіг.

Довго міркував Іваненко над зеленою потертю. Спер-
шу хотів зо зла викинути, а потім подумав, що може він та
недостатньо усе це прогрів. І почав знову гріти, але сонце
вже поспішало на захід. Кишки ж і шлунок, не перестаючи
ворчати, просили поживи.

—Що буде, те й буде — треба їсти!— знедалено прока-
зав сам собі Іваненко. —Може ж воно, розжоване, переміша-
не зо слиною, в шлункові дасть якусь користь.

Із труднощами ковтаючи прожоване, Іваненко, раз-по-
раз, запихав і запихав до рота потеруху. Його спершу ну-
дило, позивало на блювоту, але він, трохи спочивши, знову-
топтав і топтав у рот привялу вже зелень.

Нараз йому потемніло, зненацька, в очах. За шлунка
йому щось ухопило так, немов би орел там загнав свої пазу-
рі. Ще мить і, вхопила йому судорга ноги й руки, труснула,
буцім душу хотіла йому витрясти.

Іваненко, падаючи й простягаючися на муріжку, від-
рухово вхопив ще в у руку побільшуюче скло, буцім ладнав
ся ще опроміювати зелену потерть. Він кілька разів тріп-
нувшись, скорчився, потім випростався і, простігшись — на
віки замовк.

Бачило ясне сонечко, як гинув український науковець
і письменник. Але, щоб не спаленіти з сорому, раптом схо-
валося за сіреньку хмарку. А за якусь мить і зовсім бов-
тнуло за посинілий і непривітний крайобріу.

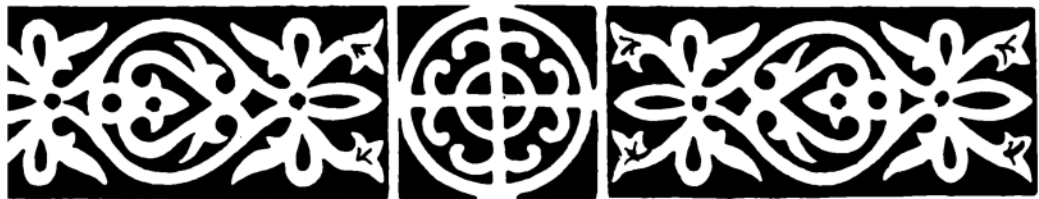
Іваненко ж припавши висохлими грудьми до матери-
землі, поволеньки дубів. Не було кому його ні доглянути, а

ні закрити йому страдницькі очі. В тому страшному році тисячі таких, як Іваненко, пішли в землю не оплакані, й не оспівані церковними похоронними піснями...

Небо незабаром розпогодилось

Плакали рясними слізьми зірки, споглядаючи з неба сних височин. А місяць, побачивши трагичну долю українцеву, зажурбував сильно, аж поблід із досади та й покотився на захід, щоб швидче схватись і не бачити того, – що твориться в знедоленій, але такій любій йому Україні.

К О Р Ж І

"Любов не картопля..."
(з народніх приказок)

Ху у у у у у Х!... – протягло зітхнула ще молода навчачка, Катерина Онисеївна, сливе – падаючи з утоми, на навчальняний ганок. Але й сівши не була спроможна тримати тулуба сторчоспад і тому всією вагою натомленого тіла схилилася на стіну.

Шістдесят кілометрів літньої сухої дороги, щоб на добрі ноги, це не великий кавалок, але ж ноги були, як ті колоди – попухлі. Цілий бо місяць Катерина Онисеївна му-

сила змагати сама з собою; цілий місяць, споживаючи раз на день, лободяну й без жодної засмачки, юшку, вона все одкидала думку, щоб раз і на завжди розпрощатися з материною коштовною обручкою, яку матір, помираючи, подарувала їй, єдиній своїй донечці, на спомин.

А обручка була тим дорожча, особливо ж Катерині Онисеївні, що в середині єї та було вирізблене імня Онисея Гордієнка – її незабутнього й дорогого батька, якого чекисти взяли були одної ночі з навчальні, вивели в темряву, а родині наказали не робити галасу, й більше не повернули. Тоді ж на батьковій руці, разом із їм, пропала – друга такаж золота обручка, з іменем материним.

Катрусі було тоді ледве-що дев'ять років, як вона в останнє, обіймаючи та цілуючи з просоння, свого безмежно любого татуса, благала його не баритися, бо ж їй без тата холодно буде спати самій. Дитина не знала тоді, що тією холодною ніччю, прийдуть ще холодні, злиденні роки самотнього, знедоленого животіння, а вкінці – настане ще голод, який поставить її на кінці життєвої дошки над самим бездонним проваллем.

Розвільнивши нерви, знеслабши з утоми, сідла тепера Катерина Онисеївна на ганку, мов би клумак із половою кимось зоставлений і не була в спомозі ногу чи руку зрушити з місця. Але мозок настирливо працював. Він бо немов на стрічці світлотінівця показував їй її дитячі роки ще за батькового життя. Хоча й ті роки не були якимось суцільним святом, але ж тоді був батько, а батько, навіть, у найстрашніший час революції, умів виводити родину – не лише з небезпек, але й із труднощів життя, живими й здоровими.

Коли ж забрали були батька за те, що він у день і то – великий день – святкування Шевченкових роковин, прочитав доповідь про життя *Великого Кобзаря*, насмілів ще вірша прочитати: "Я не боюсь тюрми і ката, вони мені бо – не страшні. Страшніш тюрма у рідній хаті, неволя в рідній

стороні"... Ото з тієї ночі й настало невичерпне бідування, якому не видно було ні кінця, ні краю.

Довгий місяць часу, Катрусина матір, ухопивши її за руку, день крізь день, бігали з рання й до ночі, сливе, по всіх міських установах, розпитуючи про батька. Але ж батько, мов би тобі в воду десь шубовстнув. Ніхто й ніде не міг їм сказати, щоб хоча бачили Онисея Гордієнка в очі.

І так проминув рік, а за їм прошкандибав і другий у невідоме. Матір продовжувала таки навчати дітей, як і попередніше. Але заробітків її на прожиток було недостатньо. А до того й зверхники поглядали на єї ненадто доброзичливи ми очима. Та найгірше прийшло тоді, коли одної лютої зими, сливе, напівузута, матір застудилася, злягла в ліжку і більше вже не встала.

Академик Сергій Єфремів знав про трагедію Гордієнкової родини. І він, коли мав ще змогу, усім чим лише міг допомагав знедоленим. Коли ж Катрусина матір одійшла в позасвіти, він улаштував Катрусю в добрих людей. А опісля дав змогу їй здобути вищу освіту, навчив її ще більше любити рідний український нарід. І саме ця любов привела Катерину Онисеївну до сільської навчальні, де люде бачучи в особі молодой навчачки ширу, справедливу, віддану народові людину, полюбили її, як рідну; на великі свята обдаровували її різними дарунками, запрошували до себе в гості погостювати й мали її справді за свою людину.

Але надійшов час великого прокляття заради людности, час усупільнення "корів і жінок", як казали з великими кпинами чоловіки. Зникла в селі славнознана людська гостинність: все потонуло було в біді та нестатках. З декількох десятків заможніших і щедрих селянських родин — лише хто-не-хто, ще маючи собі корову чи потаємно колючи якогось підсвинка, приносили й Катерині Онисеївні набілу чи м'яса. Та коли настала скрута взимку 1932 — 1933 років, уже ніхто з селян не мав будьчим поділитися з лю-

бою навчачкою, хоч би навіть і хотіли щось дати.

До навчальні діти майже не ходили, бо всі були сливе босі й голі, а до того ще й голодні. Гроші навчачам не виплачувано та й за ті гроші не було де й не було що купити. Так у важких скрутностях минула лиха зима страшного того року. З потепленням, завітали до навчальні декількоро учнів. Катерина Онисеївна була дуже рада, це її дещо підбадьорувало, вливало в душу надії. Весна розворушувала в людських душах затамоване холодами тепло та радість.

То навчаючи дітей, хоч їх і було лише з півдесятка, то перешиваючи селянам старі, недоношені одяги на лицьовані "нові", так і минав весняний час у великих скрутностях. І ці скрутності ставали чимраз важчі, лихо затихцьовувало чимраз нахабніше в життє села.

Не було вже того дня, щоб не збирали по селу хурою мерців. Люде ходили понабрякані, немов би їх бджоли покусали. До навчальні діти вже не приходили; шиття вже більше ніхто не приносив. Тож зникла й остання хоча не величка змога заробити якийсь десяток картоплин. І Катєрина Онисеївна, зоставши без найменших засобів до існування, попроміювала була майже ввесь свій одяг на харчі. Одну лише обручку берегла вона, як власне око.

Місяць цілковитого голодування так був знесилив і виснажив її, що вона вже ледве-ледве пересувала ноги. А ставши на краю загибелі, вона вже нераз думала "Чи не покінчити самогубством?" Бож ніхто вже з селян не зміг би купити, навіть, її золоту обручку, за якісь харчі, якими вона б могла врятувати себе. Та ж жива істота не хоче живцем лягати в домовину. Молодість ще хоче квітувати, буюти, жити, а не помирати.

А тута й нагода несподівано виникла: до села дійшла новина, що в місті є крамниця, яка обмінює золото даючи за його борошно чи крупу. Чотири дні витратила Катєрина Онисеївна, щоб, сливе, слимаковими кроками таки

дійти до міста й назад і здобути, за золоту й найдорожчу її душі й серцю річ...один кілограм білого борошна й півкілограма крупів...

Роздобувши це багатюще багатство, вона була,сливе певна, що до жнив тепера вже якось витримає. Адже зостало ледве один місяць часу. "Нехай я,— думала Катерина Онисеївна,— щодня по трицять чи сорок грамів борошна та по десять грамів крупів, засипатиму в лободяну, нічим не засмачену юшку, то й то значно поживніше буде... А там дасть Бог жнива й, може я сяк-так з півкопи снопків за день нажну, а чи за косарем навяжу. Це ж бо мені не вперше. Щось таки зароблю в колгоспі та й стану на ноги, вилізу з цієї біди."

Спочиваючи з дороги, поринувши в думки, Катерина Онисеївна не спостерегла, як шубовстнуло сонце за крайобрю та й почала обгортати село чорна повсть ночі. Тож угледівши вечірню зірку, вона зразу отямніла. Із великим трудом вона встала, ввійшла до кімнати, скинула з плечів наспинника й майже не роздягаючися, колодою впала наліжечко своє дівоче та й поринула зразу в сон, як під воду.

Наступного дня була неділя. Катерина Онисеївна, як ніколи передніше, встала раніше. Вона почувала себе значно бадьорішню: молодість швидко скидає свою втому, — навіть із попухлинами на ногах. Вийшовши надвір, назбиравши дровець, вона розпалила варисту піч у кухні й поставила чавунчика з водою. Далі вийшла до саду, назбирала дикої лободи, помила її в воді й, січучи лободу на столі думала: "Що його зробити з борошна? Робити засипку,— не так буде тривно."

—Ні,— вирішила вона в голос уже,— спечу я,мабуть, коржі. Нехай їх буде небогато, але я їх поділю на куснички, засушу й, як сухарики, гризтиму з лободою звареною у воді. Так таки буде смачніше й тривніше.

Ледь закипіла вода, всипала Катерина Онисеївна одну чайну ложечку крупів, кинула й трішки соли, що роздо-

була в місті і ледь розпочала місити тісто, як їй на думку, не знати й чому, вплив Юрко, який був другом її дитинства. Разом вони вчашали й до початкової вчальні та разом скінчили й інститута. Але після закінчення навчання, Юрка загнали були десь у глибину московщини. Першого року вони чинно листували, а потім Юрко зненацька чомусь був замовк.

Спершу Катерині Онисеївні були виникли ревності. І, хоч без підставно, але вона гадала, що Юрко проміняв її на якусь московку. Але за якийсь час ревності заступило якесь побоювання, що Юрка могли, як свідомого українця, заслати за бутьщо до Сибіру. Так у клопотах минув другий рік, а в третім році все менше й менше виникала думка-спогад про Юрка, який перший перестав писати листи.

Місячи тісто, поринувши в думки, Катерина Онисеївна й не почувала, як на порозі кухні стала якась чоловіча, бородата постать. Постать ця спершу довго гляділа на молу висохлу жінку, що нагнута працювала. Відно неабиякі були зміни в жінчиному обличчі, що бородата постать, аж мусила довго вагатися: "Вона чи не вона? Чи мовити, а чи швидче вийти, доки не завважила?" Та коли жінка випроставшись, стала боком до дверей, чоловіча постать не витримала таки:

— Катрусю!... Люба моя!... То ти тісто місиш?... Боже, як я заскучав по цьому святому предметові!... — і чоловіча постать переступила порога, щоб наблизити до жінки, але та з ляку — одсахнулась.

— Не май страху, Катрусє!... Це ж я — Юрко...

— Ти?! — здивовано й витріщивши очі запитала жінка — Юрко??! — насторожено додала. Але зиркнувши в синії, тепера глибоко запалі очі, вмить охолело мовила: — Боже! Який же ти страшний, ще й бородою заріс! Звідки ти видаєш, чи не з того світу, що такий вимучений?

— Та й тобі, голубко, бачу не медяно. З такої красної дівчини, лише один кістяк зостав... — і він наблизивши,

поцілував її в лоба, замість поцілувати в щоку.

—Ну, то сідай, Юрасю! Розповідай, що нове чувати і як ти цюди потрапив, бо це також буде не мала новина.

Довго розповідав Юрко Стодоленко про своє життя в чужій, непривітній країні — Московщині. Він, як справжній мистець-маляр, хоча й словами, умів барвисто малювати картини чужих, московських норівів, а головне — марнотратства, марновірства і тупу зненависть до усього піднеслого, духово високого.

—Мене так були зненавиділи москвини, — казав Юрко, сливе з першої зустрічі, що, я гадав, або вбють мене, або десь напівніч запроторять.

—Мені саме така була виникла думка, коли ти був перестав писати, — мовила Катерина Онисеївна, коли Юрко витирав чоло од поту, що був виступив йому зі знесилля.

—Я перестав писати? — здивовано перепитав її Юрко не вірячи своєму слухові. — Рівно через рік, я, моя люба, — нараз чомусь перестав одержувати твої листи. Я ж писав тобі — мале не щотижня, а од тебе — жодного! І саме так, як і ти, спершу гадав, що з тобою щось таки мало виникти, але, на мій великий жаль, не мав у кого запитати.

—То он воно як! А я гадала, що ти по році часу закохався в якусь московку та й припинив листувати.

—Закохався в якусь московку? — знову перепитав її Юрко. — Тьфу! Є там у що закохуватися. Осоружні всі вони якісь.. І знаєш, Катрусю, були б мене таки посадили в тюрюгу, але я спостеріг це й, якомога швидче матонув звідти на Кубань. Навчачував там рік між добрими й широкими нашими людьми, але коли спалахнув там голод, то — мусив виїхати. Думав, що в нас краще... Оце три місяці й кілька днів пробув у Кожухівці...

—Це ж так близько. І ти й досі не завітав до мене? — докором запитала Катерина Онисеївна.

—Та ж я не знав про тебе нічого. Лише коли мій побратим — Голубенко Степан — такий прекрасний навчачпомирав із голоду, то останнє його прохання було — пере-

дати тобі прощальне привітання в його імені.

—Голубенко помер? — майже скрикнула Катерина Онисеївна, вражена такою вісткою.

—На жаль так, моя любя! — сумно мовив Юрко.

—Боже, Боже! — мовила Катерина Онисеївна.

—Ми з їм трохи понавчачували в Кожухівці й останній місяць так голодали, що й kota були ззіли й горобців ловили та їли...Що було діяти? Степан і шура був піймав одного разу, щоб іззісти. Але той, клятий шурище, за пальця глтонув Степана та й утік. Не пощастило посмакувати шурятиною...— гірко посміхнув Юрко.

Доки розмовляли про всі ці страхіття, Катерина Онисеївна встигла коржі розкачати, посадовити в піч тай попекти. Дух печеного хліба, що линув із печі та й розпливав чарівними хвилями пахощів по кухні, неймовірно лоскотав слизову оболонку Юркові й слинові залози, мов би водограй били струмками слини, викликаючи невдоволені корчі шлунку.

Виймаючи готові коржі з печі й кладучи на кухонному столі поблизу Юрка, Катерина Онисеївна вирішила в думці: "Що буде те й буде, але дружню зустріч — відсвяткувати хоча б скромно".

—Юрасю, побудь, будьласка, трохи сам,— мовила вона другові дитинства, накриваючи коржі часописом,— а я хочу спробувати роздобути десь — може ж таки знайду!— набілу якогось хоч трохи. Хочу одсвяткувати нашу зустріч.

—Чому б ні, Катрусє!... Гаразд,— мовив Юрко.—Я з задоволенням і сам поседжу в твоїй хаті. Ходи, любя!

Вийшла Катерина Онисеївна зі вчальні, а Юрко, схиливши голову на руку, ліктя якої поставив на стола, поринув собі в задум. Пахощі, линучи з коржів із під паперу, огортали його неземними почуттями. Він утягав носом ті чарівні хвилі в нутро й йому подобало, що це не пахощі з печеного хліба, а якісь, сливе, небесні чари. І ось, що дужче він утягав носом випар хліба, то ні би п'янкіши й та п'янкі-

ший ставав він щодалі.

Спокуса, покоштувати цього райського смаку білого коржа, так була охопила Юрка, так тягла його, немов тобі магнетом, що він аж нагнув голову над сами коржі. Піднісши трохи краєчок паперу, він ще жадібніше почав удихати лоскотливі випари хліба. А слини вже навіть не встигав ковтати, так вона йому біла з залозів і, як у хворої тварини, скапувала йому з рота на долівку.

—Що буде, те буде,— подумки мовив сам собі Юрко —Я тільки трішки одломню...хоч би тільки скоштувати.... Катруся не лаятиме... Я ж лише трішки,— додав Юрко ніби виправдуючи свій вчинок. А руки вже пожадливо ламали й запихали коржа в рота.

Кинути й кусник коржа до шлунку, з поспіху достатньо сливе че розжований, ізчинив таку дію райської насолоди, викликав таку жадобу, таку жахливу захланність, що Юрко, забувши де він, забувши за весь світ, забувши навіть що він робить, раз-по-раз ламав коржа за коржем і, ледь притисши сильними, зголоднілими зубами пару разів, кидав кусники сливе цілими, в провалле шлунку.

З насолоди, з нетерплячки, з поспіху й невластивої йому досі захланности, на лобі йому виступив рясний піт; стікав той піт і по руках, по спині, по грудях. Але Юрко нічого того не чув, а ні не бачив. Він раз-по-раз сьорбав носом, немов би мала дитина й, ніби маючи страх, що йому ось однімуть коржі, з неймовірним поспіхом, запихав і запихав їх кусник за кусником до рота.

Коли останній кусник з останнього коржа зник був Юркові в роті, він опянілий з насолоди травлення, облизав губи й витер рукавом спітніле обличчя. Очі йому нараз посоловіли, немов у дитини, що хоче спати, але ніяк — не засне. І так з недоживлености блідий, він тепера ще дужче приблід, бо вся кров була тепера зосереджена біля його шлунку, поліпшуючи травлення. Голова Юркові спорожніла й він тихці-потихці заснув сидячи при столі.

Довго ходила Катерина Онисеївеа по помертвілому, напівпорожньому й голому та голодному селу. В багатому колись селі, що мало тисячі голів рогатої худоби, де молоко текло річкою до недалекого міста, тепера не чутніло ні меканне, ні муканне, ні ківіканне, ні рохканне, а ні гавкати навіть не було кому, бо й собак селяни поїли. Де ж було роздобути набілу серед такої страхітливої руїни і такого знищення селянського господарства.

Не знайшовши бажаного, вступила знову Катерина Онисеївна до навчальняної кухні. Юрко з опущеними руками й похиленою головою на груди, сидів і хропів у глибокому сні.

—Ти спиш, Юрчику? — спитала вона ще з порогу, але той нічого не відповів. У цю мить очі Катерині Онисеївні впали на часописа, що лежав уже на підлозі й умлюка вони шугнули на голого стола, де були коржі.

З переляку за коржі, Катерина Онисеївна мало не на весь рот гукнула:

—Юрчику!... Де ж це коржі?

—Коржі, питаеш? — буркнув зпросоня Юрко —Пробач мені, Катрусе... я їх мабуть поїв... Я так хотів їсти...так хотів, щоб ти знала...

—Мамонько моя рідна!... Боже ж мій, Боже!... Пропало все!...— зойкнула Катерина Онисеївна з жалю й жаху й ціла річка сліз залляла їй обличче.

Юрко ззів не лише коржі, але й свою любов.

ГОЛОДОВИИ ТРИПТИХ

ОСВІДЧЕННЄ ЗЕМЛІ

Я ЗНОВУ, дорога земелько, кинутий на тебе!
Я знову розпластаний на твоїй святій грудині!
Я знову припадаю до тебе, як до рідної мами й
– стогну! Болять мені репавини на ногах; болять попухлій
зводнілі руки, а кишки ось підтягло мені – до самого габелка,
мов би вони приросли до його. Ворчить мені мій скри
вджений шлунок; плаче, як скривджене мамою дитя, а я –
припадаю до тебе, земелько... Бо мене – втрете кинуте на
тебе, моя пахуща, моя чорна й чарівна землице!.. Втрете,

як ту опуку... Боже, Боже!...

Замовк і довго чуманів. Усі, здоровіші, кого жорстока й невблаганна миліція вивезла була з під міської хлібниці та й кинула знов серед поля, давно вже розбрилися й розлізлися, як руді миші,— хто й куди влучив. А Гукун Антін, нездолаючи стати на ноги, щоб у четверте знов іти до міста, сів ніби гриб край дороги, посеред поля. Приголомшений людською звірячістю, беспорядно воркотав, розмовляючи з землею, на якій сів, мов із живою істотою.

—Я не зрадив тебе, моя чарівна, моя ти п'яно-пахуща й хороша земелько!... Я весь довгий вік уболівав — по тобі... Я орав тебе, голубонько, коли це належало; я волочив тебе залізними боронами, запряженими парю вороньких коників, як зміїв; я на тебе гнойок возив козацькими сірими, круторогими воликами!... Я тебе рясним і солоним, аж гірким, потом скроплював у важкій праці цілоденній, дбаючи, щоб ти була доглянена, посіяна, охоронена та й могла б щедро родити... Але ж... Ох, але ж!...

Гукун важко зітхнув. Йому біль і жаль так стисли груди, висохлу з голоду, що він ледь-ледь дихав. А помовчавши якусь мить, поки болі в грудині втихли, він далі марив:

—Я не лінувався, моя земелько, не лінував — ніколи. Ти завжди мене бачила посеред поля досхід сонця й я прощався з тобою,— як сонечко за обрій сідало. Я дбав за тебе, як за малу дитину; я любив тебе, як мою рідну покоїну маму; бо я знав: хто в землю вріс, хто пустив міцніше корінне, той стоятиме, як дуб. І я стояв... Ні, земелько!... не лише стояв: я бігав, швидкував, поспішав, щоб тобі не бракувало мого ока, мого дгляду, моєї напрацьованої руки, наболілої з праці спини!... Гай-гай!

Знову замовк Гукун, поринувши в споглядання минулого свого. У спогаді він виразно бачив себе завзятим і працьовитим господарем, що незважаючи на жодну втому, тарабанив возами, гуркотів молотарками; вимахував доруч

із синами – гострими косами-блискавками. Він загонисто й радісно реготав, коли ревли молотарки, а з віялок – пліла золота пшениця: "– Вистане, – казав тоді, – собі й людям: на всяку хрищену душу!"

Оп'янівши з розкошів-думок знову гуторив.

– Солові весною співали по садах; жайворонки влітку видзвонювали над стиглими пшеницями; зозулі кували в гаях; перепілки підпідьомкали на розлогих ланах, то були – мої супутники, земелько! Вони оспівували мою важку працю й гарячий піт; вони супроводили мене в дорозі до тебе, вони радісно проводили мене, коли ти мене прощала на ніч. О, земелько моя!.. О, всеплодющая наша мати! Якже тебе, наша мила й дорога, не кохати!... Ти мене тримала на світі, а я – важко працюючи, годував не лише себе, а й людей. Я не жалів дати хліба жебракові; я давав скільки міг усякому, хто його потребував. Бож ти, земелько родила з Божої ласки, а Бог же дає на всіх... Я щедро годував наше місто, не жаліючи йому – нічого. А мене ось – викинуто!... Викинуто з під хлібниці, як непотріб: здихай старий хліборобе посеред поля! Міський люд може купувати собі хліба, а ти, хліборобе – здихай!... Цілуй свою матір-годівницю, цю святу земельку; наїдайся її й – поганяй до ями!...

Коли в останнє бризнуло сонце своїми променями по безкрайому полю та й сховалось за обрій, Гукун, стогнувши, з нестерпного болю, таки ледве звівся на ноги. Він наважився в четвертий раз іти таки до міста, купити хліба й завезти родині, рятуватися з голоду. Жага жити, стареча селянська хіть творити – були непереможні.

– Прощай; моя пахуца, моя чарівна й уседобра земелько!... Пращай, може чи й побачимось, якщо гигну з голоду на міському брукові... Цілую тебе, свята землице, яко свою найдорожчу рідну матір... Пращай!

Починало вже смеркати, а по рівній дорозі, спотикаючись, стогнувши, охкаючи, слимаковою ходою йшов до міста знедолений хлібороб...

СВІТ, кажуть, не без добрих людей. Навіть за жорстоких днів всезагальної голодової загибелі знаходяться люде, не лише з братським зрозумінням, але й із добрим серцем.

Якийсь пізноїхалий водій автовозу, здибавши потемну, ледь чвалаючого по шляху Гукуна, завіз його знову до міста. Не маючи ж де примістити, — пустив на широку вулицю, коли вже глибла ніч над нашою віковою столицею, коли в зливі електрики мерехтіли великі шиби давно позачиняних крамниць. Але всі вони темно й понуро гляділи, з чорною байдужістю, на старого хлібороба, не виявляючи ні найменшої доброзичливості.

— Слава тобі великому нашому містові! Слава тобі, наша усеславянській світоче за те, що ніс нам світло віри Христової; що стояв колись на охороні нашої уславленої Руси-України!... Слава князям і гетьманам нашим, що не шкодуючи сил своїх і життя, твердо стояли за наше державне право... — молитвував прочулено проказуючи глибоко зворушуючі самому Г'укунові слова, уможивившись під двома якоїсь, із темними вікнами, крамниці.

Навколо притишено, мов би хтось зумисне приглушував, шумувало місто. У різних напрямках, кудись поспішали люде; мчали автовози, трамваї. Десь осоружно лунала огидна, облудна пісня: "Широка страна моя радная", розношена звуками радіоголосника, мов би на сміх.

— О, так!... Так пісне! Широка, аж надто широка... й могла б бути багата! Але порядку й достатку в їй нема: як корова язиком усе злизала! Чи ж не я, одвічний хлібороб, — держав тебе, наше місто, на своїх плечах? Чи ж не я: ночі недосипляв, удень не спочивав, гарював, працював... щоб і ти, місто, могло жити, мало що їсти? Чи ж не я й такі, як

я, в поті чола несли тобі силу, снагу; несли тобі житте та змогу жити в достатку й буяти? Чи ж не на нашій силі ти, наше місто, зростало, височіло, підносилося культурно, як і – матеріально?... Ох-хо-хо-хо-хо!

Урвав Гукун пряжу думки. Хтось пройшов близько, аж уважно споглянув на старого хлібороба, що седів, мов пень серед лісу, кимось зоставлений.

–Згляньтеся, громадянине!... Не пожалійте кусня мені хліба!... Примираю з голоду, посеред нашої споконвічної столиці. Три дні вже нічого не їв...– насмілів Гукун висловити жаль і біль душі й шлунку.

–А-а-а!Ето ти із тех, што работать в колхозах отка зиваетсі? Паезжай дамой, в калхоз. Там тібя накормют. І не раззевайте рот на наш хлебушко!–наказово буркнула татін і втопилася в густій темряві ночі.

–Ваш хлібушко, кажеш, чоловіче? – з гіркістю в душі й серці, мовив запитом Гукун, подумки. –А чи багато ж ти, чоловіче, працював на той хлібушко? Чи ти хоч пробував потіти над їм?... А чи ти хоч знаєш, як важко здобувати от той святий хліб? Чи ти хоч можеш відрізнити жито од пшениці, чи коноплі од кукурудзи?... Гай-гай! Не роздзявляйте, мовляв, роти на "наш хлібушко"!... А він же – мій!... Мій хліб... і таких, як я, що потом, а часом і кровю своєю обливаємося, щоб здобути його собі й вам, прости Господи, – дармоїдам!... О, місто, місто!... Ти несеш нам світло, але само ходиш у темряві й злобі! Ти несеш буцім то культуру, але здираєш із нас, селян, останню шкуру!... Ти хочеш верховодити, але – ведеш нас до погібелі...

Важко зітхнувши, Гукун далі марив.

–Вимели все – до шнириночки!... Квасолю з ворочка й ту випорожнили!... Совок... останній совок борошна забрали!... А хто ж його забрав? Чи ж не міський робітник Колупаєв, що був присланий десь зі Смоленська? Чи ж не "старший браток" заправляє сільрадою й собкає нашими потурнаками, як сам хоче?...

—О місто, місто! — продовжує по хвилині. —Яке ж ти нам чуже стало! Скільки я в своїм житті, спровадив харчів різних — тобі, місто! Ти нам даєш лише одяг і мануфактуру, а нам залишаєш, щоб гіркий піт розідав нам нашупотріскану з праці шкуру! Чому ти таке немилосердне стало?! І невже ж би таке ти мало би бути за нашої рідної української влади?— подумки, з гіркістю в душі питав Гукун. Але ж місто його не чуло.

Воркотячи й марячи, метикуючи й стогнучи з болю в репавинах рук і ніг; тамуючи в шлункові болі з голоду, так і заснув Гукун міцним сном, сливе,непробудним. Двірник, підмітаючи вранці вулицю, розбудив і прогнав із під крамниці, маючи страху, щоб цей "доходяга", не врїзав ще дуба на його дільниці.

" В А Ш Е — Н А Ш Е "

ЩЕ Й СВИТАНОК не спалахнув, а попід хлібницею — море голів. Стояли люде стомлені цілонічним чергуванням, маючи страху втратити, найменшу нагоду, здобути кілограм комерційного хліба. Кожному кортіло конче потрапити до хлібниці. А черга ж довжелезним вужем ізвивалася — аж у другому кварталі вулиці.

Коли бризнуло сонце першим променем по міських і будинках, і вулицях та паркових деревах; коли двірник прогнав був Гукуна з під крамниці з порожніми вікнами та полицями, йому нічого не зоставало, як рушити шукати якусь хлібницю, де він міг би якщо витримають йому ноги, стати в чергу й, може, якимось таки доп'яв би дешицю хліба.

Слимакуючи по вулиці, Гукун не наслухав, що міські житці гуторили, поглядаючи на його немічні ноги, нехотілі його слухати. Він бо вже багацько начувся за остан-

ні дні недоброзичливих висловів на адресу взагалі селян, а його – зокрема. Чи ж варто було наслухати, що темні міщани, не розуміючи сути, могли висловлювати, не так, може, з незаподіяного їм зла, як із малого розуму. Вони бо не хотіли розуміти, що міський хліб – здобутий селом у важкій праці; що той хліб видерто селові з рук, пограбовано, як грабує злочинець свою жертву посеред темної й непроглядної ночі. Кожному бо своя сорочка була ближча до свого тіла. Саме тому ніхто не хотів розуміти будького іншого, особливо ж – попухлих із голоду селян.

Коли Гукунові, вигулькнулому з-за рогу вулиці, впала в очі безконечна черга, повигинана вужем, де кожна задня людина обома руками трималася за попередню, він із ляку, жалю й болю, аж вигукнув:

–Боже ж ти наш милий! Боже ти наш праведний! Таж я й до завтра не одержу ні крихти того хліба!... Де ж мені горепашному витримати день-денський на хворих ногах і потрапити до хлібниці! Що ж мені нещасному діяти? Горе ж ти наше нестернее! – волав Антін Гукун, наближаючися до голови вужа-черги.

Не маючи надії, що йому ноги витримають стояти в черзі, Гукун, навіть не мудрував над складністю дії в здобутку хліба; він просто як саморух, простував собі під хлібницю. Знав бо добре, що безчерги його не пропустять. Та якось сами ноги несли його туди. І не встиг він туди ще й наблизити, як нараз почув:

–Вот адін із тех, што нашім хлебом кабанов аткарлів ают! Посматрїте на него!

–Іх гнать атсуда нузно!– репетувала ще одна.

–І куда смотгїт наса власть?... Пацему іх пускают с калхозов?...

–Лодирї! Работать не хатят... Рти раззеват на наше!

–Кабанов кормят!.. А не рти раззевают. Для ртов у нїх самїх хватает.

–Пользуются случаем наживи.

—Ім вигоднее хліб купіть в городе, чем зароботать в калхозе,— кричала, видно, якась перекіпка на все горло.

Гірко було слухати Гукунові такі добірні зловислови. Хотів був не звертати уваги, а пройти в голову черги та й поросити, може б пропустили. Але завжди спокійний Гукун, таки не витримав.

—Кажете — ледарі? Кажете — працювати не хочемо?. Кажете — кабанів годуємо... вашим хлібом?.. Та вже понад десяток років як мені останнього кабанчика червонійці забрали були. А тепера годувати... вашим, як кажете, хлібом — нема що. Та й чи ваш же це хліб?— руба поставив Гукун питання. — Хто з вас на його працював? А покажіть-но ваші руки! Чи багато ви маєте на їх працівних мозолів? Чи ви коштували солоних смак жнивнього поту? Та — чи ви розумієте, як той хліб вирощують; чи знаєте — коли й як його — сіяти, коли й як його треба зжати?

Довкола Гукуна спалахнув такий галас, такий нестримний лемент, що вже годі було розслухати хто й що кричить. Тільки найвиразніше хтось кричав:

—Гнати його в тришиї! Чого це він сповідати нас прийшов?! Де це та миліція? Куди вона глядить?!

—Не довподоби?— гірко посміхнувши гукнув Гукун що вистало сили, чим далі посуваючись крізь натовп, раптово виникли й навколо його. —Вам не довподоби, що я вам правду кинув у ваші очі? Ви того не знаєте, що, ніби то ваш, цей хліб — нашими мозолями здбути й, а потім нам пограбовано ні защо? Чи мо ви гадаєте, що ваш хліб упав вам із неба, як манна жидам?

Як із неба впав нараз миліцист і враз до Гукуна.

—Ти што здеся, дед, делаеш? Чаво ента бузу трьош?.. Ухаді поздорову, а то...— не докінчивши погрози, почав што хати Гукуна в спину, щоб ішов геть.

—Боженьку!...— заволав Гукун. — Та ж за що ж ти мене штовхаеш? Чи ж я не така сама людина, як і всі?

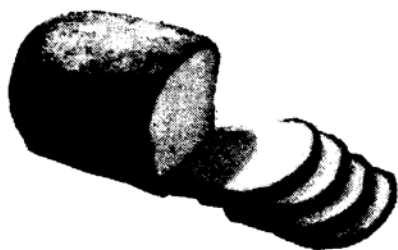
—Вигоніте ево!... Вигоніте!

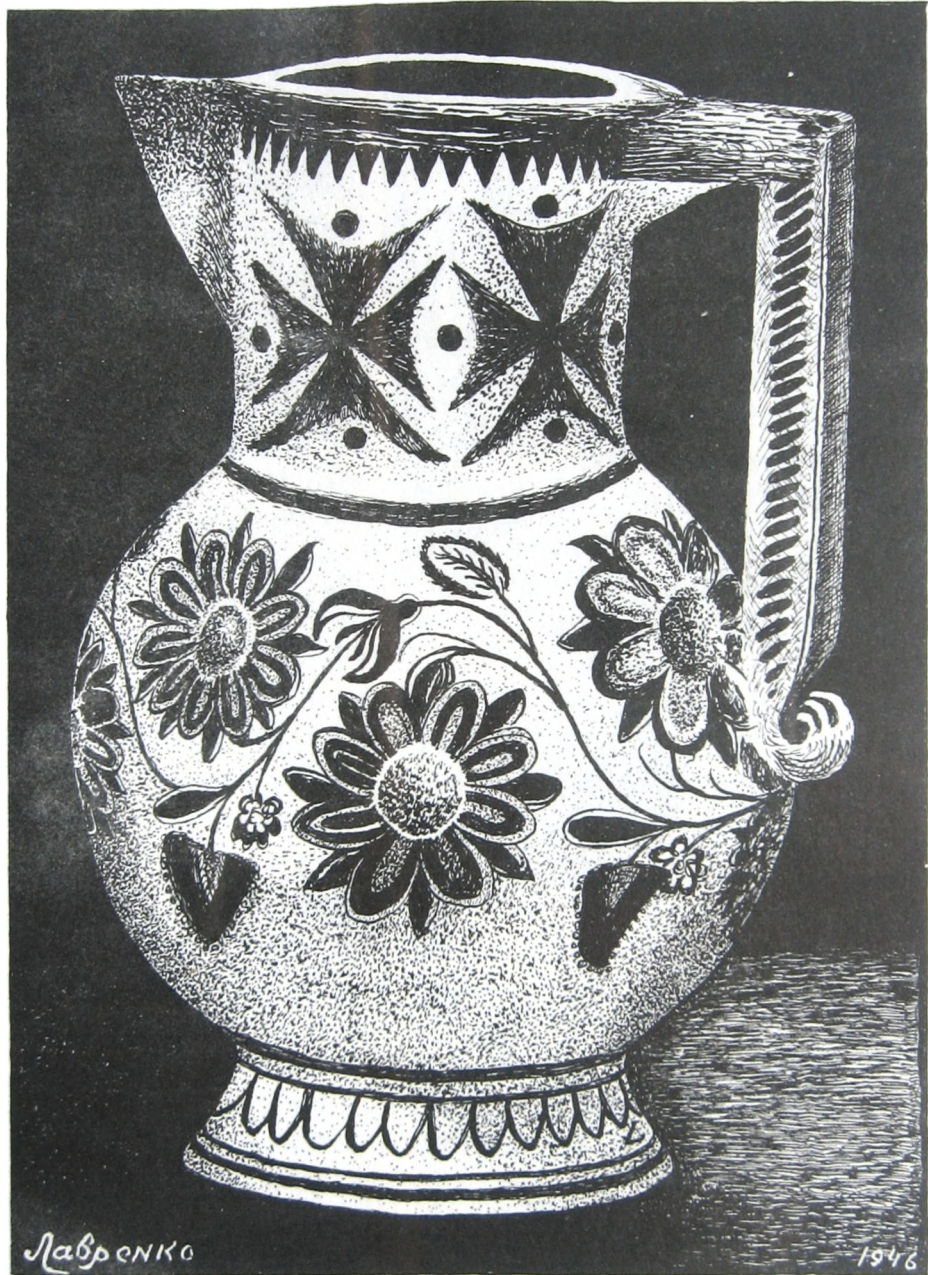

—Он наш хлебушко-то атнімайт! — гукала друга. — На шім деткам ня хватіть!

—А-а-а!... Ваш хліб?!— гукнув Гукун, коли миліцист на мить одвернувся. — Вашим діткам не ви стане?! — ошаліло кричав Гукун. — А наші дітки пухнуть з голоду, то вам це байдуже?!... Ваш хліб!... Ваш хліб!... — кричав із болю й образи. Його охопив такий шал, що він уже не розумів, що й робить. Він, нараз, розмахнувся палицею, на яку опирався й, так смалонув по великій шибі хлібниці, де так гарно було викладено в вікні свіжовипечені цеглинки формового хліба. —Ваше — буде наше!...— щосили викрикнув Гукун і, простіг руку, взяти хоч одну хлібину. Але в цю мить, дві міцні руки доглядача громадського ладу, вхопили Гукуна за шиворота, як шкідливого кота.

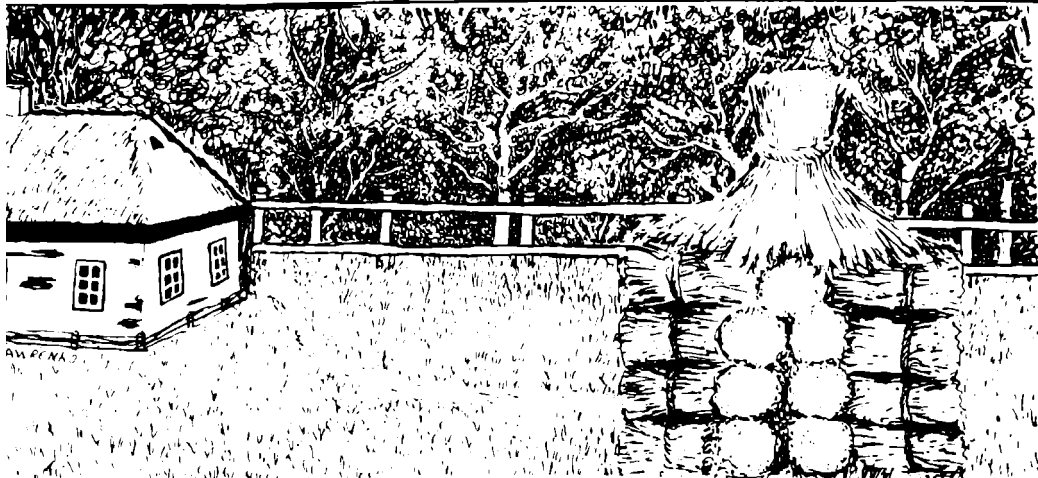
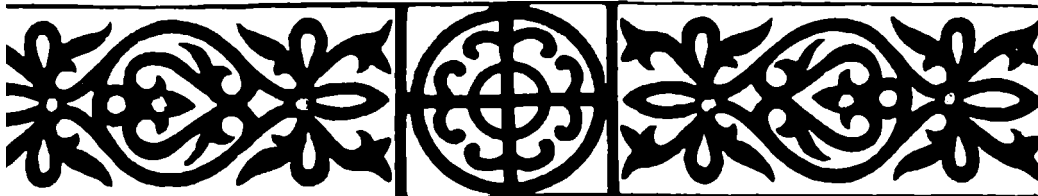
—Вон ти какой , старий хохол!... Ти, відать, не із голодающих!... Ти окна пришол здеся біть?!... Пашлі в район!. Там разбіромся, кто ти такой...— і вибив Гукунові таку за пашну хлібину йому з руки.

Лавренко

1946

П І В К О П И Ж И Т А

1.

ПОЛІСЬКЕ село, як купина на топкому боло ті: горбок землі, пронизаний коріннем різаку, а довкола – широка, часто й глибока, вода. Хочеш ступити з купинки на купинку, а оступивсь – можеш у воду бовтнути.

Села ж поліської землі – оточені морем лісу. Щоб потрапити з села в село – нетрями мусиш пройти й то до сить далеко, а часто й заблудити можна легко. Навіть хати й сади оточені такою ріснею-гушавиною, що й не знайти їх посеред лісових безмежжів.

І коли голова сільради – московський заволока Ребров Пантелей, саме в розпалі весни, звелів був членам селянської ради перевірити селянські садиби: чи не позасі-

вали з-осени, хто з селян городці свої озиминою, а якщо позасівали – геть усе попереорювати, – гірка доля Климашів городець – півтори сотки гектара – обминула. А городець Климашів і справді таки був засіяний позиченим у голови кооперації житом, яким Климаш думав урятуватись із родиною од нашої біди. Але родина не дочекала й весни – діти й дружина віддали Богові душу чи не першими в селі.

Коли ж заяріла в вітті струнких довкільних дерев – життєдайна весна, Климаш живлячи ся молодим листечком дерев та крапиви, а то й конюшини, як своє власне око беріг той засів жита на городці. Він рано встаючи, з давно-неперестеляної постелі, ледь починало світати, виходив на городець і, пильним оком оглядаючи його, гонив із городця і горобців метких, і воронне каркаюче, – що чогось сідало на засів, – не даючи їм, щоб і близько надлітали; щоби боронь Боже, не задумали виривати зелене вруно жита, що вже добре стрільчилося. Він тамуючи надію в гру ях, що це житце – його єдиний порятунок, уперто не хотів іти до колгоспу, до якого ще минулого року забрали не лише землю, але й коняку з плугом і, навіть корову з підсвинком... Гадали, напевне, що це й самого Климаша потягне туди ж.

Тепер ж, очищений од господарчих клопотів, як грішна душа од гріхів, Климаш не квапився, як бувало те, ще до революції, поспішати на польову роботу: не було ж бойкуди, а працювати на когось, він у душі записіг – ніколи не працювати! Досить того, що влада пограбувала сливе – все, за винятком одної хати та останнього кляптя його землі – городця.

Але не солена вода, киплячена щодня посеред печі в горнятку й варене в їй листе довкільної рісні так знеслили Климаша, що він, виходячи з хати, оглядати свого городця, проганяти осоружну пташню, чимраз частіше й частіше почав приставати на стежці, вхопивши попухлими руками за стовбур деревини, щоб не впасти, коли чорним болотом за-

ливало йому в голові зір очей з недоживленості. Він непереможного страху мав, що впавши – вже не встане.

А весна не чекала на людність. Вона прикрасивши поля й ліси ярою зеленню, бризнула ще й різнобарвними і привабливими квітами по всіх усядах; забуяла, завирувала красою нестримною й, як бучна весільчана мати – добрословила кожним порухом гілок, кожним повівом вітрику й кожним блиском сонячної зливи. Як статечна господиня, вона вдоволено спокійніла, щоб збагнувши насолоду з виру життя, здати свої здобутки гарячому літові, що вже – ось-ось надходило: порядкуй, мовляв, тепера – твоя черга, а я маю й відпочити.

І не зчувся Климаш, як його жито відкрасувало, почало наливати зеренця білим, молочно привабливим соком – майбутнім радісним і життєдайним борошном. Тепера, він, охлявши ще більше з недоживленості, чимраз рідше та й рідше виходив до свого городця. Виходячи ж, щоб оглянути своє багатство, раз-по-раз заглядав до колосків, щоби – переконатися: чи ж є вже молочко? чи ж воно вже гускне? Але Климаш із найвищої ощадності -- не зривав колосочка бо це було б марнотратство; він обережно одхияв остючка й вилушував одно єдине зеренце та й брав на зуба: пробував, хоч воно ще й було – надзелень.

А сонце гріло; в повітрі ставало чимраз паркіше. Колосочки наливалися, тягнучи багаті соки з добре вгноєної городньої землі. Молочно-білявий сік густішав, ставав що далі твердіший. Листочки на житніх стеблах починали підв'ядати й жовтіти. Надходила свята пора жнивньої позолоти ланів, які колись лежали золотими плесом поміж ізмагадовими стінами лісу.

І саме тоді, коли зерно в колосі стало розмнякшено восковим, що за тиждень часу мало дати готовий урожай, порятувати Климаша з насуваючої, упевненими кроками, біди, нараз, неждано й негадано – появилась сільрадівська, з неба ніби впала, комісія, яка вдруге обстежувала селянсь

кі городці, щоб виявити незаконні засіви збіжжя й не допустити скористати з їх тому, хто мав законне, природою проказане, право це зробити, щоб урятуватися з уже шаліючого всюди голоду.

– Вот проклятий дармоед! Ти сматрі што наделал!... – гукнув Рябов Пантелей до членів комісії, вступаючи на Климашову садибу. – Я нутром своїм чувствовав, што етобудіт... Вот індусская зараза!... Ти їво хоть убей, а он такі – свайо!

Чув Климаш, коли комісія, никаючи по його городцю, кляла його за порушення наказу влади – не засівати в своїх садибах землі збіжжем але сил йому бракувало вийти та огризатися, доводити своє право перед головою сільради. Коли ж комісія, не покликавши Климаша, перевірівши стан стиглості зерна, вертала з городця на вулицю, й, чомусь не вступила до його хати, він виразно був почув, як голова Рябов люто кричучи, наказував своїм супровідцям:

– Чірез два-трі дня – снить їво уражай!... Завязті в калхоз!.. Ня хочіт іттіть сам в калхоз, пусть сібе сдыхаіт, а хлеб-то – забрать!...

– Ого-го-го! Який же ти, заволоко захланний! Осоружний кацапура! – подумки мовив Климаш, але не міг сказати цього навздогін. – Поналазять сюди, прокляті, з кацапщини й витворяють, що лише хочуть, як у своїй хаті... Подавишся харцизяко, а не моїм хлібом маєш лежнів годувати!

Заскимліла Климашеві душа, замлоїло в шлункові. І, аж у голові замакитрило світ: що тут робити? Чи в силі ж він буде змагатися з московським вовкодавом, людомором. А зерно ж: ось-ось затвердне. Прийдуть кати й скосять косами, заберуть йому кусень упрост од рота, а тоді – конче амба!

Натужачися, з останніх сливе сил, вийшов Климаш на городець, коли вже комісія далеко од садиби була, поглянув на жовтіюче житце й, аж йому серце ходорм заходило.

– Якже ж урятувати хлібець мій дорогий?! – аж уголос

вигукнув Климаш. – Таж притьмом убють кати, забравши, тебе, мій золотий урожаю!...

Климаш сів на обгнилому пні, з давно зрізаної деревини, й, поринув у важкі, волохаті думки. Йому за всяку ціну кортіло врятуватися з голоду; так хотів ще хоч трохи пожити. Довкола ж усе буяло життем і млосною насолодою полудневої спеки. Усе довкола кликало жити, рости, буяти на всі застави.

– Погинули мої горєпахи з голоду... І я погібну, якщо дам забрати мій останній порятунок! – з болем у душі, ствердив сам собі Климаш, сливе криком наболілого серця й розуму.

І лише через мить болісної боротьби в душі, як присуд невідкладний, залунав Климашеві стогін із наболілої груди ни:

– Що буде, те й буде!... Треба... конче треба вночі – зжати!.. Щоб мій хліб не потрапив їм, катам, до рук. Може пощастить затягти на горище... підсушу, обімну... Але ж... Гм!.. і змолоти ж його нема де! Позабирали, проклятії, кати, ще взимі, людям і жорна навіть, щоб нічого не молодили... Одначе – варитиму зерно, якое... Якое воно та буде вже. Треба лише не дати катам забрати мое збіжже!... – ухвалив остаточно.

КОЛИ ЗОЛОТЕ сонячне промінне в останній раз обціловувало вершки дерев, а за мить почав залягати довкола присмерк, Климаш, похилуючись на нетримких ногах, держачи давно заржавілого серпа в руці, вийшов із сінешніх дверей. Він глипнув – ув один бік, далі – вдругий: чи нема, часом, когось, що спостерегав би? А не завваживши нікого, постогнуучи, ступив у жито, що стояло буйнорослим очеретом, схиливши колоссе в поклоні господареві, мов би просило "Бери мене!"

Бережучися, щоб не повалити стебел, Климаш забрив

до середини жита. Йому неспокійно й напружено стукало в висохлій грудині серце. Знав бо він дуже добре, що нагодись оце тепера той осоружний Рябов, — не минути йому лихोї години.

— Але, чому бути — того не минути! Хліба ж... мого хліба — не дам звіреві!... Через мій труп, хіба, переступивши візьмуть! — сливе в голос буркнув Климаш і, широко перехрестивши висохлу, як черствий сухар, грудину, плюнув у жменю правої руки, щоб міцніше тримала серпилно. І ледь-но нагнувся, щоб захопити в ліворучну жменю жмута стебел, як йому в очу, нараз, так почорніло, що він — ледь не впав посеред жита. Але вхопивши ся обома руками, випустивши серпа, за житні стебла, таки втримався.

— Боже!.. — заволав Климаш у думцу. — Пішли мені милосердний, сили!... Не допусти, щоб я впав і тута, серед хліба, сконав!

Важко було Климашеві, раз-у-раз, нагинатися й виправлятися: щоразу темніло йому в очах і він мусив хапати за що лиш потрапляв, щоб затриматись і не впасти. Довго він шпортався так і, насамкрай, упало йому на думку:

— Агов! Хоча це й не по-женцівському, але — сяду я ось на стерню. Чи не швидче посуну роботу?

І, справді, посуваючись задки по стерні, Климашеві тепера не потрібно було згинатись чи виправлятися. Він бо складаючи позад себе жмінки зжатих стебел, значно швидче почав стинати їх, хоча й затупленим серпом.

Потів Климаш, стогнав, і то не так із втоми, як з болю тріщин на попухлих руках і ногах. Час-до-часу мусив передихнути, але праця посувалася споріше. А місячне світло йому ще й допомагало. І Климаш, колючи по стерні, мовби розгортаючи пружину, плив задки, раз-по-раз зоставляючи за собою купки вже зжатих стебел жита.

Але місяць не схотів довго товаришити Климашеві. Спершу схилив свою голову над лісовими хащами, а ще — за якусь часину й зовсім шубовстнув за темну стіну дерев

Незабаром потемніло довкола й значно уповільнило Климашеві його роботу. Але за якийсь короткий й відтинок часу, зі східного краю лісу заблідло що було ще недавно темне небо. Зашелестіло на деревах листя, збурунене раннім пестуном—вітерцем. Десь нагло зацвірінькала якась пташка, радіючи, видно, з настання денного світла.

Підповз Климаш до напівзотрухлої ліски; з великим трудом звівся на ноги, що й так боліли, а в сидячій роботі нестерпно нили. Кинув він оком на свою нічну працю й аж вигукнув:

—Горенько ж ти моє! Та ж так мені й ще на одну, чи й дві ночі випаде мордуватись. Боже ж ти мій! А не дай-но Боже та надійдуть, і тоді — заберуть мою мученину! — і аж застогнав з розпачу.

Вяжучи снопики, Климаш аж тричі падав через їх. Гадав уже, що більше й не встане. Але полежавши трохи, він знову зводився з допомогою старої ліски тай далі — вовтузився біля своїх снопів. Вибивши ся за ніч із останніх сил, Климаш мав побоювання, що знести снопики й покласти їх у полукіпок чи й зможе.

—Але ж не лежати їм і так,— мовив сам собі.— Треба й ще понатужитися, поки сонце зійде — треба конче впоратися,— наказував сам собі.

Попухлі й порепані йому ноги й руки нестерпно боліли; у хресті йому мов кілка хтось забив, а шлунок, як осиротіла дитина, безугаву скиглив, просячи поживи, якої йому мов зумисне так довго не давали.

Коли знову заблисли золоті сонячні промені на вершках дерев, на Климашовому городці, оточений колом недожатого ще жита, стояв один, як зуб у старечому роті, полукіпок жита.

—Слава тобі, Боже наш!— перехристився Климаш, із великими труднощами підносячи правицю до лоба та кладучи їх на плечі, коли з неменшими труднощами поклав останнього снопа — шапкою на полукіпка Він глибоко й важко

зітхнув, аж буцім щось йому в середині тріснуло. І коли б не пакіл вирваний із ліски, на якого Климаш опирався мабуть би таки впав, так йому було забракло сил стояти і так на вимучених ногах, ще дужче попухлих за минулу напружену нічну працю й тривогу за хліб.

—Сохни, мій дорогий урожаю!... Дай Боже, щоби їм засліпило й вони не побачили б його на городці!— благав і плакав надію Климаш, рушивши йти до господи спочивати.

Коли вийшло сонце із-за високої стіни лісових дерев і глянуло в передпічне вікно, воно виразно побачило, як упоперек хатнього порогу лежав нерухомо Климаш. Йому з рота текла тонкою ниткою кров.

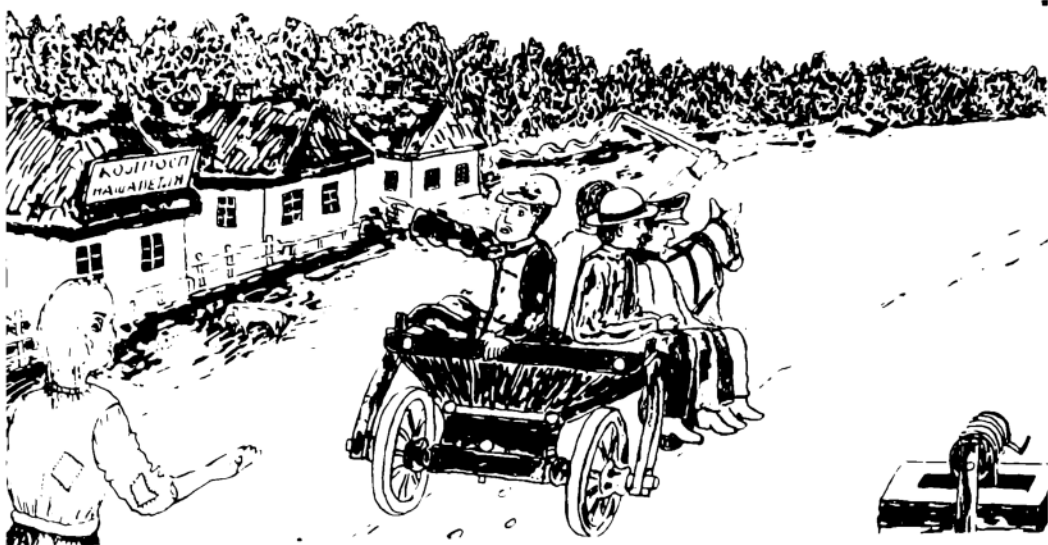
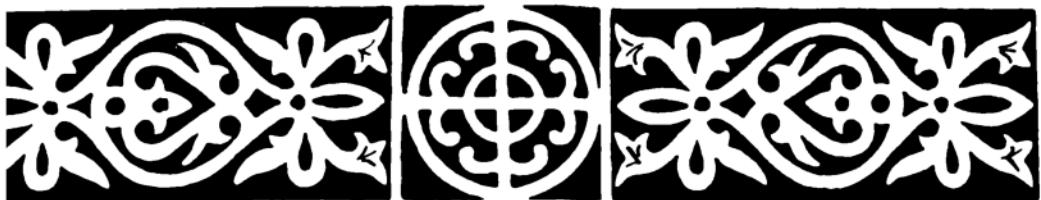
Виснажени й недоживленням, з нервової нічної напруги, по праці цілком розпружнівши, Климаш так нараз був охляв, що вступаючи до хатини, спіткнувся об порога, несподівано впав та більше вже й не встав

Так скінчив хлібороб своє страдницьке життя. Нікому було склепити страдникові повіки на, враз, посоловілих піднесених з болю, під лоба очах.

Того самого дня полляв обложний дощ і, не перестаючи, репів увесь тиждень, буцім на замовлення. Ніхто із сільради по Климашове жито не приїхав: голову Рябова, з перепоею, вхопив московський кондрашка. Місцевим же сільрадівцям і самим не до Климашового жита було.

Через місяць часу, з перемоклого Климашового полукіпка, появилися нові, яскраво зелені паростки – зерно в снопах почало проростати. Недожате жито – геть обсипало зерно на землю. Климашів кістяк лише через два місяці – знайшли, геть обгризений й, невідомо лише чиїми зубами.... може й людськими. Таких випадків у тім страшнім році було аж занадто багато.

"ПЕРША ЗАПОВІДЬ"

(Правдива подія)

ТАРАБАНИВ обдертими полудрабками возик. Пищали немашені, ще з часу НЕПу, сухі, розпечені тертем об маточини, підіски. Тягла нашого воза, кашляла й хропла, з такими ж голими ребрами, як і полудрабки в возикові, невиразної масти коняку.

Намагаючи заохотити свою нековирну гнідосіробула ну тягнібиду, колгоспний погонич, дід Арсень, старано стьобав її канчуком. Спершу він заохочував її лише ремінцем а далі й пужално пустив у роботу; ще й раз-по-раз смикав з пірваного мотуззя звязані, віжки, заохочуючи коняку.

Ми, службовці столиці, колгоспної "квітучої" України, бундючно їхали виконувати державне завдання – перевіряти роботу колгоспів звану з "першою заповіддю", яка проречисто промовляла сама за себе – "Зерно державі – в першу чергу!"

Дорожній вітер грайливо-пустотливим парубійком що разу смикав із мене, давно вилинялу, ще непівську панаму яка за понад двацять років вірної служби, так щиро й не підроблено, дуже була звикла до моєї голови.

Насамкрай, кинувши таки панамою об полудрабок воза, баламутний вітрець розпочав гратися моєю, давно вже нестриженою чуприною, що кокоїжилась копицею сіна. Він невгамонно куйовдив її, закидав пасма волосся мені в очі й затуляв обличчя, не даючи моїм очам опяніло оглядати-довкільню красу – великий, багатий урожай.

А довкола й справді – золотіли безмежні лани стиглого хліба, як море широкі й безкраї. Струнчили вже довгі низки поскладаних, золотих, як у роті золоті зуби, – рядки полукіпків. Бігли очі разом із полукіпками, десь далеко за край обр'ю, тонули зором за далеким сизим гаєм.

А в голові, з болю набубнявілій, як намочене в воді зерно, – думка, клевцем раз-по-раз стукає:

–Бідний Миколка!...Лише дев'ять років хлопчикові, а який!.. Розумний, як дорослий! Буцім і справді, хтось зумисне навчив його цієї малечої мудрости.

І мимоволі вимальовує прудка думка картину:

...Вечірній час. Присмерк давно вже затопив виразно окреслені речі, хатини бригадира-городника колгоспу з голосною назвою "Червоний рай". На столі, посеред страхитливої п'тьми, злякано блимає в черепкові "божа іскра", зовсім, як сліпий глядить.

Спотикаюся, стулаючи через порога й заходжу в хату-господу. Счиняю, нараз, невеличкий шум, на який із не-

чі, як опукою, вже летить Миколка, мій улюбленець.

—Дядьо агроном!— радісно гукає, давній мій знайомий і пестун, до своєї матери в темряву, буцім би порожньої хатини.

—Добривечір!...Доброго здоров'я!— вітаю господарів.

—Добривечір! Доброго здоров'я й вам!— відповідають усі разом вітаючи мене, Миколчин батько йдучи слідом, а матір його — подаючи голос із темного кутка.

—Драстуйте, дядю агрономе!— радісно вітає мене й хлопя, блимаючи зраділими, але потускнілими оченятами.

—Здоров, здоров, Миколко!— притискаю до себе волохату голівку хлопцеві, пестячи його, як рідного, бо ж і в мене саме такий жевжик. —Ну, як же ти жиєш, Миколко? — питаю хлопчика.

Блискавично гасне спалах радості на дитячому обличчі. Дрібна голівка хлопяти, буцім підтята косою квіточка, тихцем повисає вділ.

—Погано, дядю агрономе!— мало не плачучи мовить.

—Та, чому ж то, Миколко?— підбадьорююче запитую хлопця, напіввигуком. —Може тебе мамуня біла, коли ти ганяв, як молодий лошак? А чи, мо, сестричка тебе чим безпідставно скривдила? Кажі одверто! Ми зараз же покараємо їх недобрим!... Як то вони сміють так поводитися!?

—Ні, дядю агрономе! — зничено, тужно веде хлопець цілковито втративши радісний вигляд веселуна.

—Ну то, чого ж, Миколко? Чому ти такий сумний? — допитую хлопця.

—Хліба нема, дядю агрономе...— ледве не плачучи — відповідає мені хлопя.

—Як то, хліба нема?... Та ж на полі безконечні стайки золотих полукипків!... Справжні ліса золотого збіжжя стоять...Мабуть уже й молотите?— докидаю напівзапитом, зверненим до Миколчиного вже батька, не випускаючи хлоп-

чика зі своїх рук, гладячи його по голові.

—Та... молотимо,— мовив протягло вялим голосом із опущеною головою Миколчин батько, мов би щось не домовляючи чи приховуючи.

—...Молотимо,— продовжує пряжу думки сумом оповиту Миколка,— але то не наш хліб. Мусимо виконувати "першу заповідь" і здавати хліб державі в першу чергу... А в нас, од початку весни, хліба й нема... А в інших і ще гірше...От і молотимо...

—Ой, ти наш розумнику!... Мовчи краще!... Хто то по вірить нам, що в нас хліба нема,— озвалася Миколчина матуся, з темного кутка, куди не досягала "божа іскра".

Вечерали рятівницею бараболею та знетлущеним кисляком з молока рятівниці корівки, бо вершки з того її молока треба було здати на молочарський пункт — державі.

Стукіт коліс по грудкуватій вулиці села, урвав сиву пряжу моїх невеселих думок.

Село... як і всяке інше наше село за проклятої колгоспної дійсности.

Хати обдерті. Тини, сливе, всюди поламані або й зовсім їх давним-давно нема. Давним-давно попалені в печах заможницькі загати. Стріхи на буділях клоччем звисають. Дахи, дірами й латами, як оголеними сухими ребрами регочуть до сонця, мов би глузуючи з його.

У поперек вулиці, похитуючись на ногах, мов би — п'яний, проплутав ногами якийсь облізлий "Лисько". Обвисла, ще торішня шерсть, клоччем йому звисає на боках, як ото й стріхи в оселі. Лисько неохоче й цілком байдуже глипонує у наш бік. На хвилину став, постояв, буцім би надумуючи щось. Хотів був, мабуть, гавкнути, зі своєї псячої натури, чи то на знак привіту нашої появи, чи мо з нудьги й

суму, що його так напосідали, як мухи в петрівку. Але ж миркнувши щось невиразне, похилив собі понуро далі, думаючи, напевне: "Їдьте собі, звідки приїхали! Пехай вам буде грець або неглибокий колець".

Як прикраса Ђільської картини – посеред вулиці криниця сільська. В баюрі, біля самої цямрини, чорна, брудна калюжа води, як згусток моїх ще чорніших дум: – "Де ж зникла краса нашого давнього села!...Боже, Боже!... А в каламуті тій (як і колись бувало!) – хлюпостеє тонка, як дошка й суха, як тріска, свиця з півдесятком задрипаних також сухих поросятюк.

– Вот іге баня! (читай – мийня) – гукає один із двох моїх подорожніх, регочучи по конячому. – Не даром і назва лі ейо свіньюй! "

– Ну, цто ти хочес! ... Швіня швіньюй і аштаньотса! – ще дужче регочучи, додає другий супутник, товариш Гутман Мойсей. І, мабуть, удоволившись своїми дотепами, із радісним настроєм, починає співати:

"Шігока штагана мая годная
Многа в ней лещов, могей і лек...
Я штгани такой дгугой не знаю,
Где так волно дисет целавек"...

Риплять маточини в возі. Деренчять підтоки, вторячи Гутманові. Чиргикає, аж пищить сухе колесо об лушню. А гнідосіробулана тягнибіда – форкає й кашляє. Та ще: по напівмертвій вулиці несамовито лунає Гутманове:

"Гдзе так вольна дисет целавек"...

Раптом, як із під землі виринає перед нас, стара – стара бабуся Омельченчиха: в подертій спідниці, в чорній, з браку милива, давно не пратій сорочці, зі скуйовдженим сивим волоссем на голові, нічим не запнутій.

– Що везете, людонькі добрі? – шелестить беззубим,

поморщеним ротом бабуся. – Може хлібця... старій бабусі дали б? – благає, простігши дріжачу руку.

– Шолому везьом, бабуска!– заіржав жеребцем Гутман, качаючися зо сміху.

– Де ж та солома?– питає здивована бабуся Омельченчиха. – Дайте, хоч трошки хліба, людоньки!... Не пожалуйте старій бабі!... Може б я й ще, хоч трохи пожила!.. простягнута ж рука, як із жовтого воску зліплена, знесилена дріжачи, опускаєся. – Змилуйтеся, людоньки!... Зовсім помирає баба з голоду... Дайте, хлібця святого!...

– Ха-ха-ха-ха-ха! – регоче божегільним реготом і качаєся по полудрабку Гутман. – Габотать, бабуска нузно! В калхоз іді, габотать!...

Скипіло, стислося, кровю обіллялося мое серце. Самовільно вплялися мої руки в кудкудакаючу зо сміху Гутманову *горлянку*. Що було б, не знаю. Але...

– Ти, цто – здугел?! – лежачи на полудрабку харчав, у моїх "дружніх" руках-обіймах Гутман, комуніст.

...Я отямнів вчасно.

– Вибач, якщо боляче!... Це я пожартував... заради – розваги, – мовив я роблено посміхаючи, щоб погасити спалах вогню в серці й жилах, напнятих, як перетягнута струна, глумливим Гутмановим реготом з баби Омельченчихи. Випадок – неймовірний. Міг мені бути причиною погібелі.

Далі вже їхали мовчки, поринувши кожний ув особисті свої думки, які кого оповивали radoщами чи сумом.

Гутман, буцім води в рота був набрав: уперто мовчав усю дорогу. Напевне таки вгадав, що мене спонукало "пожартувати" з ім. Але ж сказати так таки й не сказав нічого. Та й що він міг сказати в своє виправданне.

Бідна-бідна бабуся Омельченчиха! Вона таки через тиждень того страшного часу, віддала була Богові душу з

голоду, як і багато-багато інших. Бож хліб продавали в місті, лише прикріпленим до хлібниць...міщанам! Селянинові не купити було там і кусня!

Але, чи вижив, ув отой страшний, а разом і багатющий на врожай, рік, мій пестун, розумник і старун Миколка зі своїми батьками?

А то був справді страшний, хоча й урожайний рік – рік *сороковий, радянський*... у "червоному раю"

Лише великий і байдужий світ про це нічого – і не знає та й знати не хоче...

А колись про це пошкодує! Але пізно вже буде.

СТРАШНАЯ ИСТОРИЯ

Мы все помним страшный голод на Украине при Сталине, в 1932 году, когда он обрушился на деревни, особенно на Украину и стал создавать колхозы и совхозы. Отрезал в деревнях у крестьян землю, оставив у хаты небольшой кусочек для огорода. Забирал коров всю живность, кроме нескольких кур.

Мы артисты, все были на службе, на жалованье. Дирекция распорядилась нами и посылала нас во все концы России и Сибири.

Я постоянно жила в Ленинграде. Однажды утром из Госэстрады позвонила телефонистка и сказала, что я должна немедленно приехать к директору.

В кабинете директора уже собралась группа артистов. Директор объявил, что утром мы все выезжаем в Киев и должны взять с собой чемоданчики. Вопросов задавать мы не могли. Среди нас были сексоты. Я, конечно, могла заболеть и тем избавиться от поездки. Но это было опасно и я подчинилась.

На Украине в этом году был страшный голод. Об этом не писали, но все знали.

Приехали в Киев. Нас поместили в гостинице, по два человека в комнате. Так полагалось. Была сильная жара в это лето. И мы решили после завтрака спуститься к Днепру в купальни. Это было недалеко, и мы пошли пешком.

Подойдя к спуску по лестнице, мы увидели у самой лестницы, на земле, сидела женщина и держала

ребенка у груди. А около нее бегал оборванный босой мальчишка. Увидев нас, он подбежал и стал просить:

— Тетеньки, тетеньки, дайте кусочек хлеба.

Мы вытащили из сумок все, что имели, и стали быстро спускаться по лестнице. Мы молчали.

После купанья, решили возвращаться домой по той же лестнице. У лестницы, на земле, лежала мертвая женщина. Около нее копошился крошка-ребенок. А вокруг бегал оборванный мальчишка и приговаривал:

— Мамка, мамка, вставай.

В этот момент подъехал грузовик. Соскочили два парня. Один схватил бабу за ноги, другой за голову. Швырнули ее в грузовик, туда же швырнули ребенка, и грузовик поехал к Крещатику. А за ним бежал оборванный мальчишка и кричал:

— Мамка, мамка, подожди.

Мы шли опустив голову.

Придя в гостиницу, я рассказала эту сцену горничной. Она пожалала плечами и ответила:

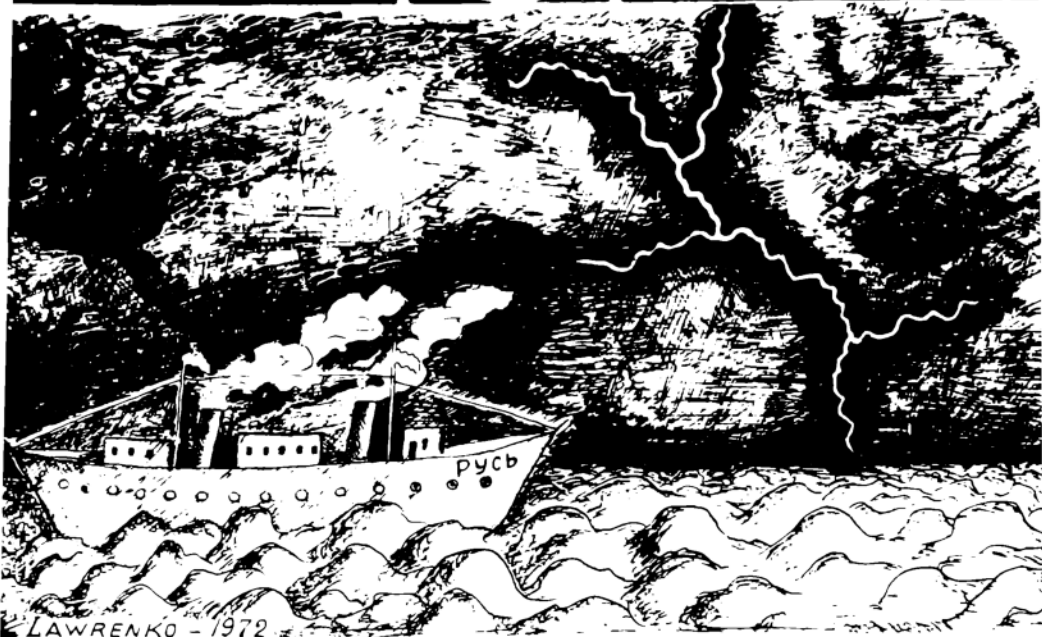
— В деревне умирающих не хоронят, а режут на куски, варят суп и едят. На рынке можно купить колбасу из человечины.

А вечером мы выступали в новом эстрадном театре, который построили в бывшем Царском саду.

А напротив, на Владимирской горке, стоял памятник св. Владимиру и светился крест.

Варвара Королева

Ця витинка взята з московського часопису "Новое Русское Слово" Чо 22.886 з 9 Лютого 1973р., що виходить у Новому Йорку ЗСА. Нехай свідченне ленинградської артистки Варвари Королевої буде ще одним доказом того, в що багато й досі не вірять, що так було.

З О Л О Т И Й К А Р А Б Л И К

(Лікарєве оповідання)

ВИ, *НА ПЕВНЕ*, будете, немало здивовані, з того, що я своє оповідання та назову – назвою, невластивою моему фахові, тобто – Караблик?.. А до того ж, Караблик та ще й – золотий, – спитав мене мій таборовий друг, лікар Нечипоренко Степан Андрієвич, коли я закінчивши свою оповідь, попросив його, щоб і він розповів щось цікаве зі своєї багатої практики, а чи взагалі з життя.

– Якщо в вашому оповіданні, хоча б і невластивому

вашому фахові, але буде щось цікаве, я з великою охотою послухаю, – мовив я йому в відповідь.

– Не лише-но цікаве, зрозуміло, в звичайному значенні, але й занадто. І то занадто саме тому, що стосується – трагедії нашого народу. Трагедії, про яку світ хоч і знає дещо, але далеко не все. Той же, хто творив ту трагедію – зумисне мовчить.

– Що ж саме? – не витримав я поспитати лікара.

– Як гинули наші освіченці чи, нехай, розумовці, за днів штучного голоду в трицятих роках нашого віку...

– Та, хто ж про це не знає?... Чи не разом із селянством мерли й сільські навчачі та навчачки? – поспитав я здивований такою темою. – Про це, навіть я, міський житець чув, хоч бачити особисто, як саме вимирало село таки, не бачив. Був дуже завантажений працею й нікуди не виїздив.

– Так. Маєте слухність. Гинули. Але ж чи тільки-но навчачі? Ні, й ви цього, напевне, таки не знаєте. Отож, я й хочу розповісти вам одну страшну подію про людину, що як на сповіді, була виклала мені свою... Я б сказав, дуже сумну при готу?

– Кажіть... Я вас слухаю, – мовив я в відповідь.

– Помираючи на моїх руках, бо... Бо його дружина – за золотого караблика – сиділа в НКВД...

– Цікаво! Оповідайте! – мовив я справді з цікавості.

– Я не згадуватиму вам того всього, що творилося в роках того страшного голоду, запровадженого Москвою, з метою – зламати хребта нашому селянству, яке уперто не хотіло йти в колгоспи. Про це ви чули, хоча й житлували в місті. Але, як ви й сами кажете, гинуло тоді багато й неселян, а навчачів і, взагалі, освіченців, розумовців. До цих останніх я зараховую й ту особу, про яку хочу розповісти її словами.

Степан Андрієвич на мить замовк, мов би обмозковує: з якого кінця розпочати, щоб докладніше розповісти задумане.

– Був це морський капітан, доречі – далекої плавби. Звали його – Тарас Чабан, а плавав на карабелі "РУСЬ". Він силу-силенну подій, виниклих йому свого часу на морі, розповідав мені давніше. Але не про їх я хочу вам розповісти, в саме про "золотого караблика", як я вже був сказав вам, – почав оповідати Степан Андрієвич, по хвилині – нетри валії надуми.

– Коли ото завирувала пошесть – так дуже хитро названа трьома писками "ББО", тобто – "безбілкові отьоки", охрещені владою, щоб сховати свою злочинність застосовану до нашого селянства, я, якось випадково, – мов би мене магнетом потягло! – завітав був до мого друга капітана Чабана, що вже з днів революції житлив на своїм, іще до революції придбанім, хуторі, давно вже переставши водити пароплави з причини похилого віку.

Еге ж. Завітав я й, кажу вам, ну – як мене сам Бог був послав! – саме тоді, коли цей, колись бувший міцний степовий дуб, якого свого часу бурі морські не здолали, а тепера – лежав слабкий, сухий, як тріска, а головне – і без жодного догляду, і, що найгірше, – без жодної крихти хліба в хаті. І навіть не попух, а висох, як тобі старий, виношений черевик.

Степан Андрієвич ізнову вмовк. Видно було, що й йому, лікареві, нелегко було згадувати ту страшну подію.

– Я, яко лікар, багацько смертей і то різних, бачив на своїм віку, за своєї практики. Всяко люде помрають, як і з усяких причин. Але то, то смерть була з голоду. І та смерть була заподіяна нашим одвічним ворогом *МОСКВОЮ* і... на превеликий жаль – виконана нашими покоуністиченими потурнаками, наскільки я це дуже добре знаю з життя села.

Але смерть капітанова Чабанова була хоча й із голоду, але таки з рук самої Москви, комуністичної зграї, – що отаборилася в Україні. От тих, кого Москва була понасилала в Україну в вигляді 10, 15 та 25 ти сячників. Це во-

ни всюди сиділи, як болячка на здоровому тілі, й робили свою каїнову роботу. А наші покомуністичені яничари ще й допомагали їм.

Було це так; зайду здалека, щоби повторити все, з капітанової оповіді. Ще задалеко до першої світової війни, капітан Чабан одного разу вів свою "РУСЬ" по Атлантичному океянові. Іскровим, що тепера називають, радіо-паратом, була прийнята далекописка з гаслом "СОС: америцький пароплав із назвою "Скрепер" – горів пекельним, негасним вогнем серед безмежного водного простору.

Капітан "Скреперу" блавав про негайну допомогу, а тут ще й шквал із дощем і з блискавкою так шалів, що дуже трудно було швидко посуватися проти розгуляного вітру. І, як там уже не бився Чабан своєю "Руссю" з нею дою, всетаки він, будучи найближче за інші пароплави – підплив найпершим.

Багато мороки й муки зазнав Чабан зі своєю командою, поки таки, ризикуючи й своїх у вирі води потпити, як багато вже зі "Скреперу" встигли потонути, таки спромігся наблизити до зазналого біди й ізняти тих, що ще були живі, але в небезпеці. Серед їх був і сам капітан пароплаву. І знявши його чабанові морці, якраз у ту мить, що була – найостанньою... разом із невеличким, золотим зразком того таки "Скреперу", що догораючи, за мить потонув на морське дно.

–Зрозуміло, – продовжував Степан Андрієвич капітанову Чабанову оповідь, – урятований америцький капітан та ще й зі зразком свого карабля, хоч як він його беріг, не міг не подарувати найкоштовнішу пам'ятку – у подяку Чабанові за рятунок. Чабан, як оповідав він, спершу ні за що не хотів узяти таку коштовну річ. Бо ж – рятувати за нещастя, це – святий обов'язок кожної людини, а морців – особлива традиція.

Одначе, як Чабан не відмовлявся, американець таки настояв на своїм і, той золотий караблик, зразок згоріло

го й потонулого пароплава "Скрепера", потрапив у Чабанові руки, як щира подяка за прятунок. Кожну нагоду, коли бував вільний од виконання обов'язків, Чабан використовував, щоб побувати в американця-друга, який на Євангелію записіг був Чабана, щоб цей завжди був його гостем, коли лише має хоч найменшу змогу на це.

Та ось спалахнула перша світова війна, а за єю—революція. Усе полетіло шкереберть. У кількох банках мав і Чабан гроші, що плаваючи заробив, на жаль... не в чужинних! І революція все ковтнула, як корова язиком злизала. А тута ще й вік хилився чимраз нижче. Чабанові вже—не дали водити далекохідні пароплави, а на прибережних, віні сам уже не схотів.

Придбавши ще давніше собі хутора, він вирішив одійти од чинної служби й, поселившись в хутірській садибі, почав на старості собі безжурно садівникувати та виноградарити. Але з настаннем шаленої колективізації, забрали Чабанові всю земельку, зоставивши йому єдину хатину, з невеликим шматком городця.

Як комунівська московська влада не випомповувала золото й коштовні речі людям, золотого караблика Чабан—таки зумів зберегти, закопавши його в землю, в доволі надійному місці. Але коли прийшов штучний голод, коли вже не було їсти, а ні будьщо й за що купити, Чабан завагався: чи зберегати караблика й погібати з голоду, а чи продати його й рятувати себе з явної погібелі?

Саме в тому відтинку часу, по містах були повідчиняли, так звані "Торгсини", що за золото й коштовності—давали все, що лише твоя душа забажає. Одначе ж у-такій кількості що, щоб людина швидче погібла, позбувши своє золото чи коштовність. І Чабан, почувши про можливість, якогось порятунку, спокусився. Він одкопав свого коштовного подарунка; дав його дружині й сказав: "Візьми лише борошно й крупу. Нічого більше!"...

Але ж не так склалося, як того жадалося.

У "Торгсині" Чабаниху зразу ж арештували. І зразу ж почали допитувати: де вона взяла таку коштовність. Її поясненню спершу не йняли віри. Але далі закинули їй-злочина: чому, мовляв, не здали цього золота, коли влада оголошувала, що золото потрібує, щоб рятувати людність Надволжя з голоду 1921-1922 років?

Поки горепашну Чабаниху, стареньку вже бабусю посадовивши до в'язниці, допитували та перевіряли, сам Чабан, не маючи вже три місяці що їсти, дійшов до такого-о стану, що вже не міг без допомоги навіть устати. Довкола нікого живого: села поблизькі – повимирали з голоду, а хто ще не згинув – тікав, як із зачумленого місця.

І ось саме в цім часі, переїжджаючи з одного села в друге, щоб визначити оті осоружні три літери "ББО" й випало мені випадково заглянути й до помираючого колишнього капітана Чабана. Він горепашний лежав у такому – цілком безвихідному стані, що мені було: і жаль, і боляче й – просто страшно на його глядіти.

З колишнього степового міцного дуба, з так званого морського вовка, зостав був єдиний кістяк, обтягнений прозоро-жовтою шкурою, як папером.

Мене він, зрозуміло, зразу таки не впізнав, хоч я й був у його хаті, може півроку тому. Що я не вживав, щоб затримати йому погасаюче життє, але не пощастило... На моїх руках так і Богові душу віддав. І, що головне, з повною свідомістю.

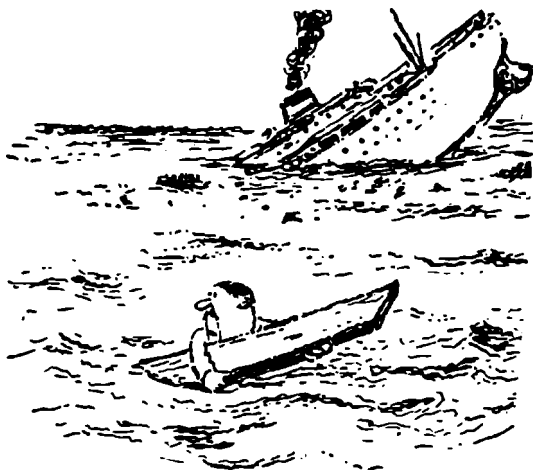
Лише через довгий місяць часу по Чабановій смерті, випустили й стареньку, вимучену Чабаниху з хурдиги. Вона мені й дорозповіла все, що й було: як її "с пристрастієм" допитували про того золотого караблика; допитували довго: чи не заховав старий капітан ще якогось золота, а якщо заховав, то де саме. Довго бідній бабусі не вірили, аж вона сердешна мусила плакати, присягати, але на присяги вони не вірили.

Так гинув наш навіть освіченецький прошарок наро-

ду, народу українського, щоб на наших трупах розкошувала комуністична Москва, а з єю разом і наші помосковщені потурнаки, що запродалися "за шмат гнилої ковбаси", як наш великий Шевченко був сказав.

—О, так!... То була правдиво не чувана в ісоррії, не лише нашої, але всього світу людности, загибель народу з рук..."старшого братка"... Того "братка", якого ми своєю культурою, освітою вивели в люде, але який опісля нам ще віддячив: украв нам нашу історію, наше історичне ймення. А тепера ще й сів на нашу шию та собкає нами, як чорними волами!—випалив я вимушений палкий монолог у відповідь другові-лікареві з невимовним болем у душі. Бож не раз, а десятки разів бачив доходяг на міських хідниках.

"Теля ще в гузні, а циган з довбнею"
(Народня приказка)

„Вельмишановний пане Михайло Лавренко!

Я перечитав заклик Ваш на пожертви для книги, що Ви її пишете. Мені здається що Ви як без певної практики в цім ділі (а що Ви без практики то це дуже помітно у вашій листівці). Ви тут добру рекляму зробили для людей якби добре зробили діло і пожертвували гроші. Що мене персонально й не цікавить. Далше Ви переконуете читача як то треба багато читати. А Вам треба було хоч декілька сторінок тієї книги у Вашій цій листівці і віддрукувати. Щоб людина що хоче допомогти видати Вам книжку знала що Ви напишете в тій книзі, а ще цікаво було б щоб у ній і фото якісь були.

Але головне щож там буде написано і як? Якщо Ви читаете "вільний світ" то напевне знаєте спогади Чарторицького і Гуменюка вони цікаві документальною правдивістю. Та хоч би редактор "вільного світу", багачо також суттєвих по рад дасть Вам, що в тім ділі розуміється. Не соромтеся... звернутися до когось там хоч і в Ньюорку, бо по цій реклямі що Ви розсилаєте видно що Ваші спогади хоч і важливі, як свідка але подані будуть не в цікавім літературнім сенсі.

Що вони будуть у твердій оправі та ще й золотими літерами це також мене не цікавить. Мене цікавить зміст книжки а не її красива форма. Та й ще, сьогодні на літературнім ринку стільки книжок що треба дуже добре трудитись, щоб не заважала ніяка конкуренція

З пошаною до Вас (одірвав підпис)

П.С.Написав по підписував а потім передумав, як я можу бути певний хто Ви є. А може з Сов. Амбасади?"

Оце стільки написав невідомий землячок, сховавшись, як буряковий довгоносик, не подавши прізвища. Він горепаха має сумніва, чи я зможу й що саме написати та як? Тож зумисне подаю цього "симпатичного" листа до уваги Шановним читачам "ДВОХ КОЛОСКІВ", щоб могли упевнитись, що чияб то допомога мені не була потрібна в написанні книги.

Хто ж хотів би поділитись своєю думкою зі мною про цю книгу – буду безмірно вдячний й.

ДОБРЕ ВГОДОВАНИЙ КАБАН!

(Із трагічного 1933 року)

ДОРОГА з далекого й чужого Сибіру вкрай була втомила Степана Купрійчука. Лише дві пересідки – в Москві й у Києві – випало йому. А то всю дорогу – півтора тижня – мусив нудьгувати, з переповненими людьми возами. Тож пересівши в Києві, на поїзд, що мов завезти вже до рідної хати, Степан: молодий, стрункий і життєрадісний хлопчина, звільнений уже з червоного війська, аж зітхнув із полегкістю. Йому мов який камінь із душі внав: це ж бо уже рідна сторона.

—Любар уже не так далеко од нашого Києва, як із того осоружного Сибіру,— думав собі Степан, поглядаючи на розкішну озимину, що безкраїм, але ще зеленим морем пливла нестримно поуз потягові вікна.

—Опівдні, напевне, вже буду в Любарі, а там — уже й — дома!—радісно підзагальнив своє міркування Степан,— на широкі лани поглядаючи.

В потязі було дуже глітно; людей повно, як керченських оселедців у бочці. Усі чомусь були сумні, понурі й негомінкі. Степан кілька разів намагався з тим чи іншим загомоніти, але всі, бачучи на йому військовий одяг, здебільша одмовчувалися або пересідали в інше місце, щоб бути далі од його.

Сонце, підбившись вже досить височенько, свідчило, що вже час, якщо не обідати, то принаймні — поснідати б. І Степан, знявши з полиці свого дерев'яного, московського ж виробуречника, вийняв із відти півхлібини, що ще в Сибіру купив, кусень сала й ковбаси; додавив ще й голівку часнику, та й розпочав собі поволеньки снідати.

Снідаючи Степан не завважував, бо й не мав цікавості спостерегати, як і з яким, сливе, хижим подивом спостерегали сусіди-їздиці за рухами Степанових рук, як він порізує сало чи ковбасу складаним ножиком, наколовши на лезо кусника, ніс повільно до рота; потім так саме повільно розжовував і, ще повільніше, буцім би знехотя, ковтав. Він у Сибіру не лише не був жодного разу голодний, але ніколи навіть не чув, що десь, особливо в Україні, міг бути голод; що люде могли не лише по кілька місяців не бачивши хліба жити, але й узагалі — жити святим духом.

Коли дитя одної жінки їхалої разом зі Степаном, поглядаючи на Степанів хліб і сало, почало плакати й просити в матери хліба, Степан не поскупував; одрізавши кусника сала й хліба подав дитині. І бачучи, як дитя з винятковою захланністю вхопило той хліб і сало та почало поспішаючи, мало не давлячись, споживати, він не втерпів запитати:

—Невже воно голодне в вас із тиждень, що аж так-от поспішає їсти? Мов би має страх, що йому віднімуть. Ще може вдавнитись.

Але жінка лише заплакала, не відповівши Степанові. Усі ж останні їздки — лише одвернулися, щоб не увязуватися в розмову.

Поснідавши всмак, запивши сніданок ще й пляшкою — зельтерської води, купленої в Москві, Степан витіг пачечку цигарок "Червоний Кремль", поволеньки собі запалив та й попихкуючи, пускаючи дим носом, насолоджувався тим, що він, насамкрай, уже в рідному краї.

—Ще ось небагато часу; доїду собі до Любара, а там — рукою подати — вже й рідне село, — думав собі Степан. Певне батьки вже чекають. Я ж їм писав, що ось-ось уже звільнять мене зі служби в війську й я вертаю до рідних. Навпевне безмірно радітимуть... Та й я заскучав по їх за, понад три роки часу. Все таки, хоч там жити й добре було, але ж — чужина, що не кажи... Сестри може вже й поодружувані. Щось од їх і листи останній час дуже рідко приходили... Але зате радітимуть, як побачать, які я їм подарунки привіз!... Обніматимуть, мабуть, цілуватимуть, аж дихати не дадуть!

Шлунок, Степанів, натоптаний калорійною, ситою живою, бурчачи собі потиху й приємно травлячи, одтіг хвилю крові од голови й Степан, неспостережно собі, якось і задрімав. Пануюча довкола тиша, не турбувала його. І ось снить він сон: іде він по якомусь полю, а довкола — безмежний лан золотої пшениці. Пшениця хвилями морськими котить із підобрію, просто на його, аж наче заливає його. Та вмить, — бачить він: то не хвиля пшениці, а хвиля сливечорної крові; а в тій крові — видніють, якісь страшні, понівечені трупи. І ті трупи, чомусь, кивають йому, то руками, то ногами. Нараз, один труп, як-к ухопить Степана за шию й — бовть! у хвилю крові... аж Степан мусив крикнути з ляку.

Проснувся Степан і, охоплений ще важким маревом, і дивного й страшного, сну, аж здригнув. Але побачивши, що

він їде в потягові, а довколо його люде, лише сплунув. І вчасно саме проснувся.

—Виїздня Любар! Наготуйте квитки!— гукнув возовий проходячи поміж натовпом їзців і забираючи квитки тим, що вже мають висідати.

Вийшов Купрійчук із потягу й очам своїм не вірив: повна виїздня людей, а на дверях — охорона озброєна — міко го не пускає до потягу. Уся людність така злиденна, така обдерта ще й порозлягалась по брудній підлозі, що Степано ві стало аж соромно, що його близькі земляки та так себе не шанують, валяються як свині в барлозі; діти плачуть, а дехто — спить посеред виїздної вдень.

Здвигнув Степан плечима, зі здивування: він бачив-силу-силенну людей у київській виїздної, але тож — велике місто. А чого ж тут такий натовп несамопитий і незрозумілий. Але поспитати про причину не було в кого: всі од його шарахалися, як од чуми.

Вийшов Степан у привіїздняний двір. Од виїздної до рідного села було й недалеко, але він хотів був приїхати з війська на візникові. Колись бо й він із батьком, час-до-часу, візникував, ще до військової служби, за, царство йому небесне, НЕПу. Думав, що можекого зі знайомих візників здибає.

І як же він був здивований, коли побачив, що в дворику — жодної душі, як мітлюю виметено. Мусив рушати ити до рідної хати — пішки, ще й із речником у руці. Він вийшов — на осередню вулицю й незабаром побачив величезну гурму людей, що стояли покривленим шнуром, як вужем, і цей от вуж тігся на півкілометра. Люде стояли почіплявшися одне-одному за пояси.

Щойно наблизів Степан до початку черги, як, раптом, виник шарварок: із дверей невеличкої крамниці вийшла одна жінка з хлібиною під рукою. Уміюка підбіг до єї хлопець років йому з десять і... хап! тьоті ту хлібину з під руки. У туж мить, на допомогу хлопчині — й ще з півдесятка голопу-

зих підскочило. Зчинили такий шарварок, що з тої хлібини, лише крихти полетіли. Тітка ж плачучи, пішла знову ставати в чергу, тепер аж у самім кінці. Хотів Степан розпитати про незрозумілу чергу й подію з тітчиною хлібиною й удавався до кількох, але ті, лише миркнувши щось невиразне, поспішали швидче відійти геть.

Іде Степан, розглядає довкола: давно ж бо вже ці у лиці бачив він. І подобало б, мусили б вони бути такі, як і були, якщо не кращі. Але – де там! Уся картина знайомого міста стала така зношена, така поблякла, мов би світлі на безліч разів оббризкувана дощами-зливами: усюди – попуристь, руїна й сумний-пресумний вигляд.

Нараз упав Степанові зір на невеликого будинка-районову в'язницю. Він добре знав її давніше: вона була сливе завжди порожня, оскільки він малим запам'ятав. А це – із кожного вікна виглядають крізь ґрати, безліч вихудлих, зарослих волоссем і виснажених обличчів.

–Що ж це таке? – здивовано, сливе в голос, мовив до себе Степан запитом. – Аж стільки народу тут запаковано? І – за що?

Скориставши з нагоди, що поблизу не було охоронців, Степан, наблизивши до одного з вікон, гукнув:

–Агов! За що вас тут запаковано?

–За людодіа... – відповіли гуртом в однім вікні.

–За якого це людодіа?... Хто кого ззів, чи що? – питав Степан не розуміючи, як це могло бути, щоб людина та людину могла їсти, а за еї ще й людей запаковано тут.

З короткої розповіді ув'язнених Степан довідався з жахом, що якийсь міщанин, користаючи з жахливих голодних обставин, почав торгувати ковбасами, виробленими з людського м'яса. Люде обурені такою богозневагою, забили того людодіа, а влада замкнула їх до в'язниці.

–Ось і седимо за того людодіа, а родини з – голоду дома гинуть, – докинув один по розповіді.

–Еге-ге-ге!... Он воно як! – миркнув собі Степан іду-

чи далі. — Сибір і вся Московщина ж повна хліба й різного харчу, а в Україні — голод? Чому? — сумно запитав Степан, невідомо кого. Він не знав, що в його родині — зостав лише батько та й той опухлий з голоду, стоячи вже одною ногою в могилі. Та доля й не судила йому про це дізнатись.

Коли вже наближав Степан до краю міста Любару, — не знати звідки, раптом перед його виник, як із води, достатньо верткий чоловічок у мовковському картузі, з вусиками й цапиною борідкою.

— Ой, який же я радий! — гукнув той чоловічок. — Бачу перед собою воєнного. А в мене ж синок, також десь далеко, в війську. Звідки ж ви, товаришу ідете? — питає він мого давно знайомого, Степана. — Бачу, що ви — не тутешній.

— Здалека... дуже здалека, громадянине! Аж із самого Сибіру їду, — мовив Степан у відповідь.

— О, бачте! І мій синаш десь там, у тому Сибіру... Може ви десь і здибались?... — готорив незнайомий.

— Заледве. Сибір дуже великий, — відповів Степан. — І не знати, де він саме був... ваш, кажете, синаш, — докинув у вигляді запиту Степан. Але невідомий, мов недочувши запити, поспішав змінити розмову.

— Може ви, товаришу, втомилися? Іхати з такої ж віддалі — це ж каторга!... Якщо хочете, зайдіть, будьласка, до моєї господи, напрочуд гостинної. Спочинете трохи, дечим підживитесь, а тоді й у дорогу... Надійніше буде, — дуже ласкаво готорив незнайомий.

— Правду сказати, — мовив Степан, — щодо втоми, то — так і так. Але мені вже дуже близько до рідної хати, — й показав рукою на видніюче недалеко село. — Там, напевне, на мене вже чекають рідні. І, мабуть, там уже й спочину.

— Та я б вас, товаришу, й не турбував би, наколи б не мав крайньої потреби... Я — малописьменний... Синові треба б було написати, вже тиждень тому, відповідь на його ж листа. А тут, як на те лихо — ні я, а ні дружина — не вмієм написати... Зробіть, товаришу, ласку! Зайдіть і напишіть!...

—Ну, що ж — нехай буде по вашому,—мовив Степан.— Я дуже добре розумію, як наш брат у війську чекає на листа од рідних. Тож було б гріх, не написати вашому синашеві листа.

—Ой, яка ж вам велика дяка, товаришу... вибачайте — не знаю, як вас величати,— загурторив чоловічок, ведучи по вулиці Степана в напрямку своєї хати. —Не знаю, як вам і дякувати, за вашу ласку—згоду. А синок же буде... Боже ж який радий листові!...— додав чоловічок, вже вступаючи до своєї господи, йдучи поперед Степана.

Велика кімната, куди вступив Степан, виглядала на досить порядне житло. На вікнах висіли чистенькі завісочки, на стінах видніли кілька картин-краєвидів, а в одному з куточків, аж під самою стелею, висів ще й образ якогось,— може святого. Стіл був хоча й голий, але при нім — стояло дві міські седжі.

—Сідайте, будьласка, ось тут,— показав чоловічок і, одсунув седжу од стола.—Тут буде вам зручніше.

—Добре. Дякую!— мовив Степан сідаючи.

—Я покличу ось зараз свою господиню. Вона в мене дуже бита баба й дуже гарно проказує листи,— розхвалював чоловік дружину.— А я на мить одвильну: пошукаю десь "божої роси". Треба ж буде зросити перо, щоб добренько писало, а не шкрябало... Хі-хі-хі-хі! — посміхнув чоловічок.

Ледь вискочив господар із кімнати, як увійшла молоджава жінка. Звигляду можна б було подумати, що вона не дружина господареві, а, можливо, його дочка.

—Добридень, шановний гостю!—мовила вона дуже мило.— Ось вам папір і писало на писання листа. Чоловік мені вже сказав,— і поклала принесене на стола перед Степаном сама ж сіла подругий бік стола.

—То, що ж писатимемо... вашому синові? — поспитав Степан, беручи в руку писало й підсуваючи ближче аркуша паперу.

—Напишіть... товаришу, чи як вас називати, вибачай-

те, не знаю, – мовила жінка.

– Та, зовіть, як хочете. Мені байдуже.

– Напишіть, що листа синового з дня його написання, ми одержали. Дякуємо йому, що не забуває батьків, а так саме за добрі синівські побажання, – прокозувала жінка, а Степан, як справжній протоколяр, строчив рядок за рядком.

– Що ж далі? – питав Степан викінчивши вступ листа.

– Тепера опишіть наші господарчі справи. Ми бо єдину нашу корову зарізали й м'ясо з її продали, а за те – купили собі коняку з возом і тепера їздимо до сусіднього містечка на торговицю. Потроху торгуємо ковбасами. Живемо ми добре й нівчому не маємо нужди, – проказувала жінка й проказувала, як із книги вчитувала.

Степан писав проказуване й не вглиблювався в ті слова. Але коли почув, що господар хати торгує ковбасами, йому мимоволі впливла в думці оповідь ув'язнених про людоїда. Він дописавши проказане, запитав:

– Як? І ви торгуєте ковбас...

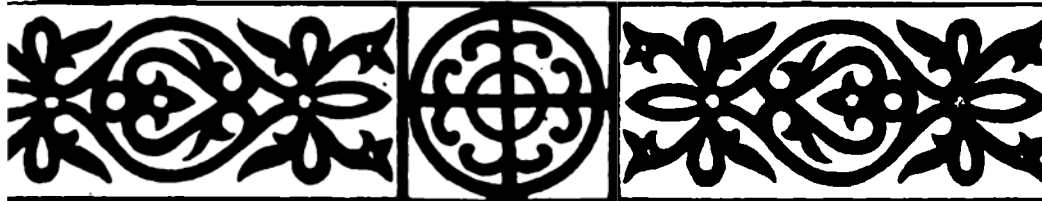
Але його запит так і зостав недокінчений. Блискавкою майнула сокира з-за господарєвого плеча й так телепнула по тімню, що Степан – не айкнувши, а ні не застогнавши, раптом зів'яв, обмняк і, не поспішаючи зсунувся з сіджі на підлогу.

Як пантера, метнулася жінка з-за столу. Вхопила за довгого колуна й уміока – шарпнула по Степановому одягу саме проти серця.

Під прорізану одєжу, чоловік засунув руку.

– Серце працює... Він тільки приголомшений... Поспішаймо випустити кров; начинимо кров'янку... Сьогодні прибуток удалий!... Добре вгодований кабан! – мовив чоловік. – Позатуляй лишень вікна завісками, щоб хтось не заглянув. Бо будуть тоді нам ковбаси!...

Т Р У П У Г У Щ А В И Н І

К О Л И С Ь широка й багата Хорошуйова комора що давним-давно була повна вщерть усякого і достатку й багатства, тепера стояла пусткою.. Лише в одному з куточків, осирочено височіла стародавня, сорокавідерна діжка. Вона щиро й доброзичливо аж трое хорошунівських поколінь обслуговувала, правлячи їм за – надійний сховок на пшенишне, біле як саме ясне сонечко, борошно. Хотіла була сільрада й діжку забрати до колгоспу, за несплату податків, але зразу чогось не взяли, а потім, видно, – забули й так вона єдина й зостала, як свідок давнього багатства й теперішньої убогости.

Уже не один раз Клим Хорошун заглядав до староствітської діжки. Од багаторічного вжитку на її клепках і поналипало тоненькою плівкою борошно. Якщо його зшкребти – можна було б щось зробити. Не було б із того хліба чи якогось коржа, але засмачити кропивяну юшку – можна, може б значніша б була на спожиток. Тож Клим поникавши по всеньких кутках комори – нічого споживного так і не знойшовши, щиро шкрябав шкребцем налиплее борошно разом із деревом допотопної діжки.

А Христя, нестара ще жінка, але вкрай вимучена з недоживлености, назбиравши під повіткою торішні стружки, розпаливши в печі вогонь, готувала вже окріп. І коли Клим уніс до хати вишкребки з діжки, Христя їх засипала в горщика. Несолена вода вмить запініла, аж утікти буцім хотіла, але незабаром осіла, трохи ніби згусла на ріденький кисіль. Їли, смакували, немов щось найкраще в світі. Та на тому й заговорили.

То була остання нагода, і то не наїстись, а лише відчутти в шлункові нормальний хід травлення, зогрітого тепленьким слизовим плином, що був подібний на шліхту більше а ніж на людську поживу. Але й того плину вистало було лише на один єдини й раз.

І по всьому...

Проминуло вже два місяці голодного часу. Важкою й кострубатою валовою ниткою тігся вже третій, а за поживу годі було що й думати будьщо. Колись, ще за доброго часу, можна було знайти не одного, хоч і цвілого, заваляного сухара, то на печі чи в запічку, то на комині, а чи в печурці, під старими онучами, позакладані й забуті дітьми. Але тепера, а ні дітей, – померли горепашні з голоду, а ні хоча б цвілого сухара. Вже всі закапелки давно поперешукував і, мов би ніколи й нічого не було в цій господі. А ні заробити ж ніде, а ні купити нема за що й нема що.

І ходив Клим Хорошун, як осіння темна й сувора ніч. Уже ходив і просив управу: чи не прийняли б до колгоспу...

Знав він добре, що й там голодують; ледве-ледве ходять на ту осоружну рабську працю, але все таки хоч раз на добу дають якісь побовтини з вареної макухи. І хоч із душі, вернуло од тої рабської роботи, але працьовита селянська натура Хорошунова, хотіла далі тягти ту одвічну, хліборобові звичну, лямку, але до колгоспу його не прийняли. Хорошуна бо вважали за глитая, бо до революції, ще покійний батько, мав — аж дванацять десятин землі.

Коли колгосп забрав усю землю, а сільрада ще й випорожнила хату та комору, забравши все до гнота, мов би-мітла залізна вишкрябала, Клим, споконвітний, спадковий хлібороб, із перетятою тепера пуповиною, що вязала його з рідною землею й міцно тримала при собі все життє, не маючи вже жодного виходу, ставши над прірвою, межувалою поміж життєм і смертю, одного дня дійшов тої думки, що тепера вже всьому кінець.

—Як маю опухати ще більше з голоду й живцем гнити на цім світі, як трухла колода, в своїй хаті, як ото інші вже впали, то...

Він не докінчив своєї думки. Цілком спокійно, по господарському, підійшов до криниці, що була недалеко хати, і ніби то води хотів узяти, мов би в хатні двері вступаючи — шубовствнув у глибоку воду криниці. Лише з наболілої йому грудини, залунав страшний, глухий стогін, мов би прощання з цим світом.

На душуроздираючий Христин лемент, що жахною та морозячою спину хвилею покотився по селу, од хати до хати, зійшлися вимучені, що ще не померли, дюде. Але ж, поки з труднощами виволокли Кліма з криниці, він уже був холоний, як льодово крига взімку.

З того дня Христа, накричавшись з безмежного горя, мов би за стіну заступила: мовчала, никаючи всюди, буцім камінна стала. Доглядати не було що. Усе те, що колись радувало її серце — мов корова язиком злизала. Зостала хата й городець, що просив рук, догляду — Христиної уваги більш

не притягав, мов би все те не її, а чиєсь чуже було, на що не варто було й глянути.

Зимові холодиська, що так були допікали виголоднілому людові, вже відійшли. Надходила рання весна. За доброго колись часу, господині готували б садиво й насінне й скопували б чи орали свої городці, садили б і сіяли городину. Але в Христі не було що ні сіяти, ні садити. Вона тепе ра день-при-дні сновигала по протряхаючих проти сонця полях; довбала заржавілим заступом торішні картопляща та збирала, якщо ще траплялось, напівзогнилу картоплю. Та ж швидко й того забракло, бо таких "мисливців" було безліч, і кожен з їх, хижо поглядаючи на суперника, поспішав перенніше за інших щось викопати. Але й копати ж не було що.

Не знаходячи нічого в полі, люде почали ходити в поблизький ліс на розшуки поживи. Кожного ранку можна було бачити, як із заступами або вилами, здебільшого поодиноці, ішли погорблені, мов на кару, люде. Копали то солодкий лопух, то дуже пахущий, але занадто гіркий корінь лепехи; то знаходили левурду, що пахне часником, але й пекучіша й смердючіша за часник. Копали й болотяні півники, хоч вони й ні не пахли нічим, а ні не були солодкі, бо – лише стягали щелепи своїми дубильними речовинами. Шукали переважно те, що було м'ясисте й, хоча трохи могло б затамувати пекучий голод. Не знаючи ні властивостей того коріння, а ні хемічного складу його, а тим більше назви його, приносили до господи: очищали, варили, споживали, а тоді-віддавали Богові духа; мов би залеглий борг.

Христя схаменулась останньою, коли завважила, що й викопувати вже нема що та й люде, чомусь, почали йти до лісу, залишивши простори поля.

— Чи може там щось їстівне знаходять? — подумки питала сама себе. Але відповісти собі не могла, бо ж не знала чому вони туди йдуть. Тож вийшовши на поле й не знаходячи вже нічого, вона й собі рушила в ліс.

Довго никала Христя, розглядаючи: де б і щоб знай-

ти їстівне. Буяла рання весна й ні плодів, ні ягід, за винятком листя, ще не було. Нараз, при невеличкім струмку, у найтопкішім березі, завиднів їй товстий, волосуватий корінь, жовтої барви, звисаючи над водою. Христя нагнулася й ледь діткнула його рукою, як корінь так їй запах, що аж слина в роті забила струменем, ледве встигала її ковтати.

Обмила Христя шмат кореня, почала його гризти, а він же такий гіркий, що аж щелепину стягає. Важко було гризти таку гірку поживу. І, як Христя не намагалася не відчувати цієї гіркоти, всетаки не витримала й кинула той корінь геть у воду. Але та частина кореня, що вже потрапила до шлунку, так збудила бажання їсти, що вона мусила шукати щось інше.

І не ступила Христя й десяток кроків, як перед її очі заблис товстючий коренище, жовтуватої барви, формою – на подобу редьки. Христя аж зраділа: "Насамкрай, мо, хоч цей коренище затамує мені голод". Але ж корінь був гіркий та ще й неприємно смердів. Гризнула вона його кілька разів та й знову пошпурила геть.

– Не везе мені! – гірко подумала Христя. – Але ж бо люде щось таки знаходять. Може ж і я щось натраплю, – дала подумки.

І ледь ступила вона кілька кроків, як у гущавині лісу старого, сливе-що, наступила на шнуркоподібного кореня, бурувато-сірого з вигляду. Цей корінь не мав жодного запаху; на вигляд хоч і не був привабливий, але вона спробувала й його гризнути. Та на смак він був такий неймовірно гострий і, такий неприємний, що їсти його – не було сили. А шлунок же – аж кричить: дай їсти! дай поживи!...

Не кинувши ще цього кореня, Христя, щоб затамувати голод, хоч будьчим, почала гризти й його. Але ледь проковтнула трохи та, нараз, як скорчить її всю; як трусонемов у пропасниці. Зуби мов ті ковальські тиски, затискали кореня, а руки з дрібними дріжаками, якась сила почала неймовірно корчити. Світло їй ув очах потемніло; всю її –

згинало, випростувало, знову згинало: вона вхопилася за живота й снопом упала на землю. Їй у голові блиснула і швидко згасла, думка:

–Помираю!... Серед гущавини, як звірина...

Христя кілька разів тріпнулася, як підстрелений ми сливцем птах; потім витяглась, як на команду "струнко" і віддала Богові духа.

По синьому небу пливли прозорі хмарки. Крізь оті небесні завіси, час-до-часу проглядало яскраве, золоте сонечко, що вже почало хилитися на захід. Воно не могло бачити страдницю, українську жінку, приневолену шукати поживу в лісі, сконалу в гущавині, терплячи, як і весь український народ, нестерпний голод.

Незабаром надплила одна найсиніша з поміж більших хмара. Вона була аж почорніла, згущуючи свої сувої. Коли ж прощалося сонечко з землею – хмарка змилосердила-ся над природою й труснула своєю вовнястою гривною–бризнула над лісовою гущавиною рясним, весняним дощем.

А посеред гущавини, скроплювана холодними ще слізьми хмари, лежала Христя Хорошуниха, затисши в зубах кореняку отруйної мандрагори. Широко витріщеними очима що, мов би хотіли їй вискочити з очних ям, вона прощала-ся з цим осоружним світом, світом безжальним...

(Передріздвяне оповідання)

*"Прости мені, проси...
Пречистее дитя!...
Щоб рятувать життя...
Ти продаєш любов.*

*.....
А на трояндах кров."*
Сп. Черкасенко.

1.

ОДНЕ малесеньке віконце, що мороз захарастив непрохідними хашами інею, не давало достатньо світла. Та й світло те, майже, непотрібнеє було. Роботи тієї, як то колись було: чи прядиво, чи тканне, чи, мо, вишиванне та прання – тепера не було.

Дві жіночі постаті, що сумовито поскиляли в важеній задумі голови, сиділи собі мовчки. Старша на долівці,–

вистеленій соломою, а молодша на припілку, припасованому в куті хати, з якихось старих дощок. Припілок, бувши завбільшки, щоб лягти хіба одній людині, також притрушений тою ж помнятою соломою. Ні подушок, ні ряден, ні укривала... ні столу, а ні жодної седжі.

У старшої на руках немовля. Воно жадібно вхопивши материну груди́ну, немилосердно смокче її, хоча в груди́ні, ні краплини поживи.

Невдоволена дитина порожньою цицькою, люто штовхає її рученятами й, покинувши одну, присмоктується до іншої, також порожньої. Матір, потонувши в чорну завію важких думок не чує, що дитя штовхає в груди́ну злучи з того що воно голодне.

Та дитя недовго смокче другу цицьку, яка не дає йому вдоволення. Тоді дитя починає злувати ще дужче. Манюсінські зубки, що щойно вирізалися, як шилом колють у набряклий пиптик і, враз крик:

—А не кусала б тебе лиха година!... А — на!... А —на! —дзвенять голосні відлунки ляпасів по дитячому задку.—Щоб розумів, що робиш!... У тих цицьках, а ні краплини молоко, а він — тягне! а він — тягне!... Ой, горе наше, горе!...Коли вже цьому лихові та буде кінець?

На мить у хаті—комірчині, стіни якої дбайливо обсилав мороз іскрима інею, запанувала тиша. Навіть дитятко не хотіло плакати.

Молодша жінка, якій щойно од зимового Миколи був пішов лише сімнацятий рік, тобто вік, у яким діти інших людей, бігають десь безжурно, ще дужче похнюпила мов би в важкій-важкій вазі, голову.

Дівчинині думки не були думками про гулі, чи ж про красні носі, про подруг та радощі.

Зодягнена вона в старого батькового лейбика, в сливе, безліч латану, материну ще дівоцьку спідницю та старі, подерті чоботи, глибоко тонула в тих важких думках, що не покидають її з того дня, як забрали її батька, а їх із матір-

рю та маленьким братиком, вигнали були в селі з їхньої власної хати.

Думки й справді були, як на молоду голову, таки занадто важкі й чорні, як густий, смердючий дьоготь. Та й чи дивно: дівча, що щойно переступило порога дитячого віку; що щойно за добрих умов, мало б лише почати розвиватися в красну, повновиду, гарну півоню-дівку, на обличчі й блідому й вимученому – має сум, а на душі... незмивний і, незчистний бруд неповнолітньої повії; бруд до якого вона – має невимовну відразу, як до самої смерти.

На дворі починало темніти.

Передріздвяний мороз чимраз дужчав. Тож хатню тишу, що лежала важким каменем на її житлярах, раптом порушив тріск промерзаючих стін. Несподіваний тріск стін, – мов би опритомнив житців.

Старша жінка важко-важко зітхнувши мовила:

– Не сумуй, доню!... – мов би благально казала вона. – Не ти одна мусила опоганити себе... цим брудом.. Тепера багато таких, ти сама бачиш... Мусять люде якось рятувати ся з біди... Що подієш у наших важких умовах життя?

З припілку, замість слів, ледве зашелестів тихий та гіркий плач, плач скимленне, сливе дитяче.

– Ти, мо, гадаєш легко мені тебе туди посилати? Таж моє серце шматує біль, як голод порожнього шлунка... Але що ж, доню, робити? Я б сама ладніша піти, як маю тебе – посилати... Але, хто мене стару візьме?... Кому я потрібна? Ой, Боже наш, Боже!... До чого ти нас допустив? За які гріхи, от так немилосердно караш нас?

У грубці, що заміняла піч на ogrіванне хатини, почали палити ще за дня внесену солому. Світити нічим було. А що прочинені дверчатка пропускали сніп проміння з полуменю, то трохи видніше було й по хатині.

На недалекій міській дзвіниці спроквола пролунало – девять тягучих, тонучих у морозі, дзвонів. Час був такий і на те, щоб за добрих умов люде мали б вечерати та й лягати

спати. Але ж вечерати в цій хатині не було що.

Уклавши дитину спати, старша жінка тупцяла по хатині, шелестячи ногами соломі. Їй так боляче нило серце. Вона так не хотіла й знову ранили душу дівчині. Але виходу іншого не було. Тож зібравши всю ласкавість у голосі, на яку здібне лише материне наболіле серце, стиха мовила

— Не запізни, доцю!... Йди моє голубятко... Не пощастить заробити цього дня — завтра будемо цілком голодні!... Ти ж бо сама бачиш наше лихо. За попередню троячку — тягли тиждень. А на завтра й хліба нема за що купити.

Дівчина вже не плакала, навіть не схлипувала. Вона, як отупіла, тихо встала з припілку, запнула голову хустинкою й тихо, винуватою ходою рушила до порогу хатини.

— Йди, моє дитя!... Нехай тебе Бог охороняє!... — перехристила матір доню. А коли та поринула в темну, морозну ніч, заллялася гіркими слізьми, які ще довго-довго не була в силі стримати.

2.

У НА В С К Р І З Ь промерзлому потягові, що знесилено чмихаючи чимчикував напівдень, їхали цілком перемерзлі їздки. Залізничні вози не були, а ні освітлені, ні нагріті, хоч надвор. віяв степовий, сильний вітер, прошиваючи морозом тонкі, дощані стінки, а нічна темрява огортала їх чорною вовною нічю.

Нечисельні їздки потягу завзято хукали в руки, і ще завзятіше били руками об себе, потім ховали в рукава одягу й немилосердно тупотіли ногами об підлогу або ж били ще одна об одну, щоб хоч трохи на мить зогріти їх.

В кутку переділу, поклавши на коліна товсту ховку з виданнями видавництва "Радянське Село", сиділа ще молода столична людина — уповноважений того ж видавництва на Правобережжя України.

Осійній надодяг та бризентовий плащ не могли зогріти молодика й він, сховавши руки в рукави, хоч і сидячи, до-

повнював стуковий концерт інших їздців, стукаючи черевика об черевик. Думкою ж молодик вітав у засніженому, незнаному степовому хуторі, де була оселилась його сестра, зі своїм чоловіком... на слободі, як він казав.

Промерзши, сливе, до кісток, молодик радів, що він, ось-ось, пересяде на швидкісного потяга й на ранок уже буде в сестриній господі, в теплі й добрі, як те належить усякій порядній людині.

Але нашого молодика чекала неприємна несподіванка: у виїзді міста Вознесеньке він зясував, що потяг на Одесу одходить лише о шостій годині ранку, а було ж щойно десята вечора.

На лихо, цілком промерзла виїздня, не могла й стати за нічний притулок, щоб перекоротати якихось сім-вісім годин часу. Він хотів іти до міста шукати заїзду, але ж, як йому сказали – в місті таких не було.

–Зайдіть, якщо хочете до "Червоного реставранту" і погрієтесь там, може, сорокаградусною, – порадив йому черговий виїзді.

В добре нагрітому, ясно освітленому "Червоному реставранті", за брудними столами, сиділо щось із півтузи на людей. Одні з їх вечерали, інші щось випивали, а ще інші гуторили: в карти грати було заборонено.

Наш молодик не належав до "Товариства тверезости" але майже ніколи не пив міцних напоїв. Та, однак, промерзши майже до кістки, замовляючи вечеру, попросив подати й йому "піонера", малесеньку вісімку літра, щоб краще смакувала їжа.

Добродійне тепло тунку, чарівною хвилиною розпливало по всьому молодому організмові й уступаючи в комірки мозку, збуджувало молодикові гарний, справді молодечий і веселий настрій.

Знаючи, що заїзду в місті нема, він не пробував розпитувати когось із присутніх, де б переночувати. Гадав, що сорокградусного тепла вистане йому пересідати й у виїзд –

ні, коли харчівню вже зачинять.

Але не встиг він закінчити вечеру, як до приміщення "Червоного реставранту" ввійшло якесь дівча. Убогий її й поношений одяг, та ще й у такий пізній час і самотня, все – видавало її за безпритульну.

Дівчина ж, помітивши незнаного, ставши недалечко й раз-по-раз – глип! та й – глип! на молодика. Здивований з такої уваги, молодик вирішив, що дівча напевне хоче їсти, бо чого б же вона так поглядала.

– Може ви їсти хочете? – щиросердно й доброзичливо запитав він дівчину, не вбачаючи в цьому нічого поганого.

– Якщо замовите, буду вельми вам вдячна, – несміливо відповіла дівчина.

– О, Боже!... Та ж чому не замовити?!... Будьласка!. Будьласка!... Ось зараз буде готове.

Молодика був опанував такий блажений настрій, од випитого "шкалика", що він би й сто таких дівчаток нагодував би й напоїв, щоб і вони мали таку всеохоплюючу любов – до всіх і всього й таку радість на серці яка вирує йому тепера в його грудях, аж буцім його розпирає.

Але голодне дівча, соромливо споживаючи вечеру, навіть випивши чарчину горілки, не виявляло ні радості, а ні веселости. Дівчина, лише обкидаючи час-до-часу, молодика поглядом з під-лоба, ніяковіючи запитала:

– Ви, мабуть, приїжджі?

– Так, так! – весело відповів їй молодик. – Власне, гм! трошки буцім не так. Слушніше буде – переїжджи й. Бо лише переїздом опинився тут. Та ось і загруз на повних – вісім годин часу!... Часу такого холодного й – не знаю, що ж робити?... У вас таке місто, що й поспати нема де... – 'веселим товариським докором закінчив молодик.

– А – це ваша правда. У нас у цій справі таки досить погано таким людям, як ви – приїжджим чи переїжджим. Та якщо хочете, то... ходімте до... нас, – ніяковіючи мовила й почервоніла чогось дівчина.

—О, Боже! Яка мила несподіванка!... Чому ж ні!... З великою навіть радістю й подякою! Я так перемерз у потягові, що з охотою поринув би в стога солом чи сіна, але й того ж тут не знайти,— весело закінчив молодик докора й вийшли з харчівні.

Добавлений другий "Піонер", хоч і на двоїх уже, таки зробив молодика таким веселим, що він ладен був іти, хоч і на край міста. Але дівчина житлила недалеко. Тож за кілька хвилин вони були вже біля хижки-убогої хатини.

Убогість житла не здивувала молодика. Він бо був—селянська дитина, тому й бачив такої вбогости більше, як розкошів. Але відсутність будьякої постелі, навіть опянілого його трохи, чемало здивувала.

—Так що до вас, значить, на нічліг,— мовив він переступивши порога й привітавши старшу жінку, яка й тепера се діла на долівці в соломі.

—Дуже рада, добродію, й широко дякуємо за вашу ласку!...— мовила жінка не встаючи з долівки.

—Але, де ж ви мене покладете?... Я щось спати дуже хочу!— додав нашвидь, хоч хотів був поспитати "що не бачу постелі", але вчасно прикусив язика дещо розвільненого го рілкою. —Я так перемерз, що спатиму, як убитий.

—Та он на тім припілку й ляжете обоє...— мовила на це старша жінка. Але останні слова молодик, певно, не почув. Тому то й не відгукнувся на їх.

Вигід, навіть найгіршого заїзду, не було. Але чи не ліпше було переспати, хоча б у соломі, але в теплій, як то мерзти у виїзді до світанку?— метикував собі молодик роздягаючися вже.

Градусний настрій його не покидав ще. Тож застеляючи солому своїм ряденцем, яке возив завше при собі, він напіввесело мугикав собі під носом якусь пісеньку.

В хатині од соломняного палива навіть, було тепло й затишно. Дівчина вже встигла роздягтися й ходила по хатині в одній коротенькій сорочині, не виявляючи ні найменшо—

го сорому чи хоча б зняковіння, чого в селянстві важко б було десь знайти, бо селянська скромність завжди вимагала тактовності в присутності чужої людини. Та, навіть, коли б і ніяковіла дівчина, то молодик не спостеріг би, бо ж поспішав швидче лягти, щоб смачно, після чарчини заснути. Але ж заснути тої ночі йому так і не пощастило.

Ледь бо молодик розстелив на припілку свого надодяга та накривши його дощовиком, почав лягати, як, обвивши його ший голою рукою, цілючи опянілими вустами, хотіла лягти біля його й дівчина. Молодик умить схопився, як од дотику електричного струму.

—Що це, вибачайте мені?—спитав молодик.— Може я ваше місце зайняв не спитавши?

—Та ні, дороженький гостю! — швидче за дочку мовила старша жінка. — Вона ж...з вами... спатиме...

—Як то: зо мною? — вже здивовано й розгублено питав молодик, сівши на припілку.

—Та ж... чи ви не знаєте...добродію?... Не бійтеся — ради Бога!... Вона щойно недавно почала гуляти... Цілком — здорова й вам ніщо не загрожує... Та й візьме вона з вас тільки ... одну троячку...— лебеділа крізь сльози матір дочки-повії, благаючи гостя не цуратися їхнього "почастунку".

—Ай-яй-яй! — застогнав молодик і рішуче встав із припілку, де зіскулившись седіло горепашне дівча й плакало гіркими слізьми. —То ви торгуєте дівчиною любовю?— не то з запитом, не то ствердиво мовив молодик. Але бідній матері, як кривавим обвинувальним докором ударили ці слова до вух.

—Добродію!— зойкнула старша жінка, як ударена ножем під саме серце. —Нехай мене сам Бог покарає за цей злочин!... Але, благаю вас: не докоряйте мені хоч ви! Ви ж сами бачите!... ридала вона, як мале дитя.—Ви сами гаразд бачите мої злидні... мое нещастє!... Чи ж винна я, що а ні роботи тієї, а ні засобів до життя?!... А жити ж треба, живим у могилу не ляжеш же! — з голосіннем і важким стого-

ном оповідала жінка, благаючи вибачення.

Молодик добре бачив усе те лихо, що змушувало обох жінок ридати. Він добре розуміє те все. Хмелю йому в голові як ніколи й не було. Але ж вихованне, вихованне селянське, не дозволяло йому скористати з чужої біди.

І він, слухаючи виправдування старшої жінки, мовчки почав знову одягатися. Та не встиг він і руку в рукав надодягу всунути, як старша жінка, мов поранена, зойкнувши, кинулась обнімати йому коліна.

—Пане, товаришу..добродію наш!... Ради самого святого Бога, не йдіть од нас нещасних!... Не позбавляйте, хоча цього нещасного заробку!... Та ж на завтра я не маю ні картоплини, а ні хліба крихти!... Чим заткну дитині рота?... Боже наш милий!...— зойкнула вона ще голосніше.

—Пробачте!..Пробачте мені!... Але ні! Не можу ж я з чужого нещастя робити собі... радість чи вдоволення. Це і трагично й гріх. Завтра Святвечір... Завтра сідатиму, якщо дасть Бог діждати за святвечірній стіл із сестрою... Як я їй глядітиму в очі після цього всього?

—Божечку наш, Божечку!... Що я маю робити!— голова нещасна жінка.

Од хатнього лементу заворушилося в соломі дитя. І почувши зойки, й собі почало плакати, мов би розуміючи їхню спільну біду, що насуває невідклично. Старша жінка кинулась до дитини, щоб забавити, а молодик тим часом надів дошовика, узяв собі ховку під руку й надівши шапку, мовив:

—Прачайте!... Пробачте мені за клопіт!... А оце вам на завтра, на хліб буде...— він вийняв червінця й поклав на припілку, а сам ступив у морозну темряву ночі.

Витяг із часопису "Українська Дійсність"

"З документів більшовицької дійсности"

"СМЕРТЬ ЗА КОЛОСКИ"

"Рік 1932 був третім роком більшовицького колгоспного господарювання, а разом із тим і великого занепаду сільського господарства в Україні. Масовий голод охопив усі села України, а особливо: Волинь, Київщину й Поділля. Тоді трудне становище було й у містах, але все ж таки в промислових містах більшовики — забезпечували робітників мізерним продовольчим пайком. Більшість селянства з березня-квітня 1932 року не мала не тільки хліба й картоплі, але навіть і інших культур придатних для страви... Селяни доїли корів (хто їх мав) і в молоці варили бурян, траву й їли їх. Хто ж не мав корів, той варив бурян у воді. Таку страву їли українські хлібороби-селяни в той час, як жида й більшовики їли хліб з жирами. Дочекавши липня місяця, а особливо серпня 1932 р. коли вистигли хліба, селяни що не померли з голоду, — ішли на поля, зривали молоді й дозрілі колоски хлібні, сушили їх руками виминали зерно, мололи й таким чином добували довгоочікуваний хліб.

Саме в той голодний рік совецький уряд видав закон 7-го серпня 1932 р. "про охорону соціалістичної власности", яким передбачає смертна кара, *розстрел* за крадіж державної соціалістичної власности. Але голодних людей не спинили й ті карі...

Корольчук Явдоха Ониськівна (ще не) стара селянка села — Стетківець, Янушпільського району, Бердичівської округи в Україні мала велику родину з малих ще дітей, що голодували. Як і інші пішла вона на зривання колосся, але зірвала лише два колоски, як її зловив вартовий і доставив у миліцію. За короткий час було вчинено слідство й звинувачена голодна селянська жінка, як арештантка, з попухлими з голоду ногами й лицем, стала перед виїздною сесією Бердичівського Окружного Суду. Вирока цього суду по-

даю у відписі з завіреної копії.

"СПРАВА Ч-5, 15 Серпня 1932 року.

В И Р О К

Іменем Української Соціалістичної Республіки
1932 року місяця Серпня 17-го дня, Виїзна Сесія Бердичівсь
кого Окружного Суду по кримінальних справах у складі:

Голови Суду *Фарбштейна*

Члени суду: *Ліпнера*
Іванцова

З секретарем *Ліфшиць*

За участю державного обвинувача-прокурора *Фрейліхера* та адвоката *Когана... в селі* Стетківці, Янушпільського району в показовому порядку розглянула кримінальну справу Корольчук Явдохи Ониськової, яка звинувачується по закону від 7.8.1932 року про охорону державної соціалістичної власности.

Предявленим судовим слідством встановлено, що Корольчук Явдоха Ониськова, українка, 1888 року народилася в селі Стетківцях, Янушпільського району, Бердичівської округи УССР, позапартійна, не член колгоспу, малописьменна, зі слів – несудима, майна, крім хати, не має нічого, замужня, 9-го серпня 1932 року зривала колоски на колгоспному полі, урочище "Пасіка", зривання колосків провадилось з метою шкідництва колгоспним ланам і при власнення колгоспного хліба. Звинувачена Корольчук Явдоха Ониськова, не визнаючи себе винною, висунула безпідставні пояснення.

Заслухавши пояснення звинуваченої Корольчук Явдохи Ониськової, звинувальну промову прокурора Фрейліхера та захисну промову адвоката Когана й переглянувши матеріали в справі, Виїзна Сесія в законному складі знайшла, що закинений злочин Корольчук Явдосі Ониськовій та предявлене їй обвинувачення на попереднім слідстві цілком доведене, що її – Корольчук Явдохи Ониськової заперечення є безпідставні, а тому керуючись артикулами 20–

46, кримінально-процесуального кодексу УССР та на підставі закону від 7.8. 1932 року про охорону соціалістичної власності, – Виїздна Сесія Бердичівського Окружного суду по кримінальних справах

У Х А А Л И Л А:

Корольчук Явдоху Ониськову, українку, 1888 року народження в селі Стетківці, Янушпільського району, Бердичівської округи, УССР, позапартійну, не члена колгоспу, малописьменну, зі слів не судиму, з майна має одну хату, заміжню, обвинувачену в крадіжці соціалістичної власності, покарати смертною к а р о ю –

Р О З С Т Р І Л Я Т И

Майно skonфіскувати на користь держави. Судові витрати віднести на рахунок засудженої.

В и р о к о с т а т о ч н и й і о с к а ж е н н ю н е п і д л я г а є.

Голова суду Фарбштейн

*Члени суду: Ліпнер
Іванцов*

Копія з оригіналом за належними підписами певна:

Секретар суду Ліфшиць.

Цей вирок виконано 24 серпня 1932 року в Б е р д и ч е в і"...

Ось таке було подане в часописі "Українська Дійсність". Не подаю тут ні числа часопису, ні року, ні місця видання, а ні автора того допису. Про це є певні матеріали в відповідному місці. І українські історики його зможуть знайти.

А в т о р.

МОВНІ ПОЯСНЕННЯ

З огляду на багатовікове наше сусідюванне з іншими на родами, а також у наслідок нашого "культурництва", все це й призвело до того, що свою рідну мову українці сами позбавляють змоги розросту, що ми навіть тепера надолужуемо т. зван. "позичками" чужого, а до того ще й часто непотрібно го й шкідливого. Свої ж нічим не гірші слова забуваємо та заступаємо їх чужими. Цим ми робимо неймовірно велику й непоправну шкоду самим собі, як нації та нашій мові й культурі, як показникові нашої самобутности й самостійности.

Автор збірки оповідань "Два колоскм" понад сорок років змагає з "позичками" чужого непотрібу. Отож і в цій от збірці, бажаючи оздоровити, розрощувати нашу літературну слівню, а також уникаючи чужих слів, ужив або забутих на ми слів, або своїх новословотворів, яких дехто з молодих і необізнаних читачів може не зрозуміти. Тож уважаємо доці льним пояснити ці слова.

Видавництво "РІДНИЙ КРАЙ"

- Барвенки – фарбовані знески, покладки
- Бійні – великі, крупні (московське)
- Бадейка – піджак (московське)
- Бовдур – димар, димоход (москов.)
- Бараниця – кожушанка
- Виїздня – вокзал (нім.-москов.)
- Вирок – приговор, рішення (з москов.)
- Вилучка – залізнична стрілка (з москов.)
- Вилучник – срілочник (з москов.)
- Вантажний – товаровий (з москов.)
- Вчальня – школа (москов.)
- Гигнути – померти
- Гальмівка – тормоз (москов.), гамульці (галицьке)
- Горитва – пожар (москов.), пожежа
- Галапасня – буряни, паразити (з грецьк.)

Боківка – сторона, сторінка(з моск.)

Дошинець – парасоля (еспанське)
Дошови к, дошар – бризентовий плащ.
Далекомов – телефон.
Добриго – удобрення поля (москов.)
Житляр, житець – мешканець (з польськ.)
Житло – жіліще, приміщенне
Зупинка – станція (москов.)
Злежень – шпала (з москов.)
Заглиб – підвал(з москoв.)
Знески – яйця (москов., фізіологічно – бридке на вислів)
З і р ц і – окуляри (спеціфічне, але чуже слово)
Затихцювати – закрастись (крадуть лише злодії)
Заїзд – готель (з франц.)
Іздець – пасажир (з француз.)
Іздецький – пасажирський
Кубатка – кусень м'яса
Клуня – приміщенне зберегати врожай
Кінцево – грани чно (З москов.-предельно)
Комірівець – галстух, (нім.-моск.), краватка .
Криця – сталь (нім.-моск.)
Комбід – комітет селянської бідноти.
Карук – ліпник, столярний клей
Листець – канаверт (з моск.)
Листарня – пошта (з нім. м'оскво.)
Лицедійни й – театральний.
Левурда – ведмежа цибуля,(лікова рослина)
Лушня – частина селянського воза
Мили во – мило (москов.)
Манатки – різні носильні речі
Маточина – дірка колеса в возі, що надівають на вісь.
Пасамкрай – кінець кінців (з москов.)
Павчач – учитель (з московська)
Напатрошити – нарвати, нарізати без дозволу
Надодяг – пальто (москов.)
Накостричувати – нацьковувати , лихо навчати.

Шахан (моск.) – батько по нашому.
Пагякати – багато, безладно розмовляти.
Показ – виставка будьчого
Писка – буква
Прикладки – епітети (з грецька)
Пришви – пришиті нові головки до старих халяв у чоботях.
(в переносному розумінні – лихий заробок)
Принамно – пристойно (москов.)
Порятивник – спаситель (москов.)
Пужално – дерев'яна частина пуги або батога
Підісок – залізна частина деревної осі в возі
Підтоки – частина воза
Писало – ручка з пером чи олівець
Полудрабок – частина воза
Печурка – ямка з боку печі селянської
Палімахер – стрижій, що стриже чуби
Речник – куфер(нім.), валіза (франц.), чемодан (моск.) та
баул (еспан.)
Різак – жорстка трава болот'яна
Розумовці – інтелігенти (чуже)
Світець – ліхтар (з нім.)
Слівня – термінологія (латин.)
Седжа – стілець
Сільвиконавець – десятник, післанець
Трапунок – випадок
Тінівець – екран (франц.)
Тімашно – здібно, охоче
Тертушка – аркуш бляхи побитий дірочками
Ходівець – коридор (еспано-москов.)
Хлібниця – хлібна крамниця, хлібний магазин (моск.)
Ховка – портфель (франц.)
Шклиця – пляшка (з нім. фляшен)
Шліхта – розчин із борошна мастити основу в ткани
Шарварок – суматоха – (з моск.)
Частинити – брати в чомусь якусь участь

З М І Є Т У

1. Незбитне свідотство	19
2. Два колоски	37
3. Смачний хліб	102
4. Допомогли	135
5. Головоньки мої	160
6. За що	177
7. Глибинні заходи	191
8. Бабусині лебеді	205
9. Сонячна машина	217
10. К о р ж і	229
11. Голодовий триптих	239
12. Півкопи жита	249
13. Перша заповідь	257
14. Золотий караблик	265
15. Добре вгодований кабан	273
16. Труп у гущавині	281
17. Т р о я ч к а	287
18. Копія допису з протоколом	296
19. Мовне пояснення	299

ПОЖЕРТВИ

"Рідний Край", як українське, патріотичне, але цілковито неприбуткове видавництво, бажаючи відзначити 40-ву річницю сумної й трагічної події в Україні – штучний, створений Москвою нечуваний у світі голод у 1932-1933 рр., відзначити виданням книги "ДВА КОЛОСКИ", як документу тої трагедії, не маючи на це достатком потрібних засобів, шляхом листовного Заклику, від імени Комітету Сприяння виданню цієї книги – було вдалося до всього українського національно свідомого й патріотичного загалу, розіславши 1000 листів до різних осіб, од робітників до професорів і священиків, просило про посильну пожертву на загально національну справу – літературний пам'ятник Першій Жертві – багатострадної України – Корольчук Явдосі. На всі наші прохання відповіли лише нижче перераховані Високогідні Громадяни:

Грін(ченко) Олена	(Нью Джерзі)	600 д.
Чубенко Степан	(Канада)	150 д.
Святенко Клим	(Детройт)	100 д.
Цвяшенко Микола	(Арізона)	100 д.
Байбак Петро	(Новий Йорк)	0 д.
Др Дорожинський І.	(Новий Йорк)	50 д.
Безсонів Юлія	(Нью Джерзі)	30 д.
Андреадіс Галина	(Новий Йорк)	30 д.
Угрин Іван	(Новий Йорк)	15 д.
Рисс Л.	(Англія)	13 д.
Іваницьки Роман	(Новий Йорк)	10 д.
Гайдай Василь	(Канада)	10 д.
Ішкун Микола	(Буфало НЙ)	10 д.
Хомяк Степан	(Новий Йорк)	10 д.
Ліщинський К.	(Новий Йорк)	10 д.
Проф. Кислиця Дм.	(Детройт)	0 д.

Усім п.п. Жертводавцям широко й сердечно ДЯКУЄМО!

Видавництво „РІДНИЙ КРАЙ”

ДО УВАГИ НАШИМ ЧИТАЧАМ

Досі вийшло з друку й дещо зостало в невеликому запасі:

1) "Пархимові Ласоці" – сміховина (водевіль) на 3 дії.

2) "Перша Копа" – перша збірка поезій.

3) "Брама Золота" – друга збірка поезій.

4) "Два колоски" – збірка страшних оповідань із трагичного голодового 1932–1933 рр. тощо.

Автор шукає Людей ДОБРОЇ ВОЛІ, щоб огрошевили випуска таких його творів:

1) "ЗОЛОТО РИБКА" – півтора десятка оповідань.

2) "В ЖИТАХ ЗОЛОТАВИХ" – оповідання присвячені нашій звияжній і славній УПА.

3) "БОЖЕ БЛАГОСЛОВЕННЄ" – цікаві з життя оповіді.

4) "ДИВНІ ДІЛА ТВОІ, ГОСПОДИ" – збірка таємнознавчих оповідань, де з цікавістю читач прочитає про таємниці.

5) "ТАЄМНОЗНАЙСТВО" – роман дуже глибоко-науковий, про уміння оживляти померлих.

6) "ЯК Я ГУСАКАМИ ТОРГУВАВ" – збірка гуморесок.

7) "ТРЕТЯ КОПА" – третя збірка поезій.

8) "ЛІРИКА" – четверта збірка поезій.

9) "АРСЕНАЛ" – лицедійство (песа) на 4 дії, де частинить св. пам. Головний Отаман Симон Петлюра зі своїми славними гайдамаками.

10) "Мова наших часописів (поза межами батьківщини)".

11) "Україна – не Малоросія, Московщина – не Русь" – сотня історичних запитів і відповідей на їх.

Видавництво "РІДНИЙ КРАЙ"

